

**The Motto of Our University
(SEWA)**

SKILL ENHANCEMENT

EMPLOYABILITY

WISDOM

ACCESSIBILITY

**JAGAT GURU NANAK DEV
PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA**

(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

**BACHELOR OF ARTS
CORE COURSE (CC): POLITICAL SCIENCE**

SEMESTER I

**BAB31104T: PRINCIPLES OF POLITICAL
SCIENCE**

Head Quarter: C/28, The Lower Mall, Patiala-147001

WEBSITE: www.psou.ac.in

The Study Material has been prepared exclusively under the guidance of Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala, as per the syllabi prepared by Committee of Experts and approved by the Academic Council.

The University reserves all the copyrights of the study material. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form.

COURSE COORDINATOR AND EDITOR:

DR. SUKHPAL KAUR
ASSISTANT PROFESSOR IN POLITICAL SCIENCE
JGND PSOU, PATIALA

LIST OF CONSULTANTS/ CONTRIBUTORS

1. Dr. Amandeep Kaur
2. Dr. Gurjitpal Singh
3. Dr. Gurpreet Singh Brar
4. Dr. Inderjit Singh
5. Dr. Jagtar Singh
6. Prof. Jatinder Singh
7. Dr. Pooja Sharma
8. Dr. Satnam Singh
9. Dr. Sukhwinder Singh

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

PREFACE

Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala was established in December 2019 by Act 19 of the Legislature of State of Punjab. It is the first and only Open University of the State, entrusted with the responsibility of making higher education accessible to all, especially to those sections of society who do not have the means, time or opportunity to pursue regular education.

In keeping with the nature of an Open University, this University provides a flexible education system to suit every need. The time given to complete a programme is double the duration of a regular mode programme. Well-designed study material has been prepared in consultation with experts in their respective fields.

The University offers programmes which have been designed to provide relevant, skill-based and employability-enhancing education. The study material provided in this booklet is self- instructional, with self-assessment exercises, and recommendations for further readings. The syllabus has been divided in sections, and provided as units for simplification.

The University has a network of 99 Learner Support Centres/Study Centres, to enable students to make use of reading facilities, and for curriculum-based counseling and practicals. We, at the University, welcome you to be a part of this institution of knowledge.

Prof. G.S Batra
Dean AcademicAffairs

BACHELOR OF ARTS

CORE COURSE (CC): POLITICAL SCIENCE

SEMESTER – I

(BAB31104T) PRINCIPLES OF POLITICAL SCIENCE

MAX. MARKS: 100
INTERNAL: 30
EXTERNAL: 70
PASS: 40%
CREDITS: 6

Objective:

This course aims to introduce the students to the basic concepts and themes of the discipline of political science. It will provide an overview about political science and theory and State and its sovereignty.

INSTRUCTIONS FOR THE CANDIDATES:

Candidates are required to attempt any two questions each from the sections A, and B of the question paper, and any ten short answer questions from Section C. They have to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.

SECTION – A

1. Political Science: Meaning, Nature and scope.
2. Distinction between Political Science and Political Theory
3. Relationship of Political Science with History, Economics and Sociology.
4. State: Definition, Elements and its distinction from Government, Society and Association.
5. Theories of the Origins of State: Evolutionary and Social Contract.

SECTION – B

1. Nature of State: Liberal, Gandhian and Marxist.
2. Sovereignty: Definition, Attributes and its Types.
3. Organs of Government: Legislature, Executive and Judiciary.
4. Parliamentary and Presidential Forms of Government: Meaning, Merits and Demerits.
5. Federal and Unitary Forms of Government: Meaning, Merits and Demerits.

RECOMMENDED READINGS:

1. A.C. Kapoor: Principles of Political Science, S.Chand & Company, New Delhi, 2009.
2. Andrew Heywood: Political Theory: An Introduction, MacMillan Press, London, 1999.
3. Andrew Heywood: Politics, Macmillan, London, 1997.
4. David Easton, The Political System: An Inquiry into the State of Political Science, Wiley, New York, 1953.
5. Frank Bealey, Richard: Chapman and Michael Sheehan: Elements in Political Science, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1999.
6. J.C. Johri: Principles of Political Science, Sterling Publishers, New Delhi, 2009.
7. M.P. Jain: Political Theory (Punjabi & Hindi), Authors Guild Publication, Delhi, 1990
8. O.P. Gauba: An Introduction to Political Theory, Macmillan India Ltd. New Delhi, 2009
9. Robert A. Dahl & Bruce: S. Finebric Kner Modern Political Analysis, Sixth Edition Pearson, Education, 2003.
10. S.P. Verma: Political Theory, Geetanjali Publishing House, New Delhi, 1983.

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

BACHELOR OF ARTS

CORE COURSE (CC): POLITICAL SCIENCE

SEMESTER - I

COURSE (BAB31104T): PRINCIPLES OF POLITICAL SCIENCE

COURSE COORDINATOR- DR. SUKHPAL KAUR

SECTION A

Table of Contents

Sr. No.	UNIT NAME
Unit 1	Political Science: Meaning, Nature and Scope
Unit 2	Distinction Between Political Science and Political Theory
Unit 3	Relationship of Political With History, Economics and Sociology
Unit 4	State: Definition, Elements and its Distinction from Government, Society and Association
Unit 5	Theories of Origin of State: Evolutionary and Social Contract
SECTION - B	
Unit 6	Nature of State: Liberal, Gandhian and Marxist
Unit 7	Sovereignty: Definition, Attributes and Types
Unit 8	Organs of Government: Legislature, Executive and Judiciary
Unit 9	Parliamentary and Presidential Form of Government: Meaning, Merits and Demerits
Unit 10	Federal and Unitary Forms of Governments: Meaning, Merits and Demerits

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER I
COURSE: PRINCIPLES OF POLITICAL SCIENCE

UNIT 1: POLITICAL SCIENCE: MEANING, NATURE AND SCOPE

STRUCTURE:

- 1.0. Learning objectives**
- 1.1. Key Words**
- 1.2. Introduction**
- 1.3. Meaning and Definitions**
 - 1.3.1. Traditional Definitions**
 - 1.3.2. Modern Definitions**
- 1.4. Nature of Political Science**
 - 1.4.1. Political Science is not a Science**
 - 1.4.2. Check your Progress I**
 - 1.4.3. Political Science is a Science**
 - 1.4.4. Check your Progress II**
- 1.5. Scope of Political Science**
 - 1.5.1. Check Your Progress III**
- 1.6. Summary**
- 1.7. Questions for Practice**
 - 1.7.1. Long Answer questions**
 - 1.7.2. Short Answer Questions**
- 1.8. Suggested Readings**

1.0. LEARNING OBJECTIVES

After the Completion of this unit, you will be able to:

- Understand the different explanations of political science.
- Justify the claim that political science can be considered as a science.

- Evaluate the strengths and weaknesses of several approaches to political science.

1.1. KEY WORDS

Greek, City-State, State, Government, political organizations, power,

1.2. INTRODUCTION

Political science is combination of two word political and science. The word political deals with activities and behavior of men towards state and government. Science is the systematic study of the structure and behavior of the physical and natural world through observation, evidence and experiment. So, political science is the branch of knowledge that deals with systematic study of the structure and behavior of the state and political institutions through scientific analysis. Political science is an important discipline of social science which is helpful to understand the political phenomena.

1.3. MEANING AND DEFINITIONS

Political science is one of the oldest subjects of study among other social sciences. Many political scientists have been tried to trace the origin of the subject. The origin of political science has been traced back to ancient Greek. The term political science is intimately related to the word politics. It is derived from the Greek, word ‘Polis’ that means ‘city states’ (the general form of political organization in ancient Greek). Sophists (the wandering teachers of wisdom) particularly Protagoras and Gorgias in Athens were the first to deal with this mode of thought. Later on Socrates, Plato, and Aristotle continued to conduct the scientific study of various problems concerning the state and government. Aristotle was considered as the founder of political science or father of this discipline called politics –the master science. In his famous book, "Politics", Aristotle has asserted that "Man is by nature a political animal and he, who by nature and not by mere accident is without state, is either above humanity or below it. It is an accepted reality that nothing is out of the domain of political science in present time. It is a subject with wider scope and its domain is changing, as in ancient times it focused on institutional and legal aspects of politics but in modern time, political as well as non political factors are studying.

1.3. DEFINITIONS

1.3.1. TRADITIONAL DEFINITIONS:

- According to Garner, –Political Science begins and ends with the state.‖
- According to Harold Lasswell, –Who gets what, when and how?‖
- According to Gettell, –Political Science is the historical investigation of what the state has been, an analytical study of what the State is and a political ethical discussion of what the state ought to be.‖

- According to Paul Janet, –Political science is that part of the social science which treats of the foundations of the state and the principles of the government.¶
- According to Seeley, Political Science investigates the phenomenon of government as political economy deals with wealth, Biology with life, Algebra with numbers and Geometry with space and magnitude.¶

1.3.2. MODERN DEFINITIONS:

- According to Kaplan, –The Concept of Power is perhaps the most fundamental in the whole of political science. The political process is the shaping, dissolution and exercise of power.¶
- According to Horald Lasswell, –The study of Politics is the study of influence and the influential.¶
- According to David Easton, –Politics is the authoritative allocation of values.¶
- According to Robert Dahl, –Political Science deals with the Power, Rule or Authority.¶
- According to Almond and Powell, –Political Science studies the whole political system.¶

1.4. NATURE OF POLITICAL SCIENCE

From the very beginning, Aristotle was recognized as the father of politics or the first political scientist, this subject has been considered as master science. But it is a point of debate that whether it may be ranked as Science or not. Whereas some political scientists considered this subject as science but others were not ready to recognize it as science.

During the last two decades there has been an intellectual revolution in American political thought as it was observed altogether by Almond, Powell and G. Bingham that new political concepts and theories have been invented. These new political theories have exercised tremendous influence in political science. These modern political theorists have studied political science by Sociological, anthropological and psychological method and criticized the traditional theory of political science on grounds of parochialism and formalism.

1.4.1 POLITICAL SCIENCE IS NOT A SCIENCE

There is a group of political theorists which fails to recognize the scientific nature of political science. These writers refuse to treat political science as a science. August Comte, famous French writer is not ready to call it science on three grounds: - I) There is no consensus of opinion among experts as to its methods, principles and conclusion II) because it lacks continuity of a development; III) because it lacks the elements which

constitute a basis of precision. They adopted the legal and institutional Approach to study the state, government and other institutions rather than their working and performance. Thinkers who believe that political science cannot be proved as science.

1. Fixed principles are not possible:

In political science various thinkers believe that fixed principles cannot be possible to formulate. When we are talking about science, some principles are fixed like Law of gravity that is fixed law of science, another glaring example that proves the absoluteness of laws of science is that things spread in heat and shrink in cold but in political science; there is no such principle which is unanimously accepted by all. In political science thinker have no uniformity. Like, there is great diversity of opinion about the number of chambers in a legislative body. J. S. Mill is the supporter of bicameralism systems whereas Laski, Abbie Sieyes and other are in favor of Unilateralism.

2. Variation in Definition, terminology and methodology:

Single definition cannot be made to describe the subject. There are different views and contradictions towards subject. All thinkers have variant thoughts regarding the terminology and vocabulary. Some thinkers believe that it is study of state and government and other institutions but other thinkers consider it as a study of role, behavior and system. Critics stated that there is uniformity in thought, so, we cannot consider it as science. There is no consensus of opinion among experts as to its methods, principles and conclusions like democracy is the best form of government but it is not unanimously accepted by all the scholars. Some scholars like Henry Main, Spanglar etc condemned democracy. Thus, we fail to find that uniformity, absoluteness and universality in the principles of political science which can be found in other sciences.

3. Experiments are not possible:

According to Lord Bryce –Experiments can be tried in physics over and over again till a conclusive result is reached but that which can experiment in politics can never be repeated, because the conditions can never be exactly produced as one cannot step twice into the same current of river. Political science deal with human beings who's nature is dynamic and lacks continuity in their behavior. So, we cannot reach at that stage where fixed principles can be made on the basis of certain and repeat experiments.

4. Political science is a dynamic subject:

The subject matter of science is not as dynamic as of political science is. It is ever changing because it deals with the human being. Human beings have variations in their behavior, thinking, actions and attitudes. So, their attitude and orientations toward political system are changing which brings drastic changes in political system.

5. Scientific methods of observation and experimentation are not possibly applicable:

Scientific methods of observation and experimentation are inapplicable in political science. These methods play decisive role in natural and physical sciences like physics, chemistry etc. After studying these subjects universal accepted principles can be formed on the basis of experiments like when we mix one portion of oxygen into two portions of hydrogen, the result is the formation of water. This type of chemical formation takes place everywhere and in every circumstance. But such types of experiments are not possible in political science.

6. Predictions are not possible:

In sciences, scientists can predict on the basis of certain principles. In political science, predictions are not possible to make. Because it deals with the human beings who have various sentiments and emotions and we cannot delimit their behavior, emotions and aspirations. The nature of human being is full of variations, so, it's not possible to make the fixed prediction

7. Political science does not strictly observe the Cause effect relationship as other sciences do:

Political science does not strictly observe the relation of cause and effect. It is not necessary that same conditions and same circumstances will bring same results in same countries at the same time or different times. It is very difficult to find out which particular cause has helped in the happenings of the particular political incident. We don't have the consensus of opinion among experts as to its real cause and it is not easy to find out the right cause responsible for the revolutions that broke out some years ago in different parts of the world. As well as it is hard to find the failure and success of different types of governments.

8. Exactness and absoluteness cannot be found in political science:

Some political scientists do not agree to accept political science a pure science. They argued that it is absolute and universal equation of arithmetic that two and two make four but political science does not have such absolute and universal principles.

1.4.2 CHECK YOUR PROGRESS I

1. Why fixed principals are not possible in political science?

.....
.....
.....

2. Predictions are not possible in political science? Explain

.....
.....
.....

1.4.3. POLITICAL SCIENCE IS A SCIENCE

Aristotle, Bodin, Hobbes, Montesquieu, Cornwall Lewis, Sidgwick, Lord Bryce, Bluntschli, and Jellinck etc are not satisfied with the arguments given against the scientism of political science. While German scholars have gone to the extent of adopting analytical method in order to give political science the character of a science. Before proving political science is science, we should understand what science is? According to Dr. Garner, –relating to a particular subject acquired by a systematic, observation, experience or study which has been coordinated systematized and classified.¶ From this point of view, we can say political science is a science because it is a systematized knowledge and its results are drawn after observations and experimentation. Let's discuss the arguments:

1. Fixed principles can be formulated:

It is true that political science does not have the absolute and universal law of natural science yet such conclusions are possible in political science as often proved true. For example, there is no denying the fact that democratic government is the best form of government and it is more permanent than most other forms of government and helps more in promoting the welfare of common people. The other example of permanent principle we can quote here. Aristotle, the father of political science, after studied 158 constitutions, arrived at the conclusion that –Inequality is the mother of revolution.¶ Similarly, as Lord Acton observes that –Power corrupts and absolute power corrupts absolutely.¶ These principles are much significant in all situations. So, we can say that fixed principles are possible in political science.

2. Experiments are possible:

Some thinkers' argued that experiments can be carried in political science. We can consider History as a Laboratory of Political Science. When government makes new law, it becomes a new experiment. For ex. the Government of India adopted India's New Economic Policy as new and successful experiment which was announced on July 24, 1991 known as the LPG or Liberalization, Privatization and Globalization model to overcome the economic crisis. Liberalization- It refers to the process of making policies less constraining of economic activity and also reduction of tariff or removal of non-tariff barriers. This makes it clear that fixed and permanent laws can be made.

3. Predictions are possible:

In natural sciences, on the basis of certain permanent principles, predictions are possible. Like Karl Marx predicts the future of capitalism. Various other thinkers warn against the drastic changes in political systems on the basis of their researches. We study the present in the light of the past and trying to predict the future. Sometimes, it may be wrong or sometimes it comes true due to the dynamic behaviour of individuals because researchers have no control over their emotions.

Because of their changing nature permanent prediction are as not possible as in sciences.

4. Uniformity in certain principles can be established:

It is true that political scientists differ on their methods, principles and conclusions yet sometimes they agree too. For example all political thinkers unanimously accept the fact that imperialism, Colonialism, Casteism, Inequality, Untouchability, illiteracy and poverty are evils of society and they must be rooted out. Political science deals with human being and his institutions. Human beings are dynamic by nature so are their Institutions. That's why some times views of thinkers vary.

5. Scientific methods of observation and experimentation are possibly applicable:

Scientific methods are applicable in political science. Undoubtedly, it is true that political science has not been able to attain the same degree of exactness and perfection that other natural and physical sciences have, but it can be claimed as science because it has the systematized knowledge of a particular subject. It claims as science as it possesses the possibility of adopting the scientific methods of observation and experimentation.

6. Results of research can generalize:

It is possible to generalize the results of researches in political science. For example, father of modern political science Machiavelli said that –man can forgive the murderer of his father but he never forgets the loss of his patrimony.¶ this result can be generalized because various properties related issues disturbs and breaks the relationships and erupt violence.

7. Exactness and absoluteness is possible in political science:

Exactness and absoluteness is possible in political science. We cannot deny the scientific character of political science for there is an accumulation of facts, cause and effect, formulation of general laws can be linked together. As Prof. Gilchrist says that, –While we may agree that the exactness of natural sciences is impossible to attain in the social sciences, nevertheless social problems can be treated with the same scientific methods as chemistry and physics. These results indeed may not be so accurate or so easily tested but we shall see, the various subjects, we deal with; present a systematized mass of material which is capable of being treated by ordinary scientific methods. We shall see that general laws can be deduced from given material and these laws are useful in actual problems of government.¶

8. Political science observes the Cause effect relationship as other sciences do:

The objection raised against the scientism of political science is that like other physical and natural sciences it does not strictly observe the theory of cause and effect. It is reality that the subject does not strictly observe the theory of cause and effect but it goes without saying that every political incident has its own cause and effect. For example, we generally find that poverty, corruption and violation of human rights lead to the outbreak of revolution.

We can sum up the debate after the evaluation of both facets it can be said that political science cannot be considered as pure science because exactness and absoluteness cannot be attained. According to Gettel and Bluntschli, political science bears the character of arts. Like other arts it deals with the various aspects of life and tells us how and what way we should lead our life. It also tells us how we can become good citizens and what are our rights and duties. It is one of the social sciences dealing with the dynamic subject matter of study. But we can call it a science also because it has the systemized knowledge and it possesses the possibility of adopting the scientific methods of observation and experimentation. So, it can be said that political science is subject that deals with the human beings and carries the scientific character as well as the features of arts. It is not a pure science but a life science which deals with the society.

1.4.4. CHECK YOUR PROGRESS II

1. How experiment can be done in political science?

.....

.....

.....

.....

2. Is exactness and absoluteness is possible in political science?

.....

.....

.....

.....

1.5. SCOPE OF POLITICAL SCIENCE

Scope of political cannot be fixed because it is lively subject which is related to the dynamic nature of human being. Many changes occur in Society continuously, so, the subjects of political science which relates to society will be change definitely. Ever since people started to live together, many problems arose related to organization and its control and then the political thinkers started discussions about the scope, limitation and execution of power, relationship between ruler and ruled and the kind of system which would be best for the human beings. These problems always become a matter of discussion among the political scientists from ancient Greeks to present times. If the ancient political thinker concentrated on the problem of ideal state, medieval thinkers concerned themselves with evolving a framework for the establishment of God's kingdom on earth, recently thinkers have focused on other problems like power, authority, and legitimacy etc. Many more new concepts, terms and theories have been entered in the vocabulary of political science. So, in recent times, it has become so vast that it covers the area from the study of state and government to the study political

system. Because nothing can be alienated from political science like Aristotle said that almost everything happens in a political context.

1. Study of State:

State always becomes a central point of discussion in political science. As Garner said, –Political Science begins and ends with the State. From ancient time to present time, political scientists have been focused on the past, present and future of the state. What the state had been? What the state is? And what the state ought to be? Origin and development of the state, nature of the state, types of the state like Democratic state, liberal state, totalitarian state etc. and importance of state etc. are the main areas of study in political science. The institution of state is useful for the society and without the state there will be anarchical society. This is the reason why we study the state.

2. Study of Government:

Government is the most important element of state. We can consider government is the face of the state because the government is the sole institution which can exercise the sovereignty of the state and execute the laws and policies for the welfare of citizens of state. Even state cannot be imagined without the government. So, in political science, we are discussing the types of government, working of government, functions of government etc. Political scientists never deny the importance of government.

3. Study of Comparative Government:

Aristotle an ancient Greek political thinker is considered as the father of comparative politics because he got the credit to study the 158 constitutions comparatively to find out the best type of government of people. And he gave the theory of ‘Polity’ (best possible state) on the basis of his comparative analysis. As well as, the other traditional political thinker also talked about the Comparative analysis of government to study the working and types of governments of different countries to reach the truth. Modern political scientist focused on the study of comparative politics rather than comparative government.

4. Study of Associations and Institutions:

The scope of the political science includes the study of various associations and institutions which help the individual to grow. According to the pluralists, state is also an association among the other subordinate associations. To understand the working of political system, it is necessary to study the origin and growth of these associations and institutions. These are playing a great role to fulfill the needs of individual as well as assist the state to run the system efficiently. As according to Garner, — in organized way the fundamental problems of political science includes, first, an investigation of the origin and nature of the State, second, an inquiry into nature, history and forms of political institutions and third deduction therefore, so far as possible. In simple words, in political science, we are studying the origin,

development, working and the inter-relationship of state and other associations and institutions.

5. Study of Human Behavior:

Human being is central to the study of political science. It can be said that political science is not more than a study of human behavior. Individuals' behavior and attitude towards the performance of political system bring the changes. In electoral politics, politicians continuously focused on the voters and constantly trying to impress them. Political scientists prefer to study human behavior to understand the political phenomena. Participation of individuals in politics gives the shape to political culture. It makes the culture participant or parochial.

6. Study of Political Organizations:

At the national and international level, there are various political and other organizations are working for the betterment of individuals and to maintain peace. Organizations like UNO (United Nations Organizations), UNESCO, WTO (World Trade Organization), ILO (International Labour Organization), WHO (World Health Organization) etc play an important role to maintain the peace and solve the different economic, political, social and cultural problems. Working and activities of these organizations are included in the scope of political science.

7. Study of Power:

There is no political system where Power has no role. Directly political science is a study of power. A well-known political scientist Hans Morgenthau in his famous book politics _Among nations: struggle for power and peace (1948)' analyzed that politics and international relations are merely a struggle for power among nations to protect their national interest. In politics, different individuals and political parties constantly struggles with each other to stay in power. So, in political science, study of power and related activities are always a central point of study.

8. Study of political System:

In modern view, political scientists preferred to study of political system under the behavioral and system approach which widened the scope of political science. According to the political scientists, scope of government has narrowed than political system. Political science in present time is an empirical study of political system.

9. Study of the Structures and Infra-structures:

Many structures and infra-structure plays an important role in political system. Legislature, Executive and Judiciary are the main structures in political system and study of these structures is important to understand the system of the country. Besides, there are various other infra-structures like governmental institutions, courts of law, regulatory bodies etc. Public security services such as the police force, defense, etc. which are helpful to maintain peace and law and order as well supportive to the system.

10. Study of Rights and Duties:

Rights are those conditions without which man cannot live as human being. Rights and duties are necessary for the overall development of individuals. We can easily judge the condition of the nation by looking at the status of the rights of its citizens. In modern times, every country provides rights to its citizens. To enjoy those rights citizens have to fulfill their duties also because rights and duties are reciprocal. Only those governments are liked by the citizens who secure and protect their rights. So, in political science, study of rights and duties are always on the priority of the students of political science.

11. Study of Political Parties:

Political parties play a crucial role in the politics. Political parties are organized groups of people with at least roughly similar political aims and objectives that seek to influence public policy by getting its candidates elected to public office. Political parties solicit and articulate public policy priorities and civic needs and problems as identified by the members and supporters. Political parties are working like a channel between government and citizens. In political science, we are studying the nature, types and role of these parties in political system.

12. Study of Leadership:

All individuals are not equal, some are commoners and some are born to lead. Leaders are those persons who have the caliber to lead the citizens. They not only lead the society but play an important role to lead the nation. In general, political parties guide the country. Different responsibilities are connected with political leadership. On the other side, leadership has various types like youth leadership, religious leadership etc. In political science, we are studying the importance and different aspects of leadership.

13. Study of Elite Class:

Every society has divided into two classes of people. One is the ruler's class and the other is the ruled class. The ruler's class has some unique qualities which make them different from the ruled class. They are people born to rule and have leadership qualities which make them special. In every country and in every system power is always exercised by the few. Vilfredo Pareto an Italian theorist talked about the circulation of elites that elites are replaced by the next elites and the process continues. In the election time, people just vote to choose one elite whom they want to be ruled.

14. Study of Masses:

Masses are the backbone of any political system. Masses mean the ruled class. We are studying the role and participation of masses in political system. Behavior of masses towards political system is also central to the study because it makes the system successful or fail. The role of ruled class in political system and their relationship with masses is also being studied.

15. Study of Conflict:

Society is full with conflicts. Conflicts between individuals, between rulers and ruled class, between upper and lower classes etc gives the shape to politics of any country. In political science, we are studying the similarities and differences. Conflicts consider the base of the politics. Political scientists argued that politics cannot be without conflicts. There are many conflicts among the ruled class like they blaming each other to stay in power and to gain the power. As well as, conflicts between the ruler class and the ruled class regarding their interests.

16. Study of Comparative Politics:

Modern political scientist focused on the study of comparative politics rather than comparative government. In comparative politics, variety of new ideas, concepts and terms are studied. In comparative politics, we are studying about the political culture, political socialization, political development, working of political systems etc. The importance of comparative politics is increasing and various chairs and universities are established to study the politics comparatively.

17. Study of International Relations:

International relations are the relations between different nations which are maintained to bring stability in political affairs and economic gains. No country can be survived alone because each country cannot be self sufficient. To fulfill the needs of their citizens, all countries depend upon each other. In political science students preferably study the international relations to be familiar with the international terms and policies adopted by different countries. Study these relations are necessary to understand the international phenomena.

18. Study of Diplomacy:

Diplomacy has great influence on the political affairs. The study of diplomacy is essential to understand the international relations. According to the dictionary of oxford, diplomacy is the activity of managing relations between different countries. It is a skill in dealing with people without upsetting or offending them. As per Britannica, **Diplomacy**, the established method of influencing the decisions and behavior of foreign governments and peoples through dialogue, negotiation, and other measures short of war or violence. Modern diplomatic practices are a product of the post-Renaissance European state system. Historically, diplomacy meant the conduct of official (usually bilateral) relations between sovereign states.

19. Study of Organizations:

Organizations have great influence over politics. The role of international organizations are helpful to set the international agenda, mediating political bargaining, providing a place for political initiatives and acting as catalysts for the coalition- formation. They facilitate cooperation and coordination among member nations. In present times, role of organisations is growing rapidly.

20. Study of Political Ideologies:

Political ideologies are set of ideas and these are like guiding map. In political science political ideology is the way to justify the actions taken by political leaders. Political leaders are always trying to defend themselves on the name of ideology. Liberalism, Marxism, Fascism, Feminism, etc are some political ideologies. Like, Marxism defends the violence and snatches the property of rich to establish the economic equality. According to Liberalism, state is not supposed to interfere in the life of individuals and prefer privatization. In these days mostly States withdrawing from basic fields like health, education and social security on the name of this ideology.

21. Study of Political Theory:

Thinkers of different subjects formulate and development theories. Theories are the base of the any subject because these are the systematic study of subject. So, to study the theories is very much important for students of political science to understand the basics of subject. They must begin their study with the deep understanding of these theories. These theories provide the clarity to the subject. So, it is a significant to study these theories and concepts.

22. Study of Non-Political Factors:

In recent times, political science is not confined to only politics related activities, but non political factors like caste, class, religion; gender unemployment, poverty etc are also playing a crucial role to determine the policies and programs of government. In all the countries, these non-political factors affect the politics. Multicultural, communal, language and gender based differences always dominate the politics. Even Communal violence and racial difference pose serious problems like terrorism. Unemployed youth is easily ready to join these groups on petty amount. No country dares to ignore these issues and the governments of different are continuously trying to handle these issues with co-operation between each other. Various international organizations are playing an important role to tackle these problems. Besides, in India, we all are witness that how these non-political factors affect the Indian political system. Even it is a bitter truth that politics of India is largely motivated by social problems. All the political parties demand votes on the name of caste, class, gender and religion etc.

23. Study of Laws and legislations:

Laws and legislations are that norms and rules which are made by governments to maintain the rule of law and to run the system smoothly. Without the knowledge of these laws and legislations, no one can understand the policies and programs of any government. We cannot claim our rights without knowing the laws. Shrewd politician get the chance to exploit them if citizens will unaware about laws and legislations.

24. Empirical Study:

Empirical study is the way of gaining knowledge directly or indirectly through the observation and experience. In traditional political science, political scientist preferred to normative method while they study the concept and theories but in modern view of political science after World War II, the empirical method has been adopted by political scientists to understand the reality behind the problems.

25. Study of political dynamics:

In political Science, we are studying political dynamics. Over the last four decades, the world has witnessed the transition of political regimes from different forms of autocracy to various new types of political regimes. The current situation provides the ground for disparate, and sometimes outright contradictory, diagnoses about the present state of democracy around the globe and its future development.

1.5.1 CHECK YOUR PROGRESS III

1. What is meant by Political Ideologies?

.....
.....
.....

2. Write a note on empirical Study?

.....
.....
.....

1.6. SUMMARY:

We can conclude that the scope of political science is so vast. From traditional view state and government is the central subjects of study. But in modern view, number of new subjects is also covered in it. Now, nothing is out of the subject. It is a study of political institutions, activities, actions, participation etc and study of non-political issues and factors too.

1.7. QUESTIONS FOR PRACTICE

1.7.1. LONG ANSWER QUESTIONS

1. Discuss the meaning and nature of political science.
2. Define political science. Give arguments in favor of scientism of subject.
3. Critically evaluates the nature of political science.

4. What is political Science? Discuss its scope.
5. Critically evaluate the scope of political science.

1.7.2. SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Write two definitions of political science
2. What do you mean by scientific nature of political science?
3. What are non- political factors?
4. Write a note on political elites.

1.8. SUGGESTED READINGS

- Andrew Heywood, *Political Theory – An Introduction*, Palgrave MacMillan, New York, 2004
- R.C. Aggarwal, *Political Theory (Principles of Political Science)*, S. Chand & Company Pvt.Ltd, New Delhi, 2016
- S.P. Verma, *Modern Political Theory*, Vikas Publishing House, Noida, 2017
- O.P. Gauba, *An Introduction to Political Theory*, National Paperbacks, U. P., 2019
- J. C. Johari, *Contemporary Political Theory (New Dimensions, Basic Concepts, and Major Trends)*, Sterling Publishers Pvt. Ltd., U.P., 2019

**BACHELOR OF ARTS
SEMESTER I
COURSE: PRINCIPLES OF POLITICAL SCIENCE**

**UNIT 2: DISTINCTION BETWEEN POLITICAL SCIENCE AND POLITICAL
THEORY**

STRUCTURE:

2.0 Learning Objectives

2.1.Key words

2.2. Political Science: An Introduction

2.2.1 Definitions

2.3.Political Theory: An Introduction

2.3.1 Definitions

2.4.Distinction between Political Science and Political Theory

2.5.Significance of Political Theory

2.6.Debate on the Decline and Revival of Political Theory

2.6.1. Check Your Progress

2.7.Summary

2.8. Questions for Practice

2.8.1. Long Answer Questions

2.8.2. Short Answer Questions

2.9. Suggested Readings

2.0 LEARNING OBJECTIVES:

After the completion of this unit, you will be able:-

- To understand the meaning of political science.
- To comprehend the meaning of political theory.
- To evaluate the relationship between political science and political theory
- To make distinction between political science and political theory

2.1. KEY WORDS: Discipline, Values, Normative, Speculative, Empirical

2.2. POLITICAL SCIENCE- INTRODUCTION:

Political Science is an old discipline, deals with the state, government, and political actions and activities of individuals. Aristotle the father of the Discipline, called politics (earlier the word ‘Politics’ had been used instead of political science) –The Master Science. He meant that almost everything happens in the political context, that the decisions of the polis (the Greek City State and root of the words polite and politics) governed most other things.

The term Political science have been defined by various thinkers like some scholars restricted it to the study of state and government only and some scholars explores new dimensions in it. In modern times, political science can’t be confined to only political aspects of society but all the issues whether they are economic, social, and cultural or any other are covered in it.

2.2.1 DEFINITIONS:

Garner defines Political science as, –Political science begins and ends with the state. ||

According to **Paul Janet**, –Political science is that part of social science which treats of the foundations of the state and the principles of the government. ||

According to **David Easton**, –Politics is the authoritative Allocation of Values. ||

According to **Butler**, –Politics is entirely concerned with people, with the ways in which they react to decisions. It cannot be studied except in the light of actual behavior. ||

According to **Fredrick Watkins**, –Proper scope of political science is not the study of the state or of any other specific institutional complex, but the investigation of all associations in so far as they can be shown to exemplify the problem of power. ||

Peter H. Markel defines political science as, –the essence of politics lies in the fundamental freedom of man in society to master his own fate by political means. ||

2.3. POLITICAL THEORY: INTRODUCTION

Political science as a discipline, divided into several subfields like Comparative Politics, political system, political theory, political thought, international relations etc. to intensely study the different aspects of politics. Political theory is also one subfield among others. The English word ‘theory’ originates from a Greek word ‘*theoria*’ which suggests a well focused mental look taken at something in a state of contemplation with an intent to grasp it. In this sense, it covers an understanding of being (Ontology means set of concepts and categories in a subject area or domain that shows their properties and

the relations between them.) as well as a causal explanation that may be in the nature of a theological, philosophical, empirical or logical thought. A theory is a form of systematic reflection with six features (a) Conceptual Sensitivity (b) Rational Structure (C) Aspiration for a humanly achievable truth and objectivity (d) Generality (e) an explicit mandate to unearth assumptions presupposition and (f) Strong non-speculative intent- the need not to bypass results of micro-enquiries into the particular. According to Arnold Brecht, –Political theory is always used to designate attempts to explain a phenomenon especially when that is done in general and abstract terms.¶

The term political theory interchangeable with other terms like political thought, political philosophy, political ideas, political analysis, political enquiry, political ideology etc. is a branch of political science which attempts to arrive at generalizations, inference, or conclusions to be drawn from the data gathered by specialists. It can be regarded as the most comprehensive branch of this discipline. Theories are not facts. They are suggestions as to how the facts should be organized. Theories are important because it provided the structure that give meaning to pattern of facts. According to Kant, –Gathering facts without an organized principle lead only to large collection of meaningless facts.¶ Political theory is primarily a systematic thought about the objectives and nature of state, government, political activities, established political institutions and changes in such institutions go through over time, and the ideal form of political system.

If we look around us what we see would be movements, developments and change. But if we look deeper we would also see certain values and principles that have inspired people and guided policies. Ideals like democracy, freedom or equality for instance. These documents did not just emerge overnight; they are built upon the ideas and principles debated almost since the time of Kautilya, Aristotle to Jean Jacques Rousseau, Karl Marx, Gandhi and Ambedkar. Political theory deals with the ideas and principles that shape constitutions; governments' and social life in a systematic manner. It clarifies the meaning of concepts such as freedom, equality and justice democracy, secularism and so on. It proves the significance of principles such as rule of law, separation of powers, judicial review etc. This is done by examining the arguments advanced by different thinkers in defense of these concepts. Though Rousseau, Gandhi, Marx or other did not become politicians, their ideas influenced generations of politicians everywhere.

Political theory as a subfield of political science includes the analytical study of ideas and doctrines that have been central to the political thought. Political theory involves the study of philosophical thought about politics from ancient Greece to the present. Political theory is concerned with the fundamental questions of public life. It addresses such issues as the nature of political authority, the relationship of the state with the individual, and citizens' obligations and responsibilities to one another. Political

theory seeks to interpret abstract concepts such as liberty, justice, human rights, and power, and in so doing it draws upon classics in the field—by, for example, Plato, Aristotle, Thomas Hobbes, John Locke, David Hume, Thomas Jefferson, James Madison, and John Stuart Mill. Many scholars use these classics to help them fully understand present day issues such as terrorism, civil rights and liberties, and domestic and foreign policy etc.

It implies that theory covers both ‘values’ and ‘facts’ that determines its normative or speculative and causal or empirical character. It is a field where the investigations and findings of a writer or a researcher are tied together, cross referenced, weighed, contemplated and churned so as to lay down certain conclusions in regard to the proper relationship between man and authority. A researcher may belong to any branch of knowledge like political science, economics, history, psychology, sociology even of anthropology that his conclusion must touch the fundamental issue of relationship of man with authority under which he has to survive, or his association with community in which he desires to seek power or his struggle for, what Hobbes calls ‘some future apparent good’. The function of the political theorist is to consider facts in all their varied ramifications and at least suggest conclusions, remedies and public policies.

Political theory is divided into distinct streams such as classical, modern, empirical etc. While the classical political theory was dominated by philosophy and dealt with the description, explanation, prescription and evaluation of political phenomenon; Empirical political theory claimed to be a science and has been primarily concerned with the description and explanation of the political reality. Of late, Contemporary political theory has tried to blend the theoretical and practical aspects. Various scholars tried to define the term political theory in their own way.

2.3.1. DEFINITIONS

C. W. Coker defines the political theory in these words, –When political government and its forms and activities are studied not simply as facts to be described and compared or judged in reference to their immediate and temporary effects, but as facts to be understood and appraised in relation to the constant needs, desires and opinion of men—then we have political theory.¶

According to **David Held**, Political theory is a network of concepts and generalizations about political life involving ideas, assumptions and statements about the nature, purpose and key features of government, state and society, and about the political capabilities of human beings.¶

Andrew Hacker defines political theory as –A combination of a disinterested search for the principles of good state and good society on the one hand, and a disinterested search for knowledge of political and social reality on the other.‖

According to **Andrew Heywood**, –Political theory involves the analytical study of ideas and Doctrines that have been central to political thought.‖

John Plamenatz wrote that, –By political theory, I do not mean explanations of how governments functions, I mean systematic thinking about the purpose of government.‖

David Easton believes that, –Political Theory consists of four major propositions: factual, moral, applied and theoretical.

Sabine argues that, –one of the characteristic of political theory is that it occurs as a part of an incident in politics itself and that it is the task of the political thinkers to conceptualize it abstractly and make it relevant for universal application.‖

On the basis of above given definitions we can said that political theory is concerned with the study of the phenomenon of the state both in philosophy as we as empirical terms. It is not only includes explanations, description and prescription regarding the state and political institutions but also evaluation of their moral philosophical purpose.

2.4.DISTINCTION BETWEEN POLITICAL SCIENCE AND POLITICAL THEORY

After identifying the meaning of both political science and political theory, let's discuss the difference between both.

1. Political Theory is a subfield of political science:

As a discipline, political science is much more comprehensive and includes different fields of politics such as political thought, political theory, political philosophy, political ideology, comparative politics, public administration, international relations and international law etc. with the rise of political science as a separate discipline, political theory was made one of its sub fields. Political theory is not an independent discipline and as a branch of political science, it is particularly a systematic study of concepts and doctrines of subject.

2. Scope of political science is wider than that of political theory:

Political science is concerned with describing and explaining the realities of political behavior, generalizations about man and political institutions with the empirical evidences and the role of power in society. Various other sub fields of the subject explore the different facets of society, politics and national and international relations etc. Political theory on the other hand, is not only concerned about the behavioral study

of political phenomena from empirical point of view but also prescribing the goals which states, governments, societies and citizens ought to pursue. Political theory also aims to generalize about the right conduct in the political life and about the legitimate use of power.

3. Political theory is concerned with the ethical or normative questions of political science:

Political theory is dealing with the normative questions of political science means what should be the nature of the state? What type of government will be best etc.? It is mainly focused on ‘what ought to be’. But political science is a facts based empirical study and political theory deals with the normative and ethical part of this subject. Political theory is primarily concerned with the ‘ought to be’ aspects of government, its objectives and nature, nature of state and citizens, the relationship between the state and the citizens and the scope of such a relationship. We can say that political science is concerned with the working and performance of institutions and organization whether their working is according to ethics or not but the political theory is concerned not with the what is possible to do but what ought to be. Political theory suggests the way and means how the system and working can be improved for the betterment according to ethics and norms.

4. Political theory deals with the theoretical aspect of political science:

Political theories deal with the theoretical aspect of political science. To be sure, theories can grow too complex and abstract and depart from the real world, but without knowing theoretical perspective, we do not even know what questions to ask. Political theory in this sense is mainly a systematic thought about the objectives and nature of state and government, political activities, established political institutions and changes such institutions go through overtime and the ideal form of a politics. Some scholars use political theory in model formation for understanding real politics. While some others treat political theory as theoretical political science and believe that philosophical or epistemological analysis of any aspect of politics should be treated as political theory.

5. Subject matter of political science is analyzed by political theory:

Political science is a dynamic subject and it also interrelated with the other subjects of social sciences like economics, sociology, history, geography etc. So, its subject matter is comprehensive which have been analyzed by the political philosophers and political theorists. Political science and political theory play complementary role in respective spheres. In this sense, John Dunn claims that the purpose of political theory is to diagnose practical predicaments and to show us how best to confront them. Doing this,

he adds, requires us to develop the following three distinct skills: I. Ascertaining how we got to where we are and understating why things are this way. II. Deliberating about the kind of world we want to have. III. Judging how far, and through what actions and at what risk we can realistically hope to move this world as it now stands towards the way we might excusably wish it to be. So, Political science provides the matter to the political theory to analyze.

6. Political theory helps politics to control the social life:

Political science enables us to understand the causes of conflict and violence in society and gives us insights for preventing their outburst. In political theory, scientific analysis of political life enables us to understand and solve these problems of our social life. Political science like other sciences guides us to find remedies of political instability and various types of social crisis. Political theory systematically analyzes these problems and provides us vision.

7. Political science is mainly an institutional study but Political theory a conceptual study:

political science deals with the structure, performance, working and legal aspect of state, government, other all institutions and organizations but the political theory focused on the questions related to these institutions and organizations like what the state had been in the past. And what should be in future. After analyzed the facts about the working of institutions and circumstances political theory suggests how the facts should be organized. In political theory, political scientists test theories with the observations of the world and adjust theories to better reflect what they see. The accumulation of knowledge through science is nearly always a slow incremental process. The following sections outline several theoretical frameworks political scientists have used to understand the political world. The political theory on the basis of scientific analysis enunciates the ‘ought to be’ outlines of the state. In order to express such outlines it can even study the past and present of the state, but the objective of such study is to articulate the outlines of an ideal state.

7. Political theory is necessary to clarify the concepts in political science:

Political theory deals with the conceptual part of political science. Political theory seeks to understand, explain and analyze the political phenomena and prescribe ways and means to rectify the shortcomings. Political Theorist clarifies the meaning of political concepts by looking at how they are understood and used in ordinary language. They also debate and examine the diverse meanings and opinions in a systematic manner. So, we can say that to understand the political phenomena we must study the political theory because it is a deep study of many questions.

8. Political Science has many branches but political theory has not:

Political science has many branches like political thought, political philosophy, comparative politics, international politics etc. but political theory being a part of political science, is not an independent subject. Political theory has no branch of its own rather it itself is a sub field of political science. Political theory is a systematic and structured study of concepts inherent to politics. It is a subject of unitary character and its main function is to enunciate reliable theories after making scientific analysis of the subject-matter of political science.

Political theory is an important part of political science because it exposes us to systematic thinking on different concepts like justice, liberty etc so that we can polish our opinions and argue in an informed manner and for the sake of common interest. Such skills of debating rationally and communicating effectively are likely to be great assets in the global informational order.

2.5. SIGNIFICANCE OF POLITICAL THEORY:

Scientific analysis of political enables us to understand and sort out the problems of social life. Political theory helps us to remove the obstacles and suggest the remedies of political instabilities and social crisis.

Political theory helps us to criticize the evils of society and political theory facilitates to reconstruct the society. When find something wrong in society and polity we always look logical and rational grounds to criticize it and contemplate about the creation of a good society. A galaxy of political philosophers like Plato, Aristotle, Hobbes, Locke, Rousseau, Marx etc have analyzed the prevailing evils of society and gave their proposals and schemes to reconstruct the society.

Political theory and philosophy helps the students of political science to clarify the various concepts. Because the clarification of concepts in each area of study whether science or philosophy is essential for the development of knowledge. So when we use the terms of common parlance in political discourse, it is very important to determine their technical meaning. Moreover the terms like authority, social class, liberty, equality, freedom and justice etc may be applied by different school of thought to indicate different ideas. Political theory tries to determine their precise meaning which should be acceptable to the upholders of different ideologies.

The tradition of political theory encourages a dignified debate between upholders of different points of view. Most of the political theorists from ancient to modern times have been dwelling on some common problems and giving us new insights. And all the functions of political theory have now become very important and urgent in present day

world where most of our pretentious global dimensions and they are being documented as the problems of humanity.

2.6. DEBATE ON THE DECLINE AND REVIVAL OF POLITICAL THEORY:

During the Middle of twentieth century many observers talked about the decline of the political theory. Some declared it as the Dog House. These discourses emerged due to the pessimistic and cynical view that the classical tradition in political theory was filled with value judgments and was devoid of empiricism. The logical positivism which emerged in 1930s criticized the normative theory. According to David Easton a prominent political scientist and behaviouralist, Political theory is concerned with some kind of historical form and had it lost its constructive roles. David Easton in his famous work *Political System: An Enquiry into the State of Political Science* (1953) emphasized that the traditional political theory was based on mere speculations.

There were two schools of thought about the development of political theory in contemporary period. One argues that there is decline of political theory and another argues against it. The debate on the decline of political theory appeared in 1950s and it joined by prominent political scientists like David Easton, Alfred Cobben, Seymour Lipset, Leo Straus, Dante Jermino, Johan Rawls, C.B. Macpherson, Christian Bay, Robert Nozick, Herbert Marcuse, Jurgen Habermas, Alasdair MacLyster and Micheal Walzer. The works of these writers had revived the grand tradition of political philosophy.

Political theory is considered as a study of the history of ideas during third decade of the twentieth century, particularly with the purpose to define the totalitarian communism and defend the liberal democracy. Some thinkers tried to establish a scientific political theory like Charles Marriam and Lasswell Kaplan. Their method of enquiry was description rather than prescription. On the other side, in the traditional sense political theory was revived in the works of some famous political scientists' like Hannah Arendt, Theodore Adorno, Herbert Marcues, Micheal Okeshott, Bertrand de Jouvenal and Eric Voegelin. These are in opposition of the commitment to liberal democracy, faith in science and faith in historical progress and also against political messianism and utopianism in politics. Micheal Okshott emphasized on the philosophical analysis of experience. He understood experience to be a concrete whole on different kinds of 'modes' and he outlined four principle modes of experience such as history, science, practice and poetry. Similarly, Juvenal outlined that politics essentially involves moral choice with the purpose of building and consolidating individuals. Besides, the Frankfurt school also contributed towards the revival of political theory. In a nutshell, it can be said that political theory is still relevant and alive as result of some of the great modern political thinkers.

2.6.1. CHECK YOUR PROGRESS

1. What is political theory?

.....

.....

.....

.....

2. How political theory helps politics to control the social life?

.....

.....

.....

.....

2.7. SUMMARY:

Now, we can sum up that political theory and political science both have their own scope. Political theory as a sub field of political science, systematically studies the questions of the discipline. Political theory is the study of state, government, power, influence and activity. It is a way of comprehending, describing, and explaining political reality. To some extent, it has the capacity to make predictions about things to come. The goal of the theory is to enhance the understanding. And great knowledge arises out of those insights which only the engaged minds, the quickened insights, are able to create. It can be said that there is a close relationship between political science and political theory and to separate them practically is a difficult work. It is now widely held that political like other social and natural sciences, enables us to strengthen our means but we will have to resort to political theory to determine our ends. Means and ends are interdependent. Hence, Political science and political theory play complimentary roles.

2.8. QUESTIONS FOR PRACTICE

2.8.1. LONG ANSWER QUESTIONS

1. Define Political Science. What is the difference between political science and political theory?
2. What do you mean by political theory? What is the relationship between political theory and political science?
3. What do you understand by the term Political theory and political science? What is the difference between both?
4. What do think about the political science and how it relates to political theory?
5. How would you distinguish political science from political theory?

2.8.2. SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Write two definitions of political theory.
2. Political theory is concerned with the normative questions of political science? Briefly explain.
3. How political theory helps to the social control?
4. Why political theory also termed as theoretical political science?

2.9. SUGGESTED READINGS

- Andrew Heywood, *Political Theory – An Introduction*, Palgrave McMillan, New York, 2004
- Catriona Mckinnon (Ed.), *Issues in Political Theory (2nd Edition)*, Oxford University Press, UK, 2014
- J. C. Johari, *Contemporary Political Theory (New Dimensions, Basic Concepts, and Major Trends)*, Sterling Publishers Pvt. Ltd., U.P., 2019
- Michael G. Roskin, Robert L. Cord, James A. Medeiros and Walter S. Jones, Adapted by Abhay prashad Singh and Krishna Murari, Pearson, 2020
- Naresh Dadhich , *Contemporary Political Theory*, Rawat Publications, Jaipur, 2019
- O.P. Gauba, *An Introduction to Political Theory*, National Paperbacks, U. P., 2019
- R.C. Aggarwal, *Political Theory (Principles of Political Science)*, S. Chand & Company Pvt.Ltd, New Delhi, 2016
- Rajiv Bhargava, Ashok Acharya, *Political Theory- an introduction*, Pearson, Noida, 2019
- S.P. Verma, *Modern Political Theory*, Vikas Publishing House, Noida, 2017

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER I

COURSE: PRINCIPLES OF POLITICAL SCIENCE

UNIT 3: RELATIONSHIP OF POLITICAL SCIENCE WITH HISTORY, ECONOMICS AND SOCIOLOGY

STRUCTURE

3.0 Learning Objectives

3.1 Key Words

3.2. Introduction

3.3. Political Science and History

3.3.1. Contribution of History to Political Science

3.3.2. Contribution of Political Science to History

3.3.3. Difference between Political Science and History

3.3.4. Check Your Progress I

3.4. Political Science and Economics

3.4.1. Contribution of Economics to Political Science

3.4.2. Contribution of Political to Economics

3.4.3. Difference between Political Science and Economics

3.4.4. Check Your Progress II

3.5 Political Science and Sociology

3.5.1. Contribution of Sociology to Political Science

3.5.2. Contribution of Political Science to Sociology

3.5.3. Difference between Political Science and Sociology

3.5.4. Check your Progress III

3.6. Summary

3.7. Questions for Practice

3.7.1. Long Answer Questions

3.7.2. Short Answer Questions

3.8. Suggested Readings

3.0. LEARNING OBJECTIVES

After the completion of unit, you will be able to:-

- To discuss the meaning and nature of major disciplines of social sciences.
- To understand the mutual relationship of different disciplines of social sciences.
- To find out the main differences between various disciplines of social sciences.

3.1. KEYWORDS: Inter-Relationship, Discipline, Phenomena, Interdependence

3.2. INTRODUCTION:

Social sciences together cover the whole social life of man. Each of them covers one specialised field or aspect of man's social behaviour. Hence, we have various disciplines in social sciences, which may be regarded as the petals of the same flowers of society. The study of political science is only the study of one aspect of man's integrated social life. Political science therefore, cannot be isolated from other social sciences. Sidgwick says that it is always useful for the proper understanding of any subject of inquiry to establish its relationship with other disciplines and to see clearly what elements of its reasoning it has to take from them and what in its turn it may claim to give them. We cannot place precise and rigid boundaries around social sciences because man's social activities cannot be completely compartmentalized. The different social sciences share many areas of inquiry with one another. Each social science supplements and fortifies the rest. All are interdependent and inter-related. Many problems are the common concern of all the social sciences, each approaching them from its own view point. Political Science touches the other social sciences at various points, and therefore for the proper understanding of inter-relationship of Political science with other social sciences has to be examined.

3.3. POLITICAL SCIENCE AND HISTORY

History is an account not only of events, but of conditions and causes also. The relationship between History and Political Science is very close and intimate. It arises from the fact that the state and its institutions are a product of historical evolution. They cannot be fully comprehended without knowledge of their origin and development. To

fully comprehend Political Science in its fundamental relations, it must be studied historically. The converse is also true, i.e., to interpret History in its true significance we must study that politically. As studies, Political Science and History are mutually contributory and supplementary. Emphasizing the aspect of the relationship between Political Science and History, Professor Seeley said, "Politics is vulgar when not liberalised by History, and History fades into mere literature when it loses sight of its relation to Politics." The mutual relationship of the disciplines is very aptly described in the following couplet of Seeley: "History without Political Science has no fruit. Political Science without History has no root." The mutually contributory and supplementary nature of Political Science and History can be discussed as under:

3.3.1. CONTRIBUTION OF HISTORY TO POLITICAL SCIENCE

- (i) **History provides the raw material to Political Science:** History which can be considered as a record keeper of past events, furnishes us the data for comparison and induction. Political Science utilizes the material collected from History to form the basis of the present. History is the basis of Political Science. The state and political institutions have a historical base. Political Science is indebted to history for much of the material whereon it works. History places at the disposal of Political Science numerous facts concerning the origin and development of social and political ideas and institutions. History explains the institutions in their historical setting. It is impossible to make a scientific study of any political institution without any reference to its past history.
- (ii) **History as a laboratory of Political Science.** Students of Political Science are denied the privilege of making experiments in laboratories; they have got the facility for studying the thousands of experiments which are being carried out in the great laboratory of History. A modern student of Political Science may study the history of the English Revolution of 1688, the French Revolution of 1789 and deduces from it the general laws which give rise to a revolution. He may inquire the merits and defects of dictatorship from the fate of the countries which had adopted this particular form of government in the past. Thus, History serves as a laboratory for Political Science, since the historical experiments help a political scientist to draw general conclusion for this subject.
- (iii) **History plays a role of teacher for Political Science.** We must remember that History is not a mere chronology of facts and events. It not merely record events but also analyzes causes and points out certain tendencies. The study of History becomes fruitful only when political significance of events and movements is properly appreciated. The experiments recorded in History serve as a beacon to war against the adoption of certain institutions of laws, which have proved disastrous to the well - being of mankind,

- (iv) **History helps to understand the changes of Political System:** Changes occur in Political System because of many factors. With the help of History, the students of political science can understand and analyze the progress or decay of any particular political system in the world. Crisis of legitimacy occurs in modern states. Democratic regimes are replaced by authoritarian or military dictatorship. Why do all such things happen? History gives an answer to these questions and with the help of such answers, a political scientist can make generalization for building an ideal political structure.

3.3.2. CONTRIBUTION OF POLITICAL SCIENCE TO HISTORY:

Political Science gives to History as much as it receives from it. The following facts will bear out this connection:

- (I) **Historical events have political bearings:** History remains incomplete if the political bearing of events and movements are not appreciated. Prof. Seeley has rightly remarked, "History fades into mere literature when it loses sight of its relation in politics." For instance, the study of the history of British Rule in India remains incomplete if it is not studied in the context of the important political events of that time. The history of the partition of India cannot be truly appreciated without the full analysis and understanding of the British policy of "divide and rule", which was the hallmark of their policies and diplomacy in India.
- (II) **Impact of Political ideologies on History:** Important political events and political ideologies do change the course of History. None can deny the impact of Rousseau's liberal philosophy on the events and course of the French Revolution of 1789. The Russian revolution of 1917 occurred mainly under the influence of Marxian philosophy. Karl Marx's ideology of Socialism and Communism has changed the course of world history. Thus, without analysing and understanding the role played by political ideologies, the study of many historical events will remain incomplete.

3.3.3. DIFFERENCE BETWEEN POLITICAL SCIENCE AND HISTORY

History deals with concrete and matter of fact things. It presents to us not only facts, but the causal connection between the facts. Political science is speculative as well, since it deals with what the State ought to be. Hence, it would be an exaggeration to state as Freeman does, "History is past politics and politics is present history." The following facts bear out the main points of difference between the two:

- (I) **The scope of History is wider than that of Political Science:** History is the record of past events and movements, their causes and inter-relations. It includes a survey of conditions and developments in economic, religious,

intellectual, social and political affairs. But Political Science is concerned with the evolution and functioning of political institutions and the facts which bear directly or indirectly with state and government. Thus, the scope of Political Science is narrower than that of History.

- (II) **Political Science is not concerned with all History.** The history of art, science, language, customs, religions, industries, etc., has little relation to politics. The student of politics is not interested in the whole range of history which abounds in a variety of materials. Only a portion of such materials as is politically meaningful and significant is useful to him. From a variety of historical events, he would pick and choose only those that have relevance to his angle of research. The cultural, literary and military achievements would generally be beyond the scope of the investigation of a political researcher.
- (III) **Political Science is analytical, while History is descriptive.** There is a difference in the respective methods of studying History and Political Science. The descriptive or narrative method is adopted in the study of History, while the study of Political Science is reflective and analytical. Political Science is mainly reflective and treats of 'Ideas' and 'Theories'. History, on the other hand, is primarily descriptive and deals with facts. History is not concerned with the formation of theories, as the reason for this is that History is narrative rather than reflective. It is not concerned with the philosophical aspect of social thought. But Political Science is concerned with this aspect. It uses historical facts to deduce general laws or theories.

3.3.4. CHECK YOUR PROGRESS I

1. Who said –Political without history have no root, history without political science have no fruit.¶?
.....
.....
.....
2. History is past politics and political science is present history. Explain
.....
.....
.....

3.4. POLITICAL SCIENCE AND ECONOMICS:

Political Science and Economics are intimately connected. Till recent years, economics was regarded as a branch of Political Science. Aristotle, in classifying the States, declared that the key fact is whether the State is ruled by the rich or the poor. Modern

economists do not agree with the older point of view. They regard Economics as a separate discipline, which seeks to inquire how man gets his income and how he uses it. The relationship between these two social sciences has always been very close. The name which indicated subordination to Political Science has been discarded. Under the modern name of Economics, the subject has undergone a new orientation and has acquired a new status and importance. Although Economics is now regarded as a separate social science, yet the relationship between Economics and Political Science continues to be most intimate. The two studies are interdependent. The interdependence of the two sciences can be illustrated in a number of ways.

3.4.1 CONTRIBUTION OF ECONOMICS TO POLITICAL SCIENCE:

Economics is mainly concerned with the activities of man in regard to production, distribution, exchange and consumption of money or commodities. Alfred Marshall a renowned economist considers that "on the one side the study of wealth and on the other hand the more important side a part of the study of man." Economics proves helpful to Political Science in many ways. In fact both of them have to go hand in hand as inseparables though they are distinct social sciences. We may better regard them as the two sides of the same coin.

- (I) **Very closely connected:** The close connection between Political Science and Economics springs out of the fact that the state has an economic aspect and the political order is interlinked with the economic order. The form of government and the sphere of its activities are profoundly influenced by the nature and form of the economic organization of the society. If there is a change in the economic system of the society, the political system suffers a parallel transformation. The change from the pastoral to the agricultural order and that from the agricultural to the industrial were followed by significant transformation in the political organization.
- (II) **Institutions of state are influenced by economic ideas.** Political institutions are influenced by economic ideas, activities and conditions. The economic theories of Karl Marx have profoundly affected political ideas and movements in the world. Economic causes underlie most political movements and determine their direction. The entire socialist movement which has exercised influence on the political movements and thinking in the last and the present centuries, is wholly economic in its motivation and nature.
- (III) **Economic Force shapes Political structure.** The basic economic organization of society shapes and determines its political structure. It is best illustrated by the difference between the economic organization of the U.S.A. and that of China. In the former country there is private ownership of means of production, while the latter is a socialist society and it is organized on the principle of social

ownership and control of the means of production. Because of the different economic organizations there is a fundamental distinction between the political structures of the two countries. The economic organization of a state deeply influences its political power - allocation. Those who control the economic lever are apt to exert pressure on the functions of government.

- (IV) **Economists Plans for the welfare of the people:** Adam Smith, the English classical economist, referred to two important objects of Political Economy: (a) to provide sufficient revenue for the people and (b) to supply the state with the revenue sufficient for the public administration. Modern state is a welfare state. It aims at promoting all - round development of man and society. These measures require the implementation of socio-economic programs for which resources needed. State seeks the help of economists for raising the required resources.
- (V) **Economic conditions influence the policies of the government:** Major duty of every government is to maintain peace and security. But no state can accomplish this task if the poverty and unemployment are prevalent on a big scale. It is now universally admitted that without the satisfaction of the minimum basic needs - food, clothing and shelter. Crime, immortality, disease, inadequate educational facilities are all to a large extent result of poverty which works in a vicious circle. Such conditions resultant of economic factors is bound to affect materially the policies and activities of the government.
- (VI) **Some political ideologies have economic roots:** Contemporary political theories, such as Socialism, Communism, etc., stem from economic roots. They are primarily concerned with economic problems. These theories are inspired by the supreme objective of eradication of some economic evils. But they require drastic changes in the political set up since their main objective can be accomplished only through the policies of government.
- (VII) **Successful working of democracy depends upon economic condition of state:** Economic prosperity is the pre-requisite for the success of democracy. Political rights are meaningless for a starving man '. Right to vote cannot have any charm for an unemployed and poverty - ridden person. Without ensuring good and sound economic conditions of the people, real democracy can hardly be possible.

3.4.2 CONTRIBUTION OF POLITICAL SCIENCE TO ECONOMICS:

The dependency between Political Science and Economics is mutual. Political Science helps or contributes to Economics as much as it receives from it. The following facts will bring out the contribution of Political Science to Economics:

- (I) **Welfare state and economic functions:** The modern welfare state attaches greater importance to the promotion of all - round welfare of the individual in society. Therefore, the state tries to increase the production of wealth and stabilize the mechanism of exchange and prices. If necessary, the government also arranges for the import of essential commodities, resorts to rationing and control over distribution. The control of currency, banking, foreign exchange and money - market also comes within the purview of modern welfare government. The state details out the policies regarding taxation, marketing, production priorities, exports and imports and nationalization. It undertakes the responsibility of fair distribution of wealth by removing glaring inequalities of income.
- (II) **Political institutions influence the economic condition of society:** Production and distribution of wealth are largely influenced by the structure and policies of the government. For example, the system of production and distribution of wealth in China is different from that of the United States of America. Under the American political system privatisation is encouraged. But under the Chinese political system production and distribution in the private sector is not allowed at a vast scale. Under the Chinese political system only collectivist planning and state enterprises are permitted. The economic textures differ in these two countries because of the different structure and policies of their governments.
- (III) **The main reasons for problems of state are economic in nature:** As a matter of fact, the main problems of every state are economic in nature. The Second World War was characterized as a war of democracy against dictatorship. But the major causes of the war were economic. The rise of Nazism was also due to economic crippling of Germany by the victorious powers after the First World War. The burning questions of today's politics, viz. the relations of the state to industries, its control on economic order, its policies towards labour and capital, etc., are all economic issues intertwined in the political issues.
- (IV) **Economic problems are solved by the State:** In today's world, relations between capital and labour, questions of wages, conditions of work, trade unions, capital, Labour conflicts, trade pacts, tariff currency and exchange problems are mainly economic problems. But they are solved only through state action. Whatever be the solution, it has important bearing on the economic conditions from which the problems spring.
- (V) **Economic system is planned, controlled and regulated by the State:** Economics is a study of human action in relation to production and consumption of wealth. It concentrates on the mode of production, consumption, exchange and distribution of wealth within the community. All

these aspects of the economic system are planned, controlled and regulated by the laws of the state.

3.4.3. DIFFERENCE BETWEEN POLITICAL SCIENCE AND ECONOMICS:

Political Science and Economics are two independent but ancillary social sciences. Man in society is a common factor in the study of both these sciences. It is the welfare of man and society for which each strives. Despite this, there are a few differences between the two.

- (i) **Difference in subject matter:** Popularly speaking, economics is the science of wealth and the study of human action in relation to wealth. It focuses on the mode of production, consumption, exchange and distribution of wealth within the community, but Political Science is the study of the state and government and it focuses on the political process of a country. Mainly economics deals with commodities whereas Political Science is concerned with human beings.
- (ii) **Economics is more advanced and accurate than those of Political Science:** In recent years there has been phenomenal development in economics and as a 'Science' it is more advanced than Political Science. Though, neither Political Science nor Economics can attain exact mathematical accuracy, yet it is the boast of Economics that it is becoming more and more of a science with the help of Mathematics and Statistics. The methodology used in Economics gives more accurate results than the one used in Political Science. Mathematical and statistical methods are used in Economics. The results obtained from such methods are more accurate and reliable. Mathematically, techniques cannot be and correctly used with exact accuracy in Political Science.

3.4.4. CHECK YOUR PROGRESS II

1. How economic conditions influence the policies of the government?
.....
.....
2. How Economic system is planned, controlled and regulated by the State?
.....
.....
.....

3.5. POLITICAL SCIENCE AND SOCIOLOGY:

The various sciences dealing with man as a social entity are called the social sciences, and the most fundamental of them all is Sociology. Sociology is the general social

science. It deals with the fundamental facts of social life. The relation of Sociology to Political Science is fairly obvious. During the past two decades collaboration between Political Science and sociology has been increasingly emphasised and the sociological foundation of politics stressed. It is brought out clearly in the following words of Professor Franklin H. Giddings, "To teach the theory of the state to men who have not learned the first principles of Sociology is like teaching Astronomy or Thermodynamics to men who have not learned the Newtonian Laws of Motion." Giddings has stressed upon the dependence of Political Science on Sociology and it can be seen from the following description:

3.5.1. CONTRIBUTION OF SOCIOLOGY TO POLITICAL SCIENCE:

- (i) **We can understand the origin and evolution of State with the help of Sociology:** Entire basis of Political Science rests on the established truth that Man is a social animal. The state came into existence because of social nature of man. In order to understand the state thoroughly, we must know the entire process of the evolution of the state. The state did not come into existence in isolation. Many social forces must have influenced its evolution. Burgess has rightly said, "State is a continuous development of human society out of a grossly imperfect beginning through crude but improving forms of manifestation towards a perfect and universal organization of mankind." Thus, Political Science has to depend upon Sociology to understand the impact of the social and allied forces on the origin and development of the State.
- (ii) **Sociology supplies material to Political Science:** Sociology is concerned mainly with social life in general and its development. It analyzes and describes society and its social laws as they have existed in all ages and climes. Sociology investigates into the origin and growth of groups, their forms, laws, customs, institutions, modes of life and their contribution to human culture and civilization. Sociology, therefore, supplies to Political Science both valuable material and guidance in judging the worth of laws, customs and institutions and in regulating future social relationships.
- (iii) **Helpful in regulating the problem of social control:** The problems relating to society are perhaps the most difficult of the various problems which face modern governments. Customs of a society plays significant role in solving these problems. A state, however powerful may be, cannot make laws which are opposed to social customs and traditions of the people. If it makes, these are sure to be disobeyed by the mass of the people. Sociology, thus, supplies to Political Science useful information about customs of the society. The state pays due respect to them while framing the laws to deal with the problems of social control.
- (iv) **Emergence of a new discipline of Political Sociology.** During the past about five decades, importance is being given to the sociological foundations of politics. A revolution in the study of Political Science came in the beginning of the twentieth

Century. Because of that a new discipline known by the name of Political Sociology has come up. Political Sociology explains the sociological interpretations of political phenomena. Factors like kinship, Racialism, tribalism, religion, caste, linguistic affinity and the like form part of the study of Sociology. But their role in the political process of the country cannot be ignored in an empirical study of a political system.

3.5.2. CONTRIBUTION OF POLITICAL SCIENCE TO SOCIOLOGY

The above explanation is one aspect of the issue. It explains the dependence of Political Science on Sociology. The other aspect relates to the dependence of Sociology on Political Science. It is discussed ahead:

- (i) **State affects social process:** Social process is the subject-matter of Sociology and it is profoundly affected by the state, which is the subject matter of Political Science. State is the highest of all associations and regulates our external social behaviour. The state defines in terms of its laws, the way of life to which both individuals and other social organizations must conform. Hence, without knowledge of the facts regarding the nature, organization and activities of the state a student of Sociology cannot have a clear understanding of the meaning and nature of man's social behaviour. A sociologist can get such knowledge only from Political Science.
- (ii) **State eliminates social evils:** Modern time is characterized as an era of welfare state. Such a state performs not only political and legal functions but welfare functions too. The elimination of social evils is one of them. Thus, when Sociology analyzes the various aspects of social life, it cannot overlook the useful role played by the state in cleaning the social life. Without the state action the abolition of social evils is almost impossible.
- (iii) **State is a major agent of social change:** State is considered as the main agency of social change. No one can deny the fact that the policies of the government are largely responsible for changing the general social pattern in any society. For example, in Indian society the mitigation of the practice of untouchability, to uplift the people of scheduled castes and the decrease in the rate of child marriages, etc., are mainly due to the progressive social policies of the Indian government. Thus, Sociology cannot ignore politics if it wants to understand, remould and improve the social pattern.

3.5.3. DIFFERENCE BETWEEN POLITICAL SCIENCE AND SOCIOLOGY:

In spite of close affinity between Political Science and Sociology, the study of both the sciences is distinct. Their problems are by no means the same. The province of Political

Science is not co - extensive with that of Sociology. The following lines of demarcation can be drawn between the two:

- (i) **The scope Sociology is Wider:** Sociology is a study of the evolution of the society from its very birth. It attempts to discover the facts and laws of social life as a whole. On the other hand, Political Science is interested in a particular aspect of society as an organized political unit. Sociology treats of all forms, civilized and uncivilized, of human associations, but Political Science has mainly with one form of that of Sociology human association, namely the state. Thus, the scope of Political Science is narrower than that of Sociology.
- (ii) **Political Science is a part of Sociology:** Sociology is the science of society. It deals with the origin, development and structure of society. Study of social traditions, customs, origin and civilization fall within its purview. According to R.G. Gettell, –Sociology is a general social science. It deals with the social aggregate and attempts to discover the facts and laws of social life as a whole. But Political Science is mainly concerned with the political aspect of man's life which is a part of the whole social life. "Thus, Sociology is a general social science and Political Science is only a part of the sum total of social life.
- (iii) **Sociology begins at an earlier stage:** Society is prior in its origin to the state. Man was found to be a social animal long before he turned to be a political animal. Political Science assumes to start with that man is a political animal. It does not attempt to explain as Sociology does, how and why he became a political animal. Political life of man begins much later than his social life. Sociology is, thus, prior to Political Science.
- (iv) **Sociology is general Social Science but Political Science is a particular social science:** Sociology is generally regarded as the fundamental and general social science. It embraces social life or the life of society as a whole. But Political Science is a specialized social science dealing with the political life of a man, which is one part of his total social life. Sociology is the general Social Science in the sense that it studies all the social relations of human life- legal, political, social, religious, economic, etc. Political Science, on the other hand, is concerned with state and government which are highly organized institutions. Thus, the difference between Sociology and Political Science is the difference between general and particular social sciences.
- (v) **Difference in nature:** Another point of difference between Political Science and Sociology is worth noticing. Political Science describes not merely the present structure and organization of the state and the forms it assumed in the past, it also aims at explaining what the state ought to be. It seeks to determine the ideal form of political organization. This normative aspect is entirely missing from Sociology. Sociology is primarily concerned with tracing the origin and social conventions of mankind. It is not concerned with their future ideal forms.

(vi) **In Sociology the unit of study is individual, while in Political Science it is the state.** According to Garner, in Sociology the unit of investigation is the individual viewed as a social creature. Sociology studies individual not merely as a social animal but also as a neighbour, a citizen, a co-worker, etc. But in Political Science, the unit of study is the state as distinct from the tribe or the family. Its primary subject is a definite portion of society which has become organized politically.

3.5.4. CHECK YOUR PROGRESS III

1. How Sociology supplies material to Political Science?

.....
.....
.....

2. How State is a major agent of social change?

.....
.....
.....

3.6. SUMMARY

To conclude that all the disciplines have their unique importance and can't be said that one is more important than other. Political Science and History are two distinct disciplines with separate problems, yet they have a common subject in the phenomena of the State, and, as such, their spheres touch at many points and overlap at others. The two sciences have no doubt close affinities with each other, but their status as separate social sciences should always be borne in mind. Though History and Political Science are inter - related and mutually complementary, yet the two have distinct features of their own. Political Science is pre - eminently reflective and deals with ideas and abstractions, while History is narrative and deals with facts. The scope of the former is limited to political institutions, but of history embraces all aspects of human activity. Leacock succinctly remarks that some of History is part of Political Science, the circle of their contents overlapping an area enclosed by each.

Economics and Political Science are two independent but supplementary social sciences. The fundamental basis of the two sciences stands in close relation to each other. It is recommended by the Cambridge Round Table, organized at the instance of the UNESCO in April 1952, that Economics should be linked with Political Science in any well-designed course of studies. Similarly, the UNESCO Report on the Teaching of Economics reported that some study of political theory and institutions should form part of an economic curriculum.

Sociology and political Science are mutually dependent. They are closely associated in the study of man's social life. Every sociologist is in need of some

knowledge about political science, and every political scientist finds knowledge of sociology indispensable. In spite of their differences the fields of Sociology and Political Science often overlap. For instance, the social institution of marriage is primarily a concern of Sociology. At the same time, the laws of the state regarding child marriage, monogamy, divorce, etc. bring the institution within the purview of Political Science too. In fact, the two sciences touch at innumerable points.

3.7. QUESTIONS FOR PRACTICE

3.7.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. Critically examines the relationship of Political Science with History?
2. Explain major differences between Political Science and History?
3. Discuss the relationship of Political Science with Economics?
4. What are the major differences between Political Science and Economics?
5. Discuss the relationship of Political Science with Sociology?
6. Discuss the differences between Political Science and Sociology?

3.7.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Is Political Science is a part of Sociology?
2. How states solve the economic problems?
3. History as a laboratory of Political Science.

3.8. SUGGESTED READINGS:

- A.C. Kapoor, Principles of Political Science, S. Chand & Company Pvt. Ltd., 2014
- J.C. Johari, Principles of Political Science, Sterling Publishers Pvt. Ltd., 2019
- Andrew Heywood, Political Theory- An Introduction, Palgrave Macmillan, New York, 2004
- R.C. Aggarwal, Political Theory, S. Chand & Company Pvt. Ltd., New Delhi, 2016

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER I

COURSE: PRINCIPLES OF POLITICAL SCIENCE

UNIT 4: STATE: DEFINITION, ELEMENTS AND ITS DISTINCTION FROM GOVERNMENT, SOCIETY AND ASSOCIATION

STRUCTURE

4.0 Learning Objectives

4.1 Keywords

4.2 Introduction

4.3 Definition of State

4.4 Essential elements of State

4.4.1. Population

4.4.2. Territory

4.4.3. Government

4.4.4. Sovereignty

4.5. Non-Essential Elements of State

4.5.1. Check Your Progress I

4.6. State and Government

4.6.1. Distinction between State and Government

4.6.2 Check your Progress II

4.7. State and Society

4.7.1. Distinction between State and Society

4.7.2 Check Your Progress III

4.8. State and Association

4.8.1. Differences between State and Association:

4.8.2. Check your Progress IV

4.9. Summary

4.10. Questions for Practice

4.10.1. Long Answer Questions

4.10.2. Short Answer Questions

4.11. Suggested Readings

4.0. LEARNING OBJECTIVES:

After the completion of this unit, you will be able to

- To understand the meaning, nature and elements of State.
- To discuss the meaning and functions of Government, Society and Association.
- To differentiate the State from Government, Society and Association.

4.1. KEYWORDS: Sovereignty, Territory, Population, Membership

4.2 INTRODUCTION:

The State is a natural, necessary and a universal institution. It is natural because it is rooted in the reality of human nature. It is necessary, because as Aristotle said, 'The State comes into existence originating in the bare needs of life and continuing in existence for the sake of good life'. Machiavelli was an Italian political thinker and he used the term 'State' for the first time in the current sense in his famous book "The Prince". To quote him, "All the powers which have had and have authority over men are states and are either monarchies or republics." In modern times, the term State is used in various senses. It is used as a synonym for Nation, Government, Society or Country. The term is also wrongly applied to certain political organizations which are not regarded as States. The component units forming the federation of the United States of America and also of the Indian Units are termed as 'States'.

All these terms have definite meanings in Political Science. But the term 'State' has more specific and definite meaning which has little in common with most of its various ordinary meanings. In Political Science, the term 'State' should be used in the scientific sense to mean an assemblage of human beings living in a particular territory under one organized government, the sovereign power of which is free from external control.

4.3. DEFINITION OF STATE:

Though the State is a necessary and a universal institution, no two writers agree on its definition. The important definitions of state are:

- Aristotle defined it as "a union of families and villages having for its end a perfect and self - sufficing life by which we mean a happy and honourable life.
- According to Dr. Woodrow Wilson," State is a people organized for law within a definite territory. "
- In the words of Burgess," The State is a particular portion of mankind viewed as an organized unity. "
- According to W.W. Willoughby, State exists" wherever there can be discovered in any community of men a supreme authority exercising a control over the social actions of individuals and groups of individuals and itself subject to no such regulation ".
- The German writer Syndal says. "A State comes into existence whenever a number of men who have taken possession of a part of the earth's surface, unite themselves together under a higher will."

There are other definitions also, given by many scholars and writers, but none of them is comprehensive in as much as each one of them emphasizes only a particular or a few aspects of the State and neglects the other. A correct definition of the State must include the essential elements of the state and explains its true nature. Dr. Garner's definition of the State is regarded by many as the best: "The State, as a concept of Political Science and Public Law, is a community of persons, more or less numerous, permanently occupying a definite portion of territory, independent or nearly so of external control and possessing an organized government to which the great body of inhabitants render habitual obedience. In this definition of Dr. Garner, we find that all elements like political, physical and spiritual are present. First, we find that the people must form one political unit obeying the dictates of Government duly constituted. Secondly, they must live in a definite territory. Thirdly, they must be independent of foreign control and fourthly, they must be guided by the collective will as expressed through the common supreme authority. Keeping these essential elements in view, we can define the State as a territorial community or society, living under a Government, and claiming internal supremacy and external independence - in other words, possessing both internal and external sovereignty.

4.4. ESSENTIAL ELEMENTS OF STATE:

After examining several important definitions of state, we conclude that the state has four essential constituent elements or attributes. The essential elements of the State are, first, a number of people, or population, second, a definite territory, third, an organization unifying the people, or Government, and fourth supremacy in internal matters and independence from external control, or sovereignty. The first two of these elements constitute the physical or material bases of the State, while the last two forms

are its political bases. Each of these four elements or attributes of the State are elucidated below:

4.4.1. POPULATION:

Population is a very essential element of state, and it is obvious that there can be no state without population. State is meant for human beings and not vice versa. Population is inevitably a basic requirement. No hard and fast rule can be made about the exact population a state should have. J W. Garner says: The nearest approach to a safe rule is to say that population must be sufficient to provide a governing body and a number of persons to be governed, and of course sufficient to support a state organization. Aristotle favouring a medium sized population said that the population should be large enough to be self-sufficient and at the same time small enough to be efficiently ruled. A very small number of people cannot form a state, if it is to function properly. It is ridiculous to imagine that 25 persons can form a state. Greek thinkers who were influenced by the city states of Athens and Sparta believed that the population should be neither too small nor too big. Plato put the ideal number at 5,040 only. The opinion of thinkers like Plato and Rousseau has no validity now. An increase or decrease of population within limits does not affect the status of a state, though it may change the standard of living and strength of a state. In the modern world, the population of states varies greatly from one country to another like the few thousands of Monaco to the many millions of China, India and the United States. No limit either theoretical or practical can be laid down in this respect. However, it is desirable that the population of a State should not be very large or very small. It should be large enough to be self - sufficient and small enough to permit good government.

4.4.2. TERRITORY:

Without a fixed territory there can be no state. The size of the territory of a state cannot be fixed. As in the case of population, no definite limit can be laid down for the territory of a state. The modern States vary greatly in respect of territory. The defunct Union of the Soviet Socialist Republics was the largest State in size. Its area was more than ten million square miles, i.e., one sixth of the world. On the other hand, the State of San Marino has an area of few square miles and the State of Monaco has only 4 square miles. However, it is obvious that the territory should be adequate both in resources and area to provide material prosperity to its citizens. The resources within it should be sufficient to meet the needs of defence and of an efficient system of administration. In other words, the State should be Viable. The territory as a constituent element of the State refers to a particular region of the earth's surface which is within its exclusive jurisdiction. Under international usage, land, water and air space comprise the territory

of a State. The territorial sovereignty of a State extends over the land with its geographical limits, and over its rivers and lakes. Generally, it extends to a distance of three miles of the sea from the coast. In practice, however, this maritime jurisdiction is sought to be extended further by the States. The authority of the State extends also to the air space above its territory.

4.4.3. GOVERNMENT:

The purpose for which people live together cannot be realized unless they are properly organised and accept certain rules of conduct. The agency created to enforce such rules of conduct and to ensure obedience is called government. Therefore, to maintain law and order, to punish law breakers, to protect law abiding citizens and to promote the general welfare an organization called Government is not only necessary but also inevitable. "Government is an essential instrument of the State." Government is, in fact, the concrete outward manifestation of the State. It is visible instrument of state power. We can consider government as the face of the State. The State and Government are sometimes treated as synonymous, but the two are not identical. Government is one of the essential elements of the State and the State cannot and does not exist without a Government. However, the form and structure of the Government may differ and vary.

4.4.4. SOVEREIGNTY:

Sovereignty of the State is its most essential and distinguishable feature. When a State is deprived of it, the State is reduced to the position of other organizations or associations. Sovereignty is supposed to be the absolute power inherent in a State which is free from any outside control. In fact, sovereignty is the hallmark of the State. Sovereignty denotes supreme and final legal authority above and beyond which no legal power exists. It implies that the State is not subject to the control by any other State or authority within its own territory or outside. Sovereignty has two aspects - internal and external. Internal sovereignty means supremacy of the State over all individuals and associations of individuals within the area of its jurisdiction. Everyone there must obey laws of the State and only the government is competent to apply physical coercion. External sovereignty of the State implies that it is free from the control of any other State or political authority. If the State accepts any obligations and restrictions on its freedom of action in its interactional relation it is supposed to do so voluntarily and not because it is compelled to do so by an authority higher than itself. If it accepts, under external compulsion, foreign control on its authority it is then not a State in the technical sense of the term.

4.5. NON-ESSENTIAL ELEMENTS OF STATE:

Apart from the four elements discussed in the preceding analysis, several other elements of State are given by some of the writers. For instance Burgess gives comprehensiveness, exclusiveness and permanence as peculiar characteristics of the State, with sovereignty as the most essential principle.

- Comprehensiveness means that State embraces all persons and associations of persons within the given territory.
- Exclusiveness means that there can be one and only one organization of the State and permanence means, whatever the form of government may be the State always continues to exist. Governments change from time to time. One government may be subdued by another or disappear by being absorbed into another, but mankind must continue to live within a State.
- International law speaks about one more aspect of the State. According to it, a state must be recognized by other States.
- Recognition is generally given by other States when a State has the power and will to fulfil its obligations to other States. In a world characterized by mutual interdependence of the States international recognition is considered to be an important criterion of perfect Statehood.

Thus, our discussion of elements of the State leads us to the conclusion that every State must have its population, a definite territory, a duly established government and sovereignty. The absence of any of these elements denies to it the status of Statehood. Accordingly, the term 'State' generally used for the constituent units in a federal system, of government is a misnomer. None of the constituent units of a federal system is sovereign. They possess the first three elements and are autonomous in their own spheres and jurisdiction. But autonomy is not sovereignty and lack of sovereignty gives them no position to rank as States. Regarding other elements of the state it may be said that most of them are implied in the four essential elements of the state. The element of international recognition has not yet grown to be as important as the other elements.

4.5.1. CHECK YOUR PROGRESS- I

1. What are the essential elements of State?

.....

.....

.....

2. Write down the Non-Essential elements of the State?

.....

.....

.....

4.6. STATE AND GOVERNMENT:

The terms "State" and "Government" are very often used interchangeably as if there is no difference between them. People generally use them in an identical sense; Louis XIV of France confused State with Government when he said "I am the State". He could claim that he was the government as he was an absolute monarch and all governmental authority was vested in him. But he himself could not claim to be State as the State is altogether a different concept. Some political philosophers like Hobbes employed the terms State and Government as if they were identical in meaning. Even in ordinary parlance we often find that the two terms are used interchangeably. It is most noticeable when a classification of governments is mistaken for classification of States or when acts of government are treated as if these were the acts of the State. There are vital differences between the state and government. In order to understand fundamental differences a clear elucidation of the definition of the two terms is very much essential. Government is the organization or machinery of the State. It includes all those persons who are occupied in expressing or administering the will of the State. It is the sum total of all the legislative, executive and judicial bodies in the central and local organs. In its broader sense, the Government is the sum total of those organizations that exercise the sovereign powers of the State. Government is, thus, a political organization or an agency through which the will of the state is expressed, formulated and executed.

4.6.1. DISTINCTION BETWEEN STATE AND GOVERNMENT:

With the help of following points we can understand the distinction between the State and the Government:

1. Government is only one of the four elements of the State.

Government is only a constituent element of the State. It is only one of its four characteristics. According to Dr. Garner, "The state is a sovereign authority, while the government is the collective name for the agency, magistracy or organization through which the will of the state is formulated, expressed and realized." Without a Government the State becomes a non-entity and is no longer a State. The will of the State is formulated and expressed only through the Government. Government is an essential element of the State, but it is different from it.

2. The Government is narrower than the State.

The State is co-extensive with the total population living in its territory, but the number of people who constitute the Government is much smaller. The State includes the whole body of people, whereas the Government includes only those who are elected or nominated by the people and are engaged in expressing and enforcing the will of the State.

3. Government is included in the State.

The State is an all - embracing organization. It draws within its ambit all the citizens and the government also. To quote MacIver, "When we speak of the state, we mean the organism of which Government is the administrative organ. A state has a constitution, a code of laws, a way of setting up its government, a body of citizens. When we think of this whole structure we think of the state ". Thus, Government is eventually included in the State.

4. The State is more or less permanent, Government is temporary.

Hugo Grotious once said, "States are immortal." Though States are not immortal in the literal sense of the term, yet, State is far more durable than the Government. A State remains a State so long as it continues to have all its essential elements. But Governments are temporary. They can be changed through periodic elections or through revolutions. Changes in the personnel and even in the form of Government do not affect the existence of the State. Death of a monarch or a ruler or the overthrow of a Government through peaceful or revolutionary means does not mean the extinction of the State. It implies that changes in the form of Government do not constitute a change in the State.

5. The State is largely an abstraction, while the Government is concrete.

The State is merely a concept which cannot be perceived by our senses. It is something abstract, and can only be understood and not seen. Thus, State is an abstraction. On the other hand, it is something tangible and definite. In the day - to - day life, it is the Government which matters. Government is the representative or the agency of the will and power of the State. It is with it that the people come into contact and have their dealings. The State is a concept, an idea without a physical or concrete form but Government is a definite group of persons who run the administration and act in the name of the State.

6. All States are identical, but forms of Government vary.

Forms of Government differ from State to State and from time to time, but all States are essentially alike. The form of the State is one and universal with its four essential elements, i.e., population, territory, Government and sovereignty. All states, whether large or small, must possess these four constituent elements. Unlike the state, Government exhibits different forms, such as monarchy, aristocracy, democracy, unitary and federal, parliamentary and presidential.

7. Sovereignty belongs to the State, not to Government.

Sovereignty is an exclusive characteristic of the state, whereas Government does not have such characteristic. Whatever authority or power belongs to the Government, it is delegated by the State. The power of the State is absolute and original, but that of the Government is limited and delegated. The State can at pleasure increase or decrease this power. Legally speaking, the state has unlimited sovereign powers. They are not derived

from any higher authority. There are no legal limits on the powers of the State. Government, being an agent of the State, has limited and delegated powers.

8. Territory is the essential characteristic of the State and not of the Government.

State is a territorial association. The possession of territory is a necessary basis for all modern States. The idea of territorial sovereignty and jurisdiction is firmly embedded in the concept of State. Contrary to it, the term Government has no reference to the element of territory.

9. Individual can have rights against the Government, but not against the State.

The individual may have rights against the Government but he has no rights against the State. The State is the fountain of all rights. Hence, an individual may not have rights apart from the State. In fact, the individual, being a member of the population, is a constituent element of the State and as such it cannot have rights against the whole. The individual can have complaints and grievances against the Government, but not against the State. The State never acts by itself. It always acts through the Government which alone can be the target of individual complaints.

10. The State is the master and the Government is its servant:

The State is the master as it is in possession of original and plenary power. The State has the supreme authority inherent in itself. The authority of the Government is derived and delegated. The Government can only do those things and performs such functions as are specifically authorized by the State. The status of the Government in relation to the State is that of a servant and a master. To conclude we can quote that Prof. Laski believes that the distinction between the 'State and the Government is largely theoretical and that for the purpose of a practical administration the state is Government. In reality, however they are not synonymous.

4.6.2. CHECK YOUR PROGRESS II

1. Define State and write down the distinctions between State and Government?
.....
.....
.....
2. Write down the meaning of State and Government and distinguish between the two?
.....
.....
.....

4.7. STATE AND SOCIETY

State and Society are not identical. Since the time of the Greek city - states the relation of State and society has been a popular theme in political discussions. The Greek political thinkers considered the State and society identical. This is because the Greek city-state was something more than a political system. It was an all - embracing society, an ethical society, an economic institution and a cultural association. It was the "Society - State". But today this Greek notion stands discredited since it is maintained on all hands that State and Society are neither identical, nor are they co-terminus. If State and Society were identical, citizen's life would exhaust all its social content and there would remain no sphere of life beyond that covered by the State.

4.7.1. DISTINCTION BETWEEN STATE AND SOCIETY:

The term society means harmonious or at least peaceful relationship. It includes every willed relationship of man to man. It is a complex of associations and communities through which men seek the fulfillment of their social instinct, and institutions which regulate their mutual relationship. Society is a term for designating the entire network of social relationship. The study of society involves not only the study of political relations by which men are bound together but also the study of their religion, family, economic activities, etc. The State is a concept of Political Science and exists where a number of people, living on a definite territory are unified under a government which in internal matters is the organ for expressing their sovereignty and in external matters is independent of other governments. The aforesaid meaning of society and that of state bring forth the following points of distinction between the two:

1. Scope of Society is a wider than the State:

Society is the whole web of social relationship. Society is much more than the State. It comprises the whole gamut of social relationships. The study of society involves the study of man's religion, of domestic institutions, economic activities, education, etc. But the State is a small part of the society and is concerned only with the political activity of the individuals. Thus, the scope of society is wider than that of state.

2. Society is prior to State:

Historically, society is prior to State. According to MacIver, "In the earliest phases among hunters, fishers, and root diggers, and fruit gatherers, there have been social groups which knew almost nothing of the State." A considerable period must have passed before man evolved the form of political organization called the state. . Therefore, historically viewed, the State came into existence much later than the society.

3. Territory is the distinguishing feature of the State, not of Society:

Society is not a territorial concept. Society refers to any relationship between man and man. The term Society has no reference to territorial occupation. It refers to man alone.

But on the other hand, territory is one of the essential characteristics of the State. A State without a definite geographical area cannot be thought of.

4. Distinction in Respect of mode of operation:

Another fundamental difference between the State and society is in regard to their respective modes of operation. Essentially, the State operates through the instrument of coercion and compulsion. Society, on the other hand, operates through voluntary action and persuasion. Society appeals and persuades, while the State uses force. States enjoy the power of coercion. Disobedience to its laws is followed by punishment. Society, on the other hand, does not enjoy the right of exercising coercive power.

5. Organization is essential for a State but not for a Society:

Organization of government is an essential feature of the state. A State without a Government is unthinkable. The term "State" is applied only to politically organized communities. That is not the case with society which covers both organized and unorganized communities. Primitive people were not formally organized as a State, though they lived in some form of society. Even today, there are some simple people like Eskimos who constitute social groups but have no political organization.

6. Distinction in respect of their functions:

Society and State differ in their functional aspect also. It is the function of the State to make and enforce a legal framework. Its main purpose is the maintenance of law and order. As the State is only a political association, it deals only with the political aspect of the life of man. Society, on the other hand, performs a multiplicity of functions in order to fulfil the various purposes of life. Society is concerned with the whole life of man. There is no aspect of life with which society is not concerned.

7. The State possesses sovereignty, Society does not:

The State possesses sovereign and enforce its authority on those who violate its laws. The word "Sovereignty" means supreme in power. It can enforce its laws by the threat or use of its coercive power. Society has no coercive power comparable to that of the State. A State without sovereignty is a mere illusion. Society is based on customs, conventions, moral persuasions and pressure of public opinion. It is the State which maintains the framework of the social order. Society is held together by the State which is the highest form of social organization.

On the bases of the views expressed above, we come to the conclusion that the state and society are two different institutions and both have wide differences. According to MacIver, –To accept the state and society as one is to create a misunderstanding, so, we can neither know about the state nor about the society.¶ But in spite of this there are close relations between the two and to separate both from one another is not only difficult rather it is Impossible.

4.7.2. CHECK YOUR PROGRESS III

1. Write down the two differences between State and Society?

.....
.....
.....

2. Write down the meaning of State and Society.

.....
.....
.....

4.8. STATE AND ASSOCIATION:

State is Like Other Association. The modern society is pluralistic in nature. It consists of a large number of associations. Each of these associations has its separate aims and functions. To satisfy their needs and wants, human beings form different associations like the State the Church, Trade Union. There are, thus, political, social, religious, recreational, charitable and supports associations. The source of authority of all associations is inherent in their own nature and functions. Some people hold that these groups and associations have their existence only on State sufferance. But there are others who say that associations are a natural growth, and that the State is an association like other associations. The ultimate purpose of all associations including the State is to enable the individual to satisfy his needs and achieve his best self.

4.8.1. DIFFERENCES BETWEEN STATE AND ASSOCIATION:

In spite of the essential similarities between the State and other associations we find the following important differences between them:

1. Membership of Association is Voluntary:

All persons permanently living within the territorial limits of the state automatically become members or citizens of the state. They have to choose. They cannot refuse to be members and fail to meet their obligations to the state. They shall pay taxes and discharge other duties as citizens. On the other hand, the membership of an association is purely voluntary. Nobody can ever be coerced to become a member of a religious association, sports club, labour union or any other association.

2. No Territorial Limits for Associations:

No association is restricted by territorial frontiers. The membership of an association may go beyond the frontiers of a state and its members may be found in many states, if it happens to be an international association like the Red Cross. At the same time, there

may be an association, which is strictly local in character. In the case of a state its sovereignty is strictly limited by its territorial frontiers, beyond which it writs cannot run.

3. Sovereignty is essential for State and not for Associations:

The most fundamental point which distinguishes the State from other associations is that the State alone possesses sovereignty or superior coercive power. It will is supreme and all individuals and associations of individuals are under its complete supremacy. Whenever there is a conflict between the will of the State and other associations, the will of the State must prevail. No association which challenges the supremacy of the State is permitted by the State to exist.

4. State Enjoys Power of Coercion, but Associations are Devoid of Such Power:

Voluntary associations lack the legal power of coercion. They cannot compel their members to obey orders. Associations can at most expel their members for disobedience or inflict some sovereign authority. It not only can fine, imprison or confiscate the property and a member who refuses to obey its orders but in extreme cases, can deprive him of his right to life.

5. Membership of a State cannot be given up while that of Associations can be surrendered:

An individual had the liberty to give up the membership of an association whenever he likes to do so. But this is not the case with the membership of a state since the membership of a state has a compulsive character. A citizen is born in the State and can in no case withdraw from it. But a member of any other association can withdraw or resign from the association whenever he deems proper. The withdrawal from the membership of a State is permitted in very rare cases, but in the case of other associations such withdrawals are easy and frequent.

6. At one time an individual can be a Member of one State only but of Many Associations:

The membership of the State is determined by birth and one has to be a member of one State or another. There is not option. Furthermore, an individual can be a member of one State only at a time, but he can join as many associations as he pleases. It is he who decided whether he should join one or more associations, or not join them at all, or withdraw from them whenever he wishes to.

8. The State is more or Less a Permanent Association but other Associations are generally of temporary Nature:

A state relatively speaking is permanent: but an association is temporary. An association may work only for some time, and close down owing to financial difficulties or lack of interest in members. The doors of a state can never be closed down. Government may change or fall, but the state continues as long as it enjoys sovereignty.

9. The State is an all-inclusive Association of Associations:

The State is the supreme association. It controls and co - ordinates the activities of all other associations. The State is all pervasive, all - embracing and all - inclusive association. It is the most powerful of all associations. It is often described as an association of associations. The State brings harmony by controlling the external behaviour of other associations. It supplements and supervises the activities of other associations within the society

10. Limited Scope of Association Activity:

The scope of an association established to achieve a particular objective, which may be social, economic, commercial, cultural, political or literary is limited. An association does not go beyond the restricted field of activity for which it has been started On the other hand the scope of state activity is very wide, almost without limits.

11. Government is an Essential Element of State but not of Associations.

A state cannot exist without a government. It is the government which implements, the will of the State through its laws. But in case of Associations government is not an essential element of them. Associations are normally organized and they have a set up to work for the achievement y of the ends for which the association was constituted, but the set up of an organized association is no match to the government of a state.

Lastly we can say that an association is not a mere crowd or a loose gathering of people. It is an organised group, with clear-cut aims and with well-defined methods of achieving them. Associations render useful services to members and make life easier and better. No association in society would be able to function without the existence of a central authority, i.e. the State.

4.8.2. CHECK YOUR PROGRESS – IV

1. Write down the differences between State and Association?

.....
.....
.....

2. Is Sovereignty an essential of Association?

.....
.....
.....

4.9. SUMMARY:

It can be sum up that State is an organised institution which organise the society and association through its important element government. The status of the Government in relation to the State is that of a master and a servant. The ends and purposes of the State

are executed through the instrumentality of the Government. Without Government, the State has no existence. The State is largely an abstraction, but the Government is concrete. The State is permanent and fixed, while the Government is transitory. Sovereignty is an essential attribute of the State, but the Government does not possess sovereignty. State has original powers, while Government has only limited powers delegated by the State. There is mutual interdependence between both, the society and the state. Peaceful environment is necessary for the existence of the society and such an environment can only be maintained by the State. It is the State which harmonizes the contradictory claims of different associations. As an integrating force of society, it seeks to co-ordinate and holds the balance. In dealing with other associations the state frames general rules to ensure their smooth functioning and to adjust the relationship among different associations.

4.10. QUESTIONS FOR PRACTICE

4.10.1 LONG ANSWER QUESTIONS

- 1 Define State. Discuss its essential element.
2. Write a note of State and differentiate it from Society.
3. Discuss the inter-relationship of Government and state.
4. Critically examines the relationship between State and Association.
5. Write down the meaning of State and Association and discuss the differences between the two?

4.10.2. SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Give the non essential elements of State.
- 2 Write any two definitions of Government.
3. Write a note on government as an essential element of State.
4. Society is prior to State. Briefly explain.

4.11. SUGGESTED READINGS:

- A.C. Kapoor, Principles of Political Science, S. Chand & Company Pvt. Ltd., 2014
- J.C. Johari, Principles of Political Science, Sterling Publishers Pvt.Ltd., 2019
- Andrew Heywood, Political Theory- An Introduction, Palgrave McMillan, New York, 2004
- R.C. Aggarwal, Political Theory, S. Chand & Company Pvt. Ltd., New Delhi, 2016

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER I
COURSE: PRINCIPLES OF POLITICAL SCIENCE

UNIT 5:- THEORIES OF THE ORIGINS OF STATE: EVOLUTIONARY AND SOCIAL CONTRACT

STRUCTURE

5.0. Learning Objectives

5.1. Key Words

5.2. Introduction

5.3 .Elements of the State

5.4 .Different Theories of the Origin of the State

5.5 .Theory of Social Contract

5.5.1 Conception of the State of Nature

5.5.2 Hobbes's State of Nature

5.5.3 Origin of the State for Hobbes

5.5.4 Certain Features of the Contract for Hobbes

5.5.5 Locke's State of Nature

5.5.6 Origin of the State for Locke

5.5.7 Certain Features of the Contract for Locke

5.5.8 Rousseau's State of Nature

5.5.9 Origin of State for Rousseau

5.5.10 Certain Features of the Contract for Rousseau

5.5.11 Limitations of the theory of Social Contract

5.5.12 Check Your Progress I

5.6. Evolutionary Theory of the Origin of the State

5.6.1. Views of MacIver

5.6.2. Views of Burgess

5.6.3. Views of Gettell

5.6.4. Views of Garner

5.6.5. Critical Evaluation of the Evolutionary Theory

5.6.6. Check Your Progress II

5.7. Summary

5.8. Questions for Practice

5.8.1. Long Question Answers

5.8.2. Short Question Answers

5.9 Suggested Readings

5.0 LEARNING OBJECTIVES

After the completion of unit, you will be able to

- Understand the origin of the State through the social contract and evolutionary theories.
- Analyze how these two theoretical standpoints explain the emergence of modern State.

5.1 KEY WORDS: State, contract, Sovereign, state of nature, liberty, society

5.2. INTRODUCTION

The study of State is one among the primary focus of the discipline of political science. But each thinker differs in defining this term due to divergent reasons of its origin and purpose of existence. For Aristotle, 'State is the creation of nature and that man is by nature a political animal'. According to Saint Aquinas, State is important for the well-being of human beings. The defenders of divine theory of origin of State argued that it has created by God and king is the agent of God on earth. State, for Machiavelli, is an artificial creation. For Hegel, 'state is March of God on earth'. For Karl Marx, state is a product of class struggle and originated with the advent of private property. As per V. I. Lenin, State 'is an organ of class rule, an organ for the oppression of one class by another'.

5.3. ELEMENTS OF THE STATE

The study of State is very integral part of the discipline of political science. The State is a political institution which acts through its agencies. The main and essential elements of the state are:

- (a) **Population** – There must be large number of people who needs to be organised in various manners. Hence, without population State cannot exist.
- (b) **Defined Territory** – To govern the people, a political organization like State needs a fixed and defined territory that is under its control. People should be residents or citizens of a specific territory to enjoy the protection of the State.
- (c) **Sovereignty** – It is the most significant element that gives control to the State over its territory. It consists of internal sovereignty and external sovereignty. The internal sovereignty means the supreme power to make laws and govern the territory. The external sovereignty means independence from foreign country.
- (d) **Government** – It is a form of political organization through which the State governs and perform everyday activities. It has three branches: (a) Legislative, (b) Executive, and (c) Judiciary. Legislative makes the law, rule and regulations. Executive implements the law. Judiciary provides justice.

5.4. DIFFERENT THEORIES OF THE ORIGINS OF THE STATE:

There are number of theories regarding the origins of the State:

- (1) Divine Origin Theory of State
- (2) Liberal Theory of State
- (3) Marxist Theory of State
- (4) Evolutionary Theory of State

(5) Social Contract Theory of State

5.5. THEORY OF SOCIAL CONTRACT:

This theory came up during the period of 17th and 18th centuries when the existence of monarchy came under scrutiny. It was the time of great political upheavals in different parts of Europe. With the emergence of enlightenment, political regimes were challenged and revolts were threatening their continuation. The emergence of the theory of social contract was meant to address the issues concerning political authority. This theory became the basis or reason of modern democratic State and government. Though, it is an oppressive institution, but human beings cannot afford to live without it. As per this theory, the State is a necessary evil. It is a product of a contract or agreement amongst the people. The three main advocates of this theory are: Thomas Hobbes (1588-1679), John Locke (1632-1704), and Jean Jacques Rousseau (1712-1778).

They are also known as social contractualists and contractual theorists. For them, State is not a result of divine power or brought by some sudden reaction or force, it came into existence as a result of social contract among people to govern themselves. It means, there was a time period in the history when people were living without the State. They called this phase of human life without the existence of State as the state of nature. It means that State was not present from the very beginning of human life but originated due to certain circumstances.

5.5.1. CONCEPTION OF THE STATE OF NATURE

These theorists premised their origin of State on the basis of a hypothetical situation called the state of nature. It is the time period in which human beings were living in the stateless society, i.e. society without State. Before going into formation of the State, we shall understand this phase of statelessness. It is a hypothetical state of nature that gave reason or justification for the origin of the State. We shall discuss the views of each thinker on state of nature separately because they have different views about the nature, behaviour and living conditions of human beings during that period.

5.5.2. HOBBS' STATE OF NATURE

Thomas Hobbes in his book *Leviathan* described the state of nature as period of lawlessness. It was a period in which people were not governed by the State. In this phase people were selfish and holding equal powers. They exercise this power without control of any one supreme authority and can acquire as much things and hold them for as long as men were able to do so with mere power. It was the situation in which individual's private or self-judgment is absolute and no political organization exists to arbitrate and resolve the conflicts emerged between individuals. In other words, the state of nature for Hobbes is a 'state of war, a war of all against all'.

It was a situation where nothing was just or unjust, and everything depended upon the force and cheat. The might is right was the basic norm that governed the society. The life of a man, according to Hobbes, was 'solitary, poor, nasty, brutish, and short'. A man was living under the worse conditions without the presence of knowledge, arts, letters and culture. There was no industry because its future benefits were uncertain, no navigation activities in sea as no

instruments for moving goods. Each person was concerned with himself and for his own personal preservation. In this state of nature morality was non-existent. There was no distinction between right or wrong and every man worked as per his own state of mind. There is no place for notions such as justice and injustice. There was no preservation and security of life of a man. In this state of nature, the laws of nature also existed and that were in tune with the basic principles of self-preservation and security? Hobbes laid out nineteen natural laws and some of them would assist men to come out of the state of nature.

Few of those laws are: (a) every man should seek peace, (b) every man should surrender his right to possess all things, hold power and self-defense as much as others are willing to give up their rights, (c) men must abide by their contracts to build mutual confidence that is very important to bring peace. In other words, the selfish nature of human beings would generate war like situation without the control of any supreme authority. It was presented as a reason for the necessity and origin of the State. So, without the existence of the State there would be anarchy everywhere.

5.5.3. ORIGIN OF STATE FOR HOBBS

In the state of nature, according to Hobbes, the laws of nature were existed but no one was following them due to the lack of any supreme authority. In order to secure and preserve the life, men decided to make a contract to create a Sovereign or State with supreme power to rule. The contract was made possible by giving up powers by all the men and handing them over to an individual or group of individuals called the State. According to Hobbes, each man will give up his right to govern himself and authorize a man or assembly of men and it is being repeated by the others also. The formation of State is the only way that the war like situation or anarchy can be prevented. With the formation of State, men leave the pre-social and pre-political phase and entered into the social and political society. Men surrendered their natural rights and handed them over to the political Sovereign. This State or King would be all-powerful and a full sovereign authority, called Leviathan.

5.5.4. CERTAIN FEATURES OF THE CONTRACT FOR HOBBS

(a) To bring peace, all men give up their rights to govern themselves by making a contract with each other. This contract is both social and political in nature.

(b) It is important to remember that the contract is not between the Sovereign and the people it is among the people themselves. Hence, it is a social contract.

(c) The sole source of each law and regulation is the Sovereign or State. It commands absolute power to govern.

(d) The Sovereign is supreme, irrevocable, permanent and indivisible. It means, people cannot break or renounce the contract and revolt against the Leviathan or State.

(e) The presence of Sovereign represents the unity of people. The overthrow of Sovereign will result in going back of the state of nature and living in anarchic and very insecure conditions. In other words, Sovereign is necessity even if it is authoritarian or dictatorship.

(f) As the protection of life of people is the prime responsibility of the Leviathan, people can

revolt only in one situation when their right to life is violated by the Sovereign.

5.5.5. LOCKE'S STATE OF NATURE

John Locke expressed his views on the origin of the State in his works *Two Treaties of Government* and *The Essay Concerning Human Understanding*. He also believed that before the existence of State, there was a phase of state of nature. But he differed from Hobbes with regard to the views of the nature and behaviour of the men in the period of statelessness. For Locke, human beings in their essence are peace loving, self-preserving, compassionate, believe in mutual assistance and possess reason. They control their passions and emotions through these qualities. Given these human qualities, the state of nature is not a state of war, as defined by Hobbes. For Locke, the state of nature is state of peace in which people have social interaction in an orderly manner. It was the phase of pre-political but not pre-social, as men were not living under a political organization called State but peaceful social engagement was the order of the day.

The men possess right to life, liberty and property in the State of nature as natural rights. These rights are not absolute in nature and they come with certain limitations. As all individuals, according to Locke, are equal and independent, no one has a license to destroy each other's life, liberty and property. He believes that all men are creation of God and they are obliged to preserve their rights not only for themselves but for others also. With regard to the origin of right to property, he argued that God has made every man the sole owner or possessor of all the property in his own person. The body and its physical and mental capabilities are of man's own possession.

When a man works on common natural resources with his own labour that resource indisputably become his private property. For example, if a man picks something to eat from the nature, it is detached from the common resource by adding his labour and become no more accessible to the society but turned into his property. This right comes with the limitation that a man cannot own or possess as much property as he desires. He can acquire the property only in proportion to his use. In the state of nature, the property acquired by a man is more than its use and remains unproductive and tend to spoil. For Locke, there will be inequality in the ownership of private property as the amount of labour and need of every man is different from each other. However, it may further lead to extreme economic inequalities as one can buy more labour power and make use of as much resources.

5.5.6. ORIGIN OF STATE FOR LOCKE

One may wonder if everything was alright in the state of nature then why Locke felt the need for origin of State through social contract. According to him, men renounce the state of nature as they were facing certain difficulties. He lists three of them, such as:

- (a) The state of nature lacks clearly defined, known and established law. It lacks common measures to decide what was wrong and right. So, no law was binding on men.
- (b) The state of nature lacks one definite authority that defines the law. It wanted a judge that determines the differences as per the established law. In the state of nature, all men are judges and execute law as per their interests.

(c) The state of nature lacks the power that backs and supports the right of sentence and executes it properly.

These difficulties caused the fight among men. Due to these reasons, they decided to enter into a social contract to establish State or civil or political society.

5.5.7. CERTAIN FEATURES OF CONTRACT FOR LOCKE

(1) With this contract, the State came into being with a government to protect the individual's right to life, liberty and property. These rights are inalienable in nature.

(2) The main purpose of the government is to protect these inalienable rights.

(3) The contract is irrevocable and men cannot reject it and move back to the state of nature.

(4) Men have surrendered their rights partially to create a Sovereign, which is not absolute as that of Hobbes.

(5) The formation of State is for the welfare of the people. The Sovereign performs the role of making law, carrying out the right punishment, makes arrangements for the protection of property and security from external danger.

In nutshell, Locke proposes for the limited form of government against whom people can revolt in case it fails to protect the inalienable rights. But the revolt against the government is not dissolution of the State or Sovereign.

5.5.8. ROUSSEAU'S STATE OF NATURE

Rousseau is the third thinker we shall discuss with regard to the theory of social contract. He discussed about the existence of pre-political phase of state of nature in human history in his book *Discourses on the Origin and Foundation of Inequality of Mankind*. Rousseau's state of nature is different from Hobbes's 'state of war' and Locke's 'state of peace'. For him, a man was neither entirely cruel and selfish nor peace-loving or compassionate. He was leading a solitary life, wandering around the forests, living without a home, no speech, social interactions with fellow beings merely to fulfill sexual and material needs and no want to hurt others. But he was distinguished from other creatures by the sentiments or emotions of self-love and pity. Self-love is crucial for securing and preserving oneself and pity is a feeling of aversion to the sufferings of the other human beings. Free-will and capacity to self-improvement are another two notable features of human nature.

With these attributes, human beings began to settle down and live a family life. The social interaction increased between them and language started developing. They abandoned the life of isolation and entered into society formation. For Rousseau, this was the golden age in the history of human kind. At the third stage of development, men started agriculture and involved in certain industrial works. As men have different physical and mental capacities and capabilities, they started possessing or accumulating different amount and value of resources and goods. This led to the emergence of private property in disproportionate manner and rise of

rich and poor classes or sections in the society. The inequalities increased with the passage of time resulted in exploitation and intensification of confrontation among human beings.

5.5.9. ORIGIN OF STATE FOR ROUSSEAU

This phase of state of nature witnessed the increase in corruption, selfishness, slavery and wickedness among human beings. Man has led to the degeneration of everything good, according to Rousseau. The situation kept on slipping towards worse and men decided to form a political society or State. They surrendered all their powers under the direction of a general will to create a Sovereign, which would protect their life and provide freedom. The contract was not a majority decision, rather formulated after the consent of all men. They have abandoned their individual will and accepted the General Will which is the Sovereign or State. The individual will or actual will was narrow and selfish in nature and General Will represents the interests of all, which is just in nature.

5.5.10. CERTAIN FEATURES OF THE CONTRACT FOR ROUSSEAU

- (1) As other thinkers, for Rousseau the contract created General Will which is irrevocable, inalienable, permanent and absolute.
- (2) The General Will or State or Sovereign is the source of rights, freedom and justice. No man has the liberty to go beyond what is authorised by it.
- (3) The General Will represents the complete unity among men, as they abide by its decisions.
- (4) Everybody obeys the General Will and those who refused are forced to conform.

5.5.11. LIMITATIONS OF THE THEORY OF SOCIAL CONTRACT

Though this theory left great impact on the understanding and need of a political authority, it has its limitation. It follows:

- (1) The state of nature is a purely hypothetical situation without any historical evidence. Once the very basic premise is challenged, the whole theory is considered as speculative.
- (2) Some scholars criticised that Leviathan of Hobbes is an absolute Sovereign which may endanger the liberty and freedom of individuals rather than protecting them. It is a justification for the minimal State.
- (3) Marxist rejected this theory by arguing that state is a product of class conflict and originated with rise of private property. It has not emerged due to social contract.
- (4) Feminist thinker like Carole Pateman argues that it was not a contract among human beings but a contract among men to subjugate women.

5.5.12. CHECK YOUR PROGRESS I

Q. 1 In Hobbes' state of nature:

- (a) People were well disciplined (b) Mutual respect among people

- (c) People are at war with each other (d) People were living under state

Q. 2 write a short note on General Will?

.....
.....

5.6. EVOLUTIONARY THEORY OF STATE

The thinkers propagating this theory refute the origin of State through any divine intervention, force or social contract. The origin of State according to this theory was a slow, historical and evolutionary process. It emerged in a society on the basis of natural evolution. It develops into a present modern state by passing through numbers of social and economic developments. In other words, the State has not emerged from the very beginning of the human kind rather it evolved through a steady process and acquired a complex structural formation with the passage of time. The emergence and growth the State, according to this theory, is the result of multiple processes advanced slowly with the passage of time. Seeking one causal factor in the existence of State is dissuaded by the proponents of this theory.

The main proponents of the evolutionary theory are: J. W. Garner (1871-1938), R. G. Gettell, J. W. Burgess (1844-1931) and R M MacIver (1882-1970). For these thinkers, State is an agency to fulfil the human purpose. It is an association formed by the community to establish social order. The community authorised the State to enforce social order. Apart from establishing order, State has the responsibilities to protect, conserve and develop society. It Means State plays the role of re-conciliating the conflicting interests prevalent in the society. It harmonises the society.

A trained sociologist, MacIver, provided sociological analysis of the origin and progression of State. For him, society exists prior to the formation of the State and human history has witnessed the stateless societies. As per his understanding, before the emergence of State there were other institutions through which the ancient rulers exercise their authority. The historical development of kinship or family, institution of property, religion or customs or customary laws, power or conquest and citizenship are the important factors in the origin and sustenance of the State. For these theorists, to begin with, the instinct to become social, i.e. to live in a society among other fellows is one of the fundamental characteristics of human beings. They started organising themselves in the form of family and later enlarged into kinship or community of their own blood relations.

5.6.1. VIEWS OF MACIVER

For MacIver, kinship builds society, which in turn builds State. As a result of living together, they developed common consciousness, interest and purpose. The community then moved towards social relationships. Religion has progressed that furthered the process of social relationship. The aspect of common worship strengthened the sense of community and accustomed human beings to authority and discipline. Force is another important factor for the formation and expansion of State. The economic activities play important role in the advent of State. Later on, the formation of laws and regulations with respect to production, trade, and marketing consolidated State as a political organisation. The element of political consciousness

– in terms of sentiments for preserving and expanding territory, wars and conquests, political relationship among human beings and allegiance towards the system – further modernised the State.

5.6.2. VIEWS OF BURGESS

J W Burgess laid out four important features of State as:

- (1) State is all-comprehensive. It includes all human beings and associations formed by them;
- (2) State is exclusive. It means there cannot be more than one State for the same population living in a particular territory. Though, State can consist of two or more forms of governments;
- (3) State is permanent. It means men have no power to create the State and destroy it later. ‘Anarchy’, for Burgess, ‘is permanent impossibility’, and;
- (4) State is sovereign. It consists of ‘original, absolute, unlimited, universal power’ over not only human beings but all organisations and associations. It commands obedience and can enforce punishment for disobedience.

According to him, State is a historical construct that evolved and matured along with gradual development and improvement of a society from imperfect beginning to perfection and universal organisation. It existed as a fact much before human knew and understood it. The powers which are attached with the State were exercised under forms that we now considered as not political. He believed that each development in society led to the progress of State.

5.6.3. VIEWS OF GETTELL

According to Gettell, the best way to begin the study of political science is to understand ‘state as an institution’. For him, State is a product of ‘gradual and natural historic evolution. It is neither the gift of divine power nor the deliberate work of men’. As per Gettell, ‘no definite step in the history of civilization can be pointed out as the origin of the state’. It is difficult to know the time period of emergence of the State. It arose, like other social institutions, from many conditions and multiple sources. But there are certain main sources responsible for the rise of the State: (1) kinship, (2) religion, and (3) need for order and protection. Some form of family and kinship (blood relation) life was existing before the origin of State. Initially, the kinship relations were organised into a political life that gradually developed into authority and organisation of the State.

The mature State is relatively different from earlier kinship associations. The State deals with individuals but earlier associations are in the form of groups. State gives citizenship to diverse set of people but kinship associations provide membership only to the persons with blood relations. The religious values of obedience and reverence in terms of respect and loyalty helped to discipline humans and prepare them to submit to higher authority called State. Another reason for evolution of State was the need for order and protection for person and property.

5.6.4. VIEWS OF GARNER

J W Garner argued that ‘the state is neither the handiwork of God, nor the result of superior physical force, nor the creation of resolution or convention, nor a mere expansion of the family ... state is not a mere artificial mechanical creation, but an institution of natural growth, of historical evolution’. The State as an idea, for Garner, has not developed suddenly at one

particular moment or incident rather it must have taken long time to germinate in society. The people were unfamiliar with political authority and ignorant about the nature and forms of political organisation. The idea of State appeared merely in a subjective form and took physical form later on.

Then it began as an _objective existence in institutions and laws‘, before the society realised its manifestation and end purpose. The conception of political consciousness has taken its root. It first developed among some of the natural leaders and then got spread across the masses and become common or general with the passage of time. The rudimentary character of State kept on growing and extending as political consciousness was percolating among the people. As the civilisation advanced the structure of the State became more complex and essential for needs of humankind.

5.6.5. CRITICAL EVALUATION OF THE EVOLUTIONARY THEORY

(1) The theory has ignored the division of society into haves and have-nots and the need of the haves to form State to make policies and laws for their own profits.

(2) It does not explain the nature of State power.

(3) It does not make clear that whether State is free or autonomous from the dominant interests of the society.

5.6.6. CHECK YOUR PROGRESS II

Q. 1 State is a historical construct. Explain?

.....
.....

Q. 2 What role religion played in the evolution of State?

.....
.....

5.7. SUMMARY

This unit explained the social contract and evolutionary theories of the origins of State. For the contractualists state is the result of contract among people to create a sovereign that would protect right to life, liberty and property. For these theorists, state is a necessary evil. According to evolutionary theorists, the State has evolved slowly with the passage of time and no single event has resulted in its formation. The modern State has matured from its earlier form of kinship association. They considered State as historical construct that evolved and matured gradually.

5.8. QUESTIONS FOR PRACTICE

5.8.1. LONG ANSWER QUESTIONS

1. State is a _necessary evil‘? Discuss

2. State has not originated at any particular moment? Comment

3. Hobbes ideas are in favour of monarchy? Discuss

5.8.2. SHORT ANSWER QUESTIONS

1. ‘State is March of God on earth’ briefly explain.

2. What is Divine Origin Theory of State?

3. What do you mean by General Will?

5.9. SUGGESTED READINGS

- Dr. Jagroop Kaur, *Pachmi Rajneetik Chintan*, madaan Publishers, Patiala, 2006.
- Shefali Jha, *Western Political Thought: From the Ancient Greeks to Modern Times*, Pearson Publication: New Delhi, 2018.
- Hoveyda Abbas and Ranajay Kumar, *Political Theory*, Pearson Publication: New Delhi, 2012.

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER I

COURSE: PRINCIPLES OF POLITICAL SCIENCE

UNIT-6 NATURE OF STATE: LIBERAL, GANDHIAN AND MARXIST

STRUCTURE

6.0 Learning Objectives

6.1 Key Words

6.2 Introduction

6.3. Concept and definitions of State

6.4. Idealist, Functionalist and Organisational Perspectives of State's Nature

6.4.1 Characteristics or Essential Elements of the State

6.4.2. Check Your Progress I

6.5. Nature of State: Liberal Perspective

6.6. Nature of State: Gandhian Perspective

6.6.1.1. Check your Progress II

6.7. Nature of State: Marxist Perspective

6.8. Differences between Liberal, Gandhian and Marxist Perspective of State

6.8.1. Check Your Progress III

6.9. Summary

6.10. Questions for the practice

6.10.1. Long Answer Questions

6.10.2. Short Answer Questions

6.11. Suggested Readings

6.0. LEARNING OBJECTIVE

After the completion of unit, you will able to

- Understand the concept and nature of state.
- Understand the nature of state from liberal, Gandhian and Marxist perspectives.

- Understand the differences between liberal, Gandhian and Marxist perspectives of state

6.1. KEY WORDS: Liberalism, Gandhism, Marxism, Class-Struggle, Ahimsa, Liberty

6.2. INTRODUCTION:

The State as a concept in the study of politics is important as political science in its proper sense is the science that is concerned with the all aspects of state. It is an endeavour to understand and comprehend the State in its conditions, in its essential nature, its various forms or manifestations, its development etc. Traditionally, political science begins and ends with the state. So it can be considered that it is the study of the state and government.

It is significant that though some sort of political organization has existed since ancient times, such as Greek city-states and the Roman Empire, yet the concept of the 'state' as such is comparatively modern. The contemporary concept of the state owes its origin to Machiavelli who expressed this idea in early sixteenth century as 'the power which has authority over men'. This was an important idea because it describes the nature of the state, not the end of the state which was a question of political philosophy rather than political sociology or political science. This peculiar feature of the state has been the focus of attention of many political thinkers.

In this lesson, you have learnt about three major political ideologies: Liberalism, Gandhism and Marxism. You know that liberalism is a political philosophy which advocates the autonomy of individual, the constitutional state, the responsive government, rights and liberties of the individual, rule of law, welfare state and the like. While on the other hand Marxism is a political philosophy of the working class, which highlighted class struggle, capitalism, private property etc. You also know about Gandhism, a synthesis of all major political ideologies of the world as an alternative solution of all problems faced by humanity.

6.3. CONCEPT AND DEFINITIONS OF STATE

The term 'State' is central to the study of Political Science. But it is wrongly used as synonym for nation, society, government etc. The term 'state' is also used as State management, State aid and so on. Also as the States of Indian union or the fifty States that make the United States of America. But in Political Science, we use this term differently; it has a more specific meaning. Some of the definitions of the concept of State are as follows:

- "State is a union of families and villages having for its end a perfect and self sufficing life by which we mean a happy and honourable life."- Aristotle

- –The State is the politically organized people of a definite territory.‖ Bluntschli
- "State is a people organized by law within a definite territory‖. –Woodrow Wilson
- "The State exists when a people settled in country under its own sovereignty.‖ Oppenheim
- "State is particular portion of mankind viewed as an organised unit.‖ Burgers
- "The State is a product of society at certain stage of development." C.I. Engels

The state exists for the sake of good life. It is an essential and natural institution and as Aristotle said, –The State comes into existence originating in the bare needs of life and continues its existence for the sake of good life.‖ It is only within a state that an individual can raise to his or her ability. If there is no authority, no organisation and no rules then society cannot be held together. The state has existed where human beings have lived in an organized society. The structure of the state has evolved gradually over a long period of time, from a simple to a complex organisation that we have today.

The evolution of modern nation state as a political organization took a long period of time. In ancient times human beings lived in communities. The obvious fact is that human beings are social animals and they cannot live in isolation. They belong to society. The collective life that they need assumes certain rules and regulations and gradually such a group life has led to the formation of political communities and the emergence of State. In its earlier form, the State was very simple in its organisation. From that simple organisation it has evolved and grown into the modern complex organization. Over the years it has acquired different forms and has become a reality found everywhere.

As used in political science, the word state means a community or society politically organized under one independent government within a definite territory and subject to no outside control. There can be no community without the people to form one, and no common life without some definite piece of territory to live in. When people live a collective life, they fulfil the meaning of Aristotle's famous phrase, "Man is a social animal" and when they live a settled life on a definite territory to realize the purpose of collective living, they fulfil the meaning of Aristotle's second famous phrase, "Man is a political animal". The people are bound by rules of common behaviour and their violation is accompanied by punishment. That is the state. Society meets man's companionship; the state solves the problem created by such companionship. Therefore, the state is some form of association with some special characteristics particularly that of its territorial connection and of its use offered. It is charged with the duty to maintain those conditions of life for which the state came into existence and for which it continues to exist. Therefore, the state is a natural, a necessary, and a universal institution. It is natural because it is rooted in the reality of human nature. It is necessary

because, according to Aristotle, "The state comes into existence originating in the bare needs of life and continuing in existence for the sake of good life". Man needs the state to satisfy his diverse needs and to be what he desires to be. Without the state he cannot rise to the full stature of his personality. In fact, in the absence of such a controlling and regulating authority, society cannot be held together and there will be disorder and anarchy. What food means to the human body the state means to man. Both are indispensable for his existence and development. The state existed whenever and wherever man had lived in an organized society.

There is no definition of the state that is universally accepted and this is not peculiar to the concept of the State; it is a fundamental and an unresolved issue in the study of human society. A measure of the difficulty of answering such questions as what the state is, how it begins and develops, and what it does, is the reluctance of many of those who offer opinions about the nature of the state to define precisely what the state is. As they put it, __no one definition will please everybody, and many definitions may please only those who write them.“

6.4. IDEALIST, FUNCTIONALIST AND ORGANISATIONAL PERSPECTIVES OF STATE'S NATURE

During the analysis of the term __State“ has been used to refer to a bewildering range of things: a collection of institutions, a territorial unit, and philosophical idea, an instrument of coercion or oppression, and so on. The confusion stems from the fact that the State has been understood in three different ways, from an idealist, functionalist and organisational perspectives. The Idealist approach to the State is most clearly reflected in the writings of Hegel, who identified three __moments“ of social existence: the family, civil society, and the state, and conceived of the State as an ethical community underpinned by mutual sympathy – __universal altruism“. Functionalist approaches to the State focus on the role or purpose of State institutions. The central function of the State is invariably seen as the maintenance of social order, the State being defined as that set of institutions that uphold order and deliver social stability. On its part, the organisational view regards the government as the apparatus of the State in its broadest sense: that is, as that set of institutions that are recognisably __public“ in that they are responsible for the collective organisation of social existence and are funded at the public's expense. It is important to note that the State is a special and unique form of human association; but it differs from other associations on the following grounds:

(a) It alone has the right to exercise force to compel obedience to its orders. It may impose any penalty, including imprisonment, deportation or death, as it chooses on its citizens;

(b) It is an all-inclusive association i.e., all segments of life are, at least potentially, under its control while no other association caters for more than limited segments of life. All other organisations and activities within the national frontiers are subordinate to the State;

(c) Its membership is compulsory for everybody and not voluntary, like other associations. Everybody must belong to a State;

(d) The basis of the State is territorial, that is, its jurisdiction includes everybody who was born in a certain stretch of territory and continues to reside there;

(e) It has permanence. Other associations are not permanent; they may arise, disappear, and re-emerge, unite and separate with ease; and

(f) It has complete independence and sovereignty. The State is the ultimate source of legal competence, and in principle, it has the power to make and enforce laws with all the means of coercion it cares to employ, and it is also free from foreign control.

6.4.1. CHARACTERISTICS OR ESSENTIAL ELEMENTS OF THE STATE

Four key characteristics or essential elements of the State can be identified from the foregoing analysis. The first two can be taken to be its __physical__ elements, and the last two can be regarded as its __spiritual__ or __metaphysical__ elements. These are:

a) Population:

Since the State is a human association the first element that constitutes it is the human being. The State is composed of men, women and children. The population of the state can thus be defined as including citizens or subjects who enjoy full civil rights and owe allegiance, nationals or natives of the dependencies of a State, slaves, aliens or citizens and subjects of other States who reside within the territory of a given state.

b) Territory:

It is the other important physical feature of State. Every State is situated within a defined territory with clearly recognisable boundaries that do not overlap the area of any other State. A State's territory includes not merely the land itself, but also the air above the land, the waters extending outward from its coast for a distance of twelve miles, the lakes and mountains and all other topographical features as well as natural resources. It is important to note that States are of different sizes. There is no hard and fast rule regarding the size of population. But, the strength of state depends upon the quality of its population.

c) Government:

Government is the soul of the State. In the words of Harold Laski, every State, in short, is a territorial society divided into government and subjects, the government being a body of persons within the territorial society, who are entitled to use coercion to see that these imperatives are obeyed. The group of people who superintends over or oversees the affairs of the State at any given time constitutes the government of that State. This is the instrument through which the overall will of the State is articulated, realized and expressed.

d) Sovereignty:

Sovereignty is the highest power of the State that distinguishes it from all other associations of human beings. It has two aspects – internal and external. It means that inside the State there can be no other authority that may claim equality with it. In the external sphere, it implies that the country should be free from any kind of foreign control– although the State can voluntarily accept the memberships of international organisations. The modern state is also above all a sovereign state because it seeks to be the sole authority and the only effective power within a given territory, and seeks to protect the independence of that territory.

Some writers have mentioned some other features of State in addition to the above four in the form of permanence which means that statehood continues even if it is merged in another state by force or acceded to another State, internationally recognition by other State and States have a ability to issue a citizenship on the basis of their conditions as prescribe in laws.

Political thinkers have, up to the first half of Twentieth Century, principally shown concerns in the phenomenon of the State, its evolution, organization and purpose. Several political writers and schools of thought have developed ideas about the nature and purpose of the State according to different points of view. None of the theories can therefore claim absolute authority or validity over another; hence, their merits and demerits need constant examination before arriving at any consistent conclusions.

6.4.2. CHECK YOUR PROGRESS I

Q. 1 Write a note on government as an essential element of state.

.....

.....

.....

Q. 2 Define State.

.....

.....

.....

6.5. NATURE OF STATE: LIBERAL PERSPECTIVE

Liberalism is a principle of politics which insists on Liberty of individuals as the first and foremost goal of public policy. The liberal state focuses on individual rights and freedom. It also argues for a neutral and minimal state. It replaces the divine right theory of the state and argues that a legitimate rule must be based on the consent of the people. With the coming of the liberal state, there were some significant changes occurring in the political organisation of the society like representative and constitutional forms of government, rule of law, and governments based on the consent of the ruled. It stressed on a new discourse on rights, to uphold the natural and basic human-like rights - to life, property, freedom, justice and so on. According to liberals, nature of state is dynamic that can be discussed in following points:

1. State- A man made Institution:

The Social Contract - as espoused by Thomas Hobbes, John Locke and Jean Jacques Rousseau, as three dynamic thinkers, and also by a few other modern philosophical thinkers -- is a convention between men that aims to discard the proverbial -State of Nature, whereby people are to live without government or written laws. The idea of social contract divides human history into two phases, i.e. one is the state of nature which was the life of people before the State come into existence and second is the creation of the State as a result of the contract between the people who earlier lived in the State of nature.

2. State is a Necessary Evil:

Classical liberalists wanted to ensure maximum freedom to individuals and therefore regard the state as a necessary evil. Necessary because it come forward to protect the individuals and secure their liberty and prevent chaos. It is consider an evil as it put restraints on the freedom of individuals by making laws. But as per modern liberalists, without legal authority in the form of state, individual lives and property would be under constant threat. And that would be detrimental to peace and prosperity of the society.

3. Pluralistic Nature of State:

In the view Liberalism, politics and decision making are located mostly in the framework of government, but many non-governmental groups, pressure groups and

interest groups use their resources to exert influence. But the state is distinguished from other social associations because of its sovereignty.

4. Will, not force, is the basis of the state:

According to T.H. Green, Will, not force, is the basis of the state. –Might without right can at best only temporary, might with right is a permanent basis for the state. Force is essential but it should be used only as a medicine. Power comes from the people and government is based on the consent of the people. If government fails to carry out the functions, people are justified in overthrowing it and setting up a new government.

5. The sphere of State Activities:

Based on the ideas of Adam Smith, classical liberalists believe that individuals should be free to pursue and protect their own economic self-interest, free from undue interference by the central government. To accomplish that, classical liberalists advocated minimal government limited to only six functions:

- Protect individual rights and to provide services that cannot be provided in a free market.
- Defend the nation against foreign invasions.
- Enact laws to protect citizens from harms committed against them by other citizens, including protection of private property and enforcement of contracts.
- Create and maintain public institutions, such as government agencies.
- Provide a stable currency and a standard of weights and measures.
- Build and maintain public roads, canals, harbours, railways, communications systems, and postal services.

8. Welfare state:

Government in the welfare state is a well-established network of social institutions plays a key role in the protection and promotion of the economic and social well-being of citizens. It is based on the principles of equality of opportunity, equitable distribution of wealth, and public responsibility for those who are unable to avail themselves of the minimal provisions for a good life.

9. Constitutional State:

The Laws of the State do not restrict the freedom of Individual. Liberalists favoured constitutional state, regulatory control of limited government and guarantees the right of individual and rule of law. Thus, instead of jeopardizing liberty and democracy, the

constitutional state makes these concepts stronger and more viable. People can enjoy the liberty within the permitted sphere and area which is not forbidden by the constitution as liberty is a gift of State.

10. Democracy:

Another aspect of State is Democracy which consists of four key elements: a political system for choosing and replacing the government through free and fair elections, the active participation of the people, as citizens, in politics and civic life; protection of the human rights of all citizens; and a rule of law, in which the laws and procedures apply equally to all citizens. In this regard, Locke proposes that people retain the right to change and overthrow a government through constitutional measures if fails to act for common goods and protect the rights. The laws must be an expression of the will of the people.

To conclude, liberal theory of the state overestimates the individual and conversely underestimates the potentials of the state. Its zeal to protect and promote the individual in his rights, liberties and autonomy, it seeks to build a capitalistic system where the state is reduced to the position of an instrument serving the exploitative tendencies. The focus of liberalists theorizing concerns the definition of individual rights and the state's role in protecting those rights, analysing such issues depends not only on how one views the source of individual rights but also on how one conceives the state itself.

6.6. NATURE OF STATE: GANDHIAN PERSPECTIVE

The state, understood as the legitimate supreme coercive authority of the political community, is an integral part of Gandhi's political philosophy. A major goal of his political activities as a leader of the Indian nationalist movement had been the establishment of a sovereign, non-coercive state for India. Without such a state, it would have been impossible to realize to the fullest, his vision of political Swaraj. Gandhiji is not an admirer of that type of the state which exists in the Western Society. For him, the Western state represented violence. Further, Gandhian ideas of state are discussing in the following points:

1. Nature of the State:

Gandhi ji stated that State promotes violence in a concentrated and organized form. The individual has a soul, but the State is a soulless machine, which can never be weaned from violence to which it owes its very existence. Gandhi was a champion of non-violence which deprecates all types of coercion. He believed that state is a manifestation of power and laws of the state are inherently based on coercion. The state is inclined to

impose its own will on individuals with the help of an elaborate machinery of police force, law courts, prisons and military power.

2. Gandhi on Democracy:

Gandhi saw the connections between non-violence and democracy. For democracy involves a set of institutions and a spirit that makes possible maximum individual liberty, nonviolent processes for social change, and the emphasis on persuasion and example rather than force and coercion. To him *Swaraj* and democracy are synonymous but decentralisation of power must be the basic part of democracy. Gandhism stands for a non-violent state based on (i) the consent of the people (ii) the unity in the society. Gandhiji advocated decentralization of power: both political and economic. The spirit of Gandhian democracy is the spirit of decentralization. Decentralization means devolution of power at each level beginning from individual/ local unit and reaching the apex. The essence of decentralization, according to Gandhiji is that all powers flow from below and go up, in ascending order.

3. Minimal State:

He was of the view that most of the functions of the state limited the freedom of individual as it is based on violence. In the views of Gandhi ji –government is best which governs the least. Gandhi is of the view that the individual is of supreme value. He is a free moral agent that must subsume himself to working for social progress. The survival of the community, society or state is contingent on effective freedom of the individual. He favoured a government which was minimalistic in nature and occupied itself with maintaining law and order. Gandhiji looked upon an increase in the power of the State with the greatest fear. All increase in the power of the State, according to him was detrimental to individuality.

4. Gandhi ji as Anarchist:

Gandhi, as a philosophical anarchist repudiated the state on ethical, historical and economic grounds. He opined that nature of the state authority was compulsive and took away the moral value of an individual's action. To quote Gandhiji, –A man is moral when he acts voluntarily. He believed in the essential goodness of man. Left unto himself, man can develop his spiritual and moral personality. Man alone is capable of achieving wonders in the real world. The state should not interfere in the activities of the individual.

5. Rama Rajya:

It simply means an *Adarsh Rajya* or principled rule and is not the rule of a Hindu king or Hindu elite but of all and for all. Gandhiji had a message hidden in it for all the political

parties who today have forgot to keep themselves available to those who have chosen them to rule. *Rama Rajya* conveys a sense of duty on those sitting at the helm of public institutions to set the highest of moral and ethical values. According to Gandhiji, in *Rama Rajya* land State belongs to the people. Freedom is guaranteed to all the people and they can live a happy and contented life. Right to resistance against the cruel and wicked laws is given to all. The features of *Rama Rajya* are: 1. decentralisation, 2. *varna vyavastha*, 3. non-possession, 4. trusteeship, 5. bread labour.

6. State as means and people as ends :

To Gandhiji, State is not an end itself rather it is a means to the end. It is meant to do greatest good of greatest number of the people. Neither force nor absolute sovereignty is the basis of State. Gandhi's ideal of a welfare State is always ready to promote the condition of its subjects. In the view of Gandhiji the State is not an end in itself. The individual is the end. The State is the means to the realisation of self and moral perfection.

7. Non-violence:

Gandhi's ideal State will be non-violent of enlightened anarchy where social life would remain self-regulated. In that State there is no ruler, no subject, no government or no governed. It is a perfect State consisting of enlightened persons, self-regulated and self-controlled following the principles of non-violence. A non-violent state for Gandhi must aim at the welfare and upliftment of its citizens. In such a state, the police would be like social workers ready to use moral persuasion and public opinion to deal with anti-social elements. Crime would be treated as a disease that required understanding and help, and not punishment. It would be a state free of exploitation and conflicts between the labour and capital in industry, between the tenant and landlord in agriculture and between the city and village.

8. Decentralisation:

Gandhiji believed that decentralisation and voluntary cooperation are two essential features of the non-violent State. He praised this system because in it everyone knows his wants and also realise that "no one should want anything that others cannot have with equal labour." Gandhiji was in favour of Panchayats. He pleaded that Panchayats should be given full powers as every village had to be self-sustained and capable of managing its own affairs. All the villages should be united loosely by a bond of spiritual unity and social cooperation. There will be no military force, law courts, jails and no command and compulsion. All social problems will be solved by *Ahimsa*, truth and love.

9. State Ownership:

Gandhi ji admitted that State ownership was better but he rejected it on the ground of violence. In his view if the *Zamindars* or Capitalist refuse to become trustees and then State ownership become unavoidable. He would support a minimum of State ownership.

10. Reject the State:

Gandhi ji was hostile to state. Neither had he regarded State as necessary nor divine or natural creation. Gandhi ji rejects State mainly for three reasons:

1. The State is based on violence.
2. The coercive authority of the State is destructive of individual freedom and personality.
3. The society of equals is based on non-violence and cooperation, the State is an evil and unnecessary.

We find that in Gandhian perspective of state is based on the principles of democracy, freedom, participation, non-violence, morality, justice, truth and decentralisation. They all are related *to each other* in some way. Without decentralisation all these will remain distant hopes. To him *Swaraj* and democracy can be used as synonymous but decentralisation of power must be the basic part of democracy. Through decentralisation men will be able to develop their various faculties. Coercion and violence are associated with centralisation.

6.6.1. CHECK YOUR PROGRESS II

1. Write a note on Rama Rajya.

.....
.....
.....

2. What non-violence means according to Gandhi ji?

.....
.....
.....

6.7. NATURE OF STATE: MARXIST PERSPECTIVE

Marxist theory of State is also known as class theory of State. Besides liberal State theory, it is perhaps the most prominent theory. Marxist theory not only challenge the basic concepts of liberal State but also emphasises that it enslaves majority men of

society for the realisation of its aims, it is to be abolished or smashed without which the emancipation of common men will never be possible. Marx's point of view regarding State can be discussed thoroughly in the following points:

1. State is an instrument of Bourgeois Class:

Marx stated that the state was created to defend the economic interests (other interests are also included but economic interests are primary) of the bourgeois class and ultimately the state (along with its police, military and bureaucracy) becomes an instrument of that class. State is used as an instrument for the fulfilment of interests of a particular class or section of society. The bourgeoisie controls the economy therefore they control the state. In this theory, the state is an instrument of class rule.

2. Private property is the cause of the rise of state:

They have divided the development of society into old communist social system, slave society, feudal society and industrial society. In the old communist society, there was no state because there was no existence of private property. The system of private property worked as a potential cause of the rise of state. The owners of private property felt insecurity as to its protection and they felt the requirement of a super power which could provide protection eventually.

- I. When the private property had emerged, two classes of men appeared such as one was the owner of property and the other was without property.
- II. The conflict between them became prominent. Property owners wanted to subjugate the other class.
- III. Property owners formed a force within the society and this force ultimately assumed the status of state.

3. State is not natural and Ethical:

Marx, Engels and their supporters had no faith on the social contract theory of state origin. They have observed the origin from a materialistic viewpoint which emphasises that though the state is the formation of man, behind this there is no emotion, idea but the influence of material conditions which they termed as economic conditions. Marx believed that the State was not a natural institution. The Marxists explain that society and State are essentially two different institutions. The society is natural institution while the State an agency to exploit the poor by the rich.

4. Continuity of Class Struggle:

Marxists explain the history of "civilized" societies in terms of a war of classes between those who control production and those who produce the goods or services in society. In

the Marxist view of capitalism, this is a conflict between capitalists (bourgeoisie) and wage-workers (the proletariat). The State came into existence as class instrument to serve the interest of the dominant class. According to Marxists, the State is a product and manifestation of the irreconcilability of class antagonism. Once the classes came into being, it was natural that their different interests would lead to disputes and clashes among them.

5. Welfare state is mean to save the capitalist System:

The relationship between Marxism and the welfare state is complex. Some Marxists have seen the welfare state principally as a controlling agency of the ruling capitalist class. Others have seen it as the 'Trojan Horse' within which socialist principles can be carried into the very heartlands of capitalism.

6. State cannot bring unity and harmony in society:

Basic idea of Marxism with regard to the historical role and nature of the state highlights that state cannot bring unity and harmony between the 'haves and have not'. The state is a product and a manifestation of the irreconcilability of class antagonisms. The state arises where, when and insofar as class antagonism objectively cannot be reconciled. And, conversely, the existence of the state proves that the class antagonisms are irreconcilable.

7. Government and law express class interests:

Marx had something of a theory of politics and somewhat less of a theory of government. The slogan –the capitalist state serves as the managing committee of the bourgeoisie represents the simplest version of his view of the state. He generally regarded government and law as an expression of class interests. According to Marxists, the State was a class institution and basically it is bad institution and would never act for the good of the society. State is an instrument of violence. The military, police, courts, laws, bureaucracy, etc. are all employed to use violence and force for the good of dominant class.

8. Force is a source of coercion in state:

Marx views power as to be held by a particular group (dominant class) in state at the expense of the rest of the society (subordinate class). The dominant group uses power according to their own interests and these interests are a direct conflict with the interests of their subject to its power. Thus for Marx the source of power in society lies in the economic infrastructure. The basis of dominance or power is the ownership of sources of production. The ruling class, those who own the sources of production uses power to

exploit and oppress the subject class in all societies. The case of power to exploit others is defined by Marx as coercion.

9. Transformation through revolution:

The present structure of the state is to be transformed through reforms. Whether Marx supported reforms or not, is not clear from his compiled literature and there is a controversy on this issue. Interpreters of Marx's thought had opinion that according to Marx without revolution, fundamental change of society is not possible. But the success of revolution depends upon some prerequisites like awareness among labour class to resist the existing political system.

10. Classless and Stateless Society:

Marxist believes that the State is a temporary institution and will wither away when the society turns classless. Marx was thus against the State and sought its complete abolition. But he did not seek its abolition immediately after a successful proletarian revolution. The State will stay for a temporary period to facilitate smooth transition from capitalism to communism. This would be a temporary period of dictatorship of the proletariat. The State will wither away and a classless and Stateless society will be formed.

Analysis of the Marxist perspective of the state has been presented and highlighted that the state is opposed to the liberal theoretical traditions which deny the class essence of the state. The Marxist view of the State clearly rejects the above given propositions; it sees the State as essentially an instrument of exploitation and domination of one class (the poor, workers, and non-owners of means of production) by another class (the rich and the capital-owners). Marxists argue that the state is established by the most powerful class in society; it is used by this dominant class to suppress and oppress other social classes and in the process, it is a tool for the consolidation and reproduction of the dominant class. The State is used for these ends in class struggle through the protection of private property and the exploitation of the weaker classes, which are based ultimately on force.

6.8. DIFFERENCES BETWEEN LIBERAL, GANDHI AN AND MARXIST VIEWS OF STATE

1. Differences between Liberalism and Marxism: Differences between both are discuss under following points:

- I. Liberalists have an opinion that State originate from social contract while Marxist give stress on class struggle for the origin of State.

- II. According to liberalism state is an instrument of welfare while Marxists have the opinion that State is an instrument of class rule.
- III. Liberalism consider the purpose of the State is to provide welfare to its population on equal bases without any kind of discrimination while Marxists believe that State serve the ruling class and is not neutral.
- IV. Liberalists believe that State established cooperation and coordination between different groups of State while Marxists have an opinion that the existence of the State depends upon class struggle.
- V. According to liberalists, people have right to overthrowing government through constitutional measure if it fails to carry out the welfare functions. But, Marxists believe that as State is class institution and instrument of violence so it will withers away after revolution.
- VI. Liberalists have an opinion that State will continue for the welfare of people. But according to Marxists, after the dictatorship of the working class the State will wither away and classless and stateless society will be formed.
- VII. Liberalist consider State as evil because it put restraints on the freedom of individuals by making laws while Marxists consider State as evil on the ground that it is a source of class exploitation.
- VIII. Liberalists have a believe that laws must be an expression of the will of the people while according to Marxist laws of the State serve the interests of capitalists.

2. Differences Between Gandhism and Marxism

We get some similarities between Marx's and Gandhiji's perceptions:

1. Gandhi and Marx both described state as repression institution.
2. Both were focusing on state as an institution.
3. Gandhiji agree to abolish of state to create stateless system, other side Marx said that state is a well organized form of violence.
4. Both discuss state as an irreconcilable institution.

• Some dissimilarity between the two political thinkers:

1. Marx discussed on interest of class. There are two classes-capitalist and bourgeoisie. Gandhiji opposed the institution of state.
2. Marx was materialist, in other words, Gandhiji was a spiritualist.

3. Non-violence, satya, trusteeship are some important principles of Gandhiji and class struggle, historical materialism, dialectical materialism, theory of surplus value, dictatorship of proletariat are the basic tenets of Karl Marx.

3. Differences between Liberalism and Gandhism

- I. Liberalism discusses the functions of State as welfare while Gandhi ji describe State as repression institution.
- II. Liberalists have faith in welfare State for the wellbeing of its citizens while Gandhi ji gives stress of Rama Rajya for the welfare of people.
- III. Liberalism give stress on private property while Gandhi ji is in the favour of State ownership if the *Zamindars* or Capitalist refuse to become trustees
- IV. Liberalists have faith in State for the welfare of people and it will continue while Gandhi ji agreed to abolish the state to create stateless system.
- V. Liberalist strongly believe that power comes from the people and government is based on the consent of the people while Gandhi ji has a strong believe that state is based on violence and the coercive authority of the State is destructive.
- VI. Liberalists consider state a necessary evil while Gandhi ji consider State as evil but not necessary.

6.8.1. CHECK YOUR PROGRESS III

1. What is meant by Classless Society?

.....
.....
.....

2. Write any two differences Between Gandhism and Marxism

.....
.....
.....

6.9. SUMMARY

In the end of this lesson it is pertinent to mention that Liberalism, Gandhism and Marxism have one ultimate aim in describing the purpose of the state which is the –ultimate good|| of the citizen though they may differ with each other. The viewpoint of one ideology about the purpose of the state may be at odds with another ideology. For example, liberals demand freedom and equality while accepting the capitalist state but Gandhian ideology is in the favour of non-violent state based on sawraj. Marxist reject the capitalist state in totality, however they also demand freedom and equality of man. Hence, all these political ideologies of these great political thinkers have developed into

political movements and later into the formation of political parties which resulted in the modern day civic political system. It is through these political ideologies that man has campaigned for a better life in society. In conclusion, the purpose of the state according to Liberal, Gandhian and Marxist standpoint is the creation of a just society; the protection of freedom and liberty; the creation of a class-less society and the creation of a social justice in society respectively.

6.10. QUESTIONS FOR THE PRACTICE

6.10.1. LONG ANSWER QUESTIONS

1. What is State? Discuss its nature.
2. What is liberal perspective of State's nature?
3. What is Gandhian views regarding the nature of State?
4. Discuss the Marxism with regard to the nature of State.
5. Discuss the differences between Liberal, Gandhian and Marxist perspective of State.

6.10.2. SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Write a note on Class Struggle.
- 2 State is a man made Institution. Explain
3. Write a note on Gandhi's Minimal State.

6.11. SUGGESTED READINGS

- J.C.Johari, *Contemporary Political Theory*, Sterling Publishers Pvt. Ltd., New Delhi, 1987.
- S.R. Myneni, *Political Science*, Allahabad Law Agency, Faridabad (Haryana), 2004.
- O.P. Gauba, *An Introduction to Political Theory*, Macmillan Publishers, Delhi, 2009
- R.C. Agarwal, *Political Theory*, S. Chand & Company Ltd., New Delhi, 1976.

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER I

COURSE: PRINCIPLES OF POLITICAL SCIENCE

UNIT 7:- SOVEREIGNTY: DEFINITION, ATTRIBUTES AND ITS TYPES

STRUCTURE

7.0 Learning Objectives

7.1. Key Words

7.2. Introduction

7.3. Two dimensions of Sovereignty

7.4. Definitions of sovereignty

7.5. Characteristic or Attributes of Sovereignty

7.6. Types of sovereignty

7.6.1 Check Your Progress I

7.7. Monistic Theory of sovereignty or Austin's Theory of sovereignty or Legal Theory of

Sovereignty: Meaning

7.7.1. Characteristics of Monistic theory or Austin's Theory of sovereignty or legal Theory

of sovereignty

7.7.2 Criticism of Austin's Theory or legal Theory of sovereignty:-

7.7.3 Check Your Progress II

7.8. Pluralistic Theory of Sovereignty or Pluralism

7.8.1. Definitions of Pluralistic Theory

7.8.2. The main characteristics of Pluralist theory

7.8.3. Criticism of Pluralistic Theory of Sovereignty

7.8.4. Check Your Progress III

7.9. Summary

7.10. Questions for Practice

7.10.1. Long Answer Questions

7.10.2. Short Answer Questions

7.11. Suggested Readings

7.0. LEARNING OBJECTIVES:

After the completion of this unit, you will be able to:

- Understand the concept of sovereignty
- Classify the different types of sovereignty
- Analyze the various kinds of sovereignty

7.1. KEY WORDS: Sovereignty, Absoluteness, Universality, Sovereign, Monistic, pluralistic

7.2. INTRODUCTION

Supreme power is the placed name of Sovereignty. Sovereignty is the one of the four essential elements of the state. The term Sovereignty is derived from Latin word *Superanus* which means 'supreme'. So, Sovereignty refers to supreme power of the state. It is the only element that distinguishes state from any other association like family or a school, or from a whole set of associations and relations like society or a nation.

7.3. TWO DIMENSIONS OF SOVEREIGNTY:

Sovereignty has two dimensions-Internal Sovereignty and External Sovereignty.

1. Internal Sovereignty:

Internal Sovereignty deals with the residents of the states and the various associations under its jurisdiction. This sovereignty exercises its absolute authority over all individuals or associations of the individual within the state. The state is empowered to give order to its people and associations within its jurisdiction and all are bound to obey the orders of the state. In the words of Laski, -It issues orders to all men and all associations within that area it received orders from none of them. Its will is subject to no legal limitations of any kind. What it proposes is rights by mere announcement of intention.¶

2. External sovereignty:

Sovereignty in the external sphere implies freedom of state from any alien subjection or control which means that the state is not under the control or influence of any foreign power in respect of its foreign or International affairs. Each state is independent of other states and every independent state is at liberty to determine its foreign policy and to join any bloc of power it likes. No state has right to interfere in the internal and external

matters of an independent state. In the words of Laski about external sovereignty –The modern state is a sovereign state. It is, therefore independent in the face of other communities. It may infuse its will towards them with a substance which need not be affected by the will of any other power.¶

7.4. DEFINITIONS OF SOVEREIGNTY:

- Sovereignty is the supreme political power vested in him whose act is not subject to any other and whose will cannot be over-ridden.

-Grotius

- Sovereignty is the supreme, irresistible, absolute, uncontrolled authority in which the highest legal power of the State resides.

-Balckstone

- Sovereignty is the characteristics of the State by virtue of which it cannot be legally bound except by its own will or limited by any other power than itself. **-Jellinek**
- Sovereignty is that power which is neither temporary nor delegated, not subject to particular rules, which it cannot alter, nor answerable to any other power on earth.

-

Pollock

- Sovereignty is the commanding power of the State, it is the will of the nation organized in State, and it is the right to give unconditional order to all individuals in the territory of the State.

- Leon Duguit

- Sovereignty is the original, absolute and unlimited power over individual subjects and associations of subjects.

- J.W. Burges

- The sovereignty of the State issues orders to all men and all associations within its area, it receives order from none of them. Its will is subject to no legal limitations of any kind. What it proposes is rightly by mere announcement of intention.**-H.J. Laski**
- Sovereignty is not only power but rather a quality; it is the supreme characteristic of a power in the sense that this power admits no other above it and no other compete with it.

-Carre de-Malderg

- Sovereignty is the strongest power and supreme authority within a State, which is unlimited by law or anything else, since otherwise it would neither

be strongest nor supreme.

-Donald F. Rusell

- Sovereignty is supreme authority, an authority which is independent of any earthly authority. **-L. Oppenheim**

Above given definitions clears that sovereignty is the supreme political power of the state. This is omnipotent and absolute power against which there is no argument or appeal and state holds the monopoly of this power. It is not derived by the state from any other person or group or association.

7.5. CHARACTERISTIC OR ATTRIBUTES OF SOVEREIGNTY:

The main characteristic or Attributes of sovereignty given below:

1. Originality:

Originality is an important characteristic of sovereignty. Sovereignty is not derived by the state from any source it comes to the state of its own. Sovereignty is the basic feature of the state and without sovereignty, state cannot exist.

2. Absoluteness:

Absoluteness means sovereignty is subject to none. It is absolute and unlimited. It is free from internal and external control. According to Gilchrist, –The sovereignty of the state is absolute and unlimited. Where it is not so, the state would not be a state but a body of peoples subordinate to another state.¶ So, sovereignty is regarded as absolute because it cannot be limited or restricted by dry superior power or authority.

3. Permanence:

Sovereignty is the permanent quality of a state. Sovereignty endures as long as the state maintains its independence wherever there is a change in the government of a state, it does not affect sovereignty. The holders of sovereignty may die, but the power of the state survives that is passed on to his successor. In the words of Garner, –Sovereignty does not cease with the death or temporary dispossession of particular bearer of the reorganization of the state but shifts immediately to a new bearer as the center of gravity shifts from one part of a physical body to another when it undergoes external change.¶

4. Indivisibility:

Sovereignty is indivisible and can't be divided. So, sovereignty is an absolute power which cannot be divided between different sets of individuals or associations or groups. Thus Gettle says, –If sovereignty is not absolute, no state exists, if sovereignty is divided then one state exists.¶

5. Universality:

Sovereignty is known as a supreme power, is supreme over all persons, associations, and groups within the state. A person can claim exemption as a matter of right. It is coextensive in its operation with the jurisdiction of the state and comprehends within its scope, all powers and things within its territory.

6. Inalienability:

Sovereignty is inalienable which mean Sovereignty is the life and soul of the state of the state which cannot be alienated without destroying the state itself. The deprivation of sovereignty is like a suicide for the state. It means state neither can leave its sovereignty nor any part of it can be given to some other state. According to Liber,^{||} sovereignty can no more be alienated than a tree can alienate its rights to sprout or a man can transfer his life and personality without self-destruction.^{||}

7. Imprescriptibility: -

It is another attribute of Sovereignty. It means that if state does not use sovereignty for some time in a part of its fixed territory, it is neither destroyed nor is there any deprecation in its absolute power.

8. Exclusiveness:-

Exclusiveness means that another higher power cannot exist in one independent state. There can only be one sovereign power in a state which can legally command obedience of the inhabitants. The unity of state is inseparably associated with the exclusiveness of sovereignty.

7.6. TYPES OF SOVEREIGNTY

The various types of sovereignty are discussed below:

1. Nominal sovereignty: -

Nominal or titular sovereignty is one whose authority is in name only, real sovereignty means a person or a body of persons who actually exercises the power of the state actually. The best example of nominal sovereignty is the king or queen of UK in which the whole administration is run on the name of the king or queen but he or she cannot use these powers by themselves.

2. Real Sovereignty:

Real sovereignty exists in hands of real sovereign and only he can use these all powers and all citizens or residents obey his orders. Real sovereignty means that –Sovereignty

Actually exercised. In every state there is person or body of persons endowed with powers of the state. If such an authority actually exercises the powers vested in I, it is called the real sovereignty. Lowell expressed his views on the position of the British sovereign that, –According to the early history of the constitution, the ministers were the counselors of the king. It was for them to advise and for him to decide. Now the parts are almost reversed. The king is consulted but the minister's decided.

3. Legal Sovereignty:

The legal sovereignty is the supreme power of law-making body in the state which has legal power to issue final orders. Nobody in the state can violate the commands of the legal sovereign. The British Parliament is the best example of a legal sovereign that may make any law as per its best judgments. The laws of the state are the expression of the will of the sovereign and these laws are always considered correct and legal. Dr. Garner says, The Legal sovereign is that authority which is able to express the highest command of the state in legal form, that power which can override the prescription of the divine law, the principle of morality, the mandate of public opinion. So, the authority of the sovereign is absolute and supreme.

4. Political Sovereignty: -

Political sovereignty is a vague term and it rests in the will of the people which is the ultimate and final source of all authority. The members of parliament cannot make that laws which are not acceptable by the voters. It is, for this reason, said that political sovereign lies behind legal sovereign. According to Gilchrist, –Political sovereign is the sum total of influences in a state which lies behind the law. Thus it is clear that the forces which influences legal sovereign are called political sovereign and both are the two aspects of sovereignty. In the words of Dicey –behind the sovereign which the lawyer recognizes, there is another sovereign to whom the legal sovereign must bow. Such sovereign to whom the legal sovereign must bow is called political sovereign.

5. Popular Sovereignty:

The concept of popular sovereignty is emerged the 10th and 17th centuries. Popular sovereignty implies highest power of the people which means ultimate authority rests with the people. In ancient times, political scientists used political sovereignty as weapon to refute absolutism of the monarchs. According to Dr. Garner, sovereignty of the people, therefore can mean nothing more than the power of the majority of the electorate, in a country where a system of the approximate universal suffrage prevails, acting through legally established channels to express their will and make it prevail. In popular sovereignty government exists for the good of the people and if wishes of the people are violated, there is possibility of revolution.

6. De-Jure sovereignty:

De jure sovereignty is the legal sovereignty. A De-Jure sovereign is an individual or a group of individual who have right to administer and give orders to the people. De-Jure sovereign enjoys full legal authority. De-Jure sovereign may not be in position to command obedience from the people. When it happens there appears another sovereign known as De-Facto whose authority actually commands obedience from the bulk of the people.

7. De- Facto sovereignty:

De-Facto sovereign are actually obeyed. De-Facto sovereign whose orders in reality and actually obeyed. In the words of Lord Bryce, de facto sovereign is the person or a body of person who can make his or their will prevail whether with the law or against the law he or they, is the de facto ruler, the person to whom obedience is actually paid.¶ The real basis of the De-facto sovereign is to obedience to the sovereigns commands. Such a situation arises when the De-facto sovereign through the use of force or violence and De-jure sovereign and himself enjoys the sovereignty of the state and commands obedience to his orders from the people.

7.6.1. CHECK YOUR PROGRESS I

1. Write down the Etymological meaning of Sovereignty

.....
.....
.....
.....

2. Give two definitions of Sovereignty.

.....
.....
.....
.....

7.7. MONISTIC THEORY OF SOVEREIGNTY OR AUSTIN'S THEORY OF SOVEREIGNTY OR LEGAL THEORY OF SOVEREIGNTY: MEANING:

Sir John Austin's theory of sovereignty is a legal theory of sovereignty which was explained in his book –Province of Jurisprudence Determined¶ and –Lectures on Jurisprudence (1832). The theory of sovereignty is quite distinct from the views of Hobbes and Bentham because he influenced by Hobbes and Bentham. He borrowed the idea of absoluteness of sovereignty from Hobbes and the legal and logical interpretation

from Bentham. So, his theory of sovereignty is based upon his view of law. In his view, –law is a command given by a superior to an inferior.¶

Monism is a philosophical term which means ‘single’. The Monistic theory confers on the state ‘a unitary sovereign’ power, either as the direct source of all political Authority as such or as the source of all legal authority.¶

Austin’s definition of sovereignty, –If a determinate human superior, not in the habit of obedience to a like superior, receive habitual obedience from a bulk of a given society, that determinate superior is sovereign in the society and that society, including the superior, is a society political and independent ...The mutual relation which subsists between the superior and them may be styled the relation of sovereign and subject or the relation of sovereignty and subjection.¶

**7.7.1. CHARACTERISTICS OF AUSTIN’S THEORY OF SOVEREIGNTY
OR
LEGAL THEORY
OR
MONISTIC THEORY OF SOVEREIGNTY**

Sovereignty as conceived by Austin has the following characteristics:-

1. Sovereignty is the essential element of a state:

Austin’s theory of sovereignty clears that without sovereignty no state can declare politically independent state. Austin is of the opinion that the society possessing sovereign is called political society this element distinguishes it from other associations.

2. Sovereignty is with a determinate superior:

The sovereign is determinate person or body of persons and this body of persons can be called sovereign. Austin’s sovereignty is not a divine power but it is a legal power which must be visible to the people.

3. Sovereignty is Unlimited:

This sovereign power is absolute and incapable of limitation. The will of the sovereign applies on the all associations, group and individual. Though his orders may be immoral but all laws must be obeyed by the people.

4. Sovereignty is Indivisible:

Sovereignty is indivisible because he is under nobody’s control or subjection. Sovereign does not obey any other authority. To divide sovereignty means to destroy it. So, sovereignty is absolute, indivisible and unlimited in internal and external matters.

5. Receives habitual obedience form the bulk of society:

The determinate human superior is subject to no one or any power. The bulk of the people obey the sovereign's command as a matter of habit. It must be regular, undisturbed and continuous. The obedience to the command of the sovereign should be perpetual and without any hurdle or obstacle.

6. Law is a command of the sovereign:

Austin defines law as a command given by a superior to inferior, whatever the superior commands is, that becomes law and without him there can be no law. So, whatever the sovereign's will may be, it becomes law. The people may observe their customs or not, but obedience to law is not matter of violation.

So, the legal theory of sovereignty has been best expounded by John Austin. In his views the sovereign power is absolute and incapable of limitation. In Austin's words, –Law is the aggregate of rules set by men as politically superiors, or sovereign, to men as political subject.¶

7.7.2. CRITICISM OF AUSTIN'S THEORY OR LEGAL THEORY OF SOVEREIGNTY:-

1. Sovereign is not always Determinate:

Sovereignty does not reside with a determinate person. The Austin's sovereignty is not only a determinate human superior but he is the wielder of highest and absolute authority. Sir Henry Maine views that it is very difficult to locate a determinate sovereign even in a despotic state.

2. Austin's concept of law is not correct:

Austin's concept of law as command of the sovereign is also criticized. Austin's definition of law as –a command given by a superior to an inferior¶ is not accepted by most of the political thinkers. Austin does not consider morality, religion, customs and natural laws as the source of law. Sociologists are of the opinion that people abide by the laws not because these laws foster social unity. According to MacIver, –The state has little power to make customs and perhaps less to destroy it, although indirectly, it influences customs by changing the conditions out of which they spring.¶

4. Force is not the Basis of law:

Austin's view _force is the basis of law' criticized by many political thinkers. According to Austin's that people follows the law only the fear of punishment. But this view of

Austin is totally wrong because for the peaceful social life laws are necessary. People obey the laws not because of punishment but of its utility. According to Duguit, –law is the product of our social life. We obey laws because they are in social interest and that it is impossible to maintain social order without these laws.¶

5. Sovereignty is divisible:-

Austin's views that sovereignty is indivisible do not accepted by the critics. They said in Federal system in which the powers are divided between the central and state governments and each has taken as autonomous in the sphere allotted to it, so, it looks like the division of sovereignty. Other hand, the sovereignty is also divided among the three organs of the government i.e. legislature, executive and Judiciary. So, the pluralist does not accept the monopoly of the state's sovereignty.

6. Powers of the sovereign are not unlimited:

According to Austin's Theory Powers of the sovereign are unlimited, but in reality, he is subjected to a number of limitations. Bluntschli says, –Sovereignty is limited, externally by the rights of other states and internally by its own nature and by the rights of its individual. Unlimited authority and infinite right of the sovereign powers are mere abstractions on jurisprudence.

7. It ignores the power of political sovereignty:

Austin's concept of sovereignty covers only legal sovereignty alone. It ignores the influence of the electorate, public opinion and the political sovereignty.

8. This theory makes the sovereign completely absolute:

This theory makes the sovereign completely absolute, but in practice it is not possible. Austin's theory of sovereignty is dangerous because it promotes dictatorship and absolutism. So, according to his view that sovereignty is absolute and indivisible, is totally wrong. Associations plays crucial role in the life of individuals. So, state is like many other human associations in the society. In the views of Laski, –Because society is federal, authority must be federal.

9. Criticism by pluralists:

The supporters of pluralist theory like Laski, Burk, Duguit etc. do not regard sovereignty as absolute and indivisible. In every state, there are number of social, political and economic organizations which are formed to fulfill the needs of human life.

7.7.3. CHECK YOUR PROGRESS II

1. What is legal sovereignty?

.....
.....
.....
.....

2. Give the Austin's definition of sovereignty?

.....
.....
.....
.....

7.8. PLURALISTIC THEORY OF SOVEREIGNTY OR PLURALISM

In the end of the 19th century and start of 20th century a new political ideology emerged which is known as pluralism. Pluralism is a reaction against the unlimited and autocratic form of sovereignty. In views of Pluralistic, the state is not only the supreme institution and sovereignty is not his private property. Like other institution state is also one of the institutions of society. According to Laski The state is only one among the various forms of associations and so compares with them, has no superior claim to the individual's allegiance. So the pluralists advocate the antimony and freedom of social, political, religious, economic and educational associations.

7.8.1. DEFINITIONS OF PLURALISTIC THEORY ARE GIVEN BELOW:

1. "The theory of political pluralism has two sides-negative and positive. In a negative sense, it does not appreciate the contention of the monists that state is an omnipotent association in dealing with all affairs of the society. In a positive sense, it contends that the authority of the state must be shared by social groups and associations for two reasons. First, these associations have a personality of their own; some of them are even older than the state. Second, they play an important part in meeting requirements of the individuals which the state alone cannot do."
-J.C. Johri
2. "It would be everlasting benefits of Political Science if the whole concept of sovereignty were surrendered."
-Laski
3. "The concept of sovereignty is a fiction without value and without reality and should be vanished from the literature of Public Law. In fact the sovereign state is dead or on the point of dying."
-Duguit

4. -The notion of sovereignty must be expunged from political theory." -
Krabbe

- **Main Supporters of Pluralism:**

F.W. Maitland, G.D. H. Cole, A.D. Lindsay, Ernest Barker, Dugit, Laski etc. and some of the main supporters Pluralism.

7.8.2 THE MAIN CHARACTERISTICS OF PLURALIST THEORY

1. State does not possess Absolute and Unlimited Sovereignty

Pluralists believes that sovereignty is not Absolute and unlimited. Pluralists do not want the state as Anarchist. They contend that the powers if the state should be limited so that individuals should be able to enjoy maximum freedom. This is no such example in present ancient as well as middle age in which state used his unlimited powers because power had religious and moral limitations.

2. Like State other Associations are equally important:

Pluralists believe that human have various types of needs in which state cannot fulfill all these needs. So, there are many associations like social, economic political, religious and cultural and fulfill the desires of human being. State fulfills only political needs of a person. So, all associations are equally important like state. According to E. Barkers,|| we see the state less as an association of individuals in a common like; we see it were as an association of individual already united in various groups for a further and more embracing common purpose.

3. Associations Possess Personalities and wills of their own:

Otto Gierke and Maitland discussed the importance of the associations and said that associations possess personality and wills of their own which totally separate from its members' personality and wills. They views that state is not only the resource of the making of law, but these associations and also free to make laws, in their fields. So these organizations and opposed have their own will and personality and opposed the unlimited and indivisible concept of sovereignty.

4. Criticism of Absolute Sovereignty on Ethical Grounds:

Professor Laski criticizes the absolute sovereignty on ethical bases. He views that it is immoral to demand forceful compliance of state orders without consider the obedience to the state orders, moral development cannot be possible. A person obey the order of a state he will surely believe that the address of the state are helpful for his development. According to Laski, -I shall be with my Trade Union and against the state if the impact of the state upon my experience seems inadequate as compared to the impact of the church or the Trade union.

5. Criticism on The Basis of Views regarding Law:

Pluralistic also rejects the Austins' views about law. According to Austin, law is command of the superior to inferior and Laski gives his views that laws are universal in character and applied both the law makes as will of subjects. According to Duguit, Law is the product of our social life. We obey laws because they are for social interest and that it is impossible to maintain social order without them. The absence of laws gives the birth of anarchy where no human existence would be possible.

6. Criticism of Indivisible Sovereignty on Administrative Grounds:

On the views of Pluralism's the Austin's views on sovereignty is dangerous. According to Laski power corrupts and absolute power corrupts absolutely. Thus, sovereignty is not the monopoly of the state. Sovereignty stands divided among other associations. Sovereignty cannot be a complete indivisible unit.

7.8.3. CRITICISM OF PLURALISTIC THEORY OF SOVEREIGNTY

The theory of pluralism has been criticized by a number of political thinkers on various grounds which are as:

1. Division of Sovereignty Impracticable:

According to pluralists, state is an association like other associations and sovereignty divided into these associations is totally wrong concept. We know that to divide sovereignty is to destroy it sovereignty is invisible as the views of Gettle, -A division in sovereignty is contradiction in terms. And in entire the views of Colhan, -Sovereignty is an entire thing, to divide it, is to destroy it. It is the supreme power of the state and we might just as well speak of half a square, or half a triangle as half sovereignty.

2. Without Sovereignty State is not exist:

There are four elements of state i.e. population, land, government and sovereignty. Without sovereignty no state can exist because it is the major component of state. Because the state is sovereign both internally and externally only sovereign state can do any type of national and international treaties without any pressure. So, without sovereignty state can't be imagined.

3. Law is not superior to State:

Pluralists believe that law is superior to the state and the state is controlled by law. But this tact is wrong because laws are framed by the state. No law can be made against the will of the state. Laws have been recognized by the state or it is only the state who executes the laws. The view of Duguit, -It is not the state which creates laws, but it is laws which creates state is totally wrong.

4. Pluralism Encourages Anarchy: If sovereignty is divided into state and other association then it will lead to the anarchy. Each association from their own rules and laws for its people and there is possibility to the contradiction of the rules of one

association to another association. It arise the situation of contradiction in the rules and laws among the associations and it will become difficult to find out the correct law anarchy will prevail.

7.8.4 .CHECK YOUR PROGRESS III

1. What is Pluralist Theory of Sovereignty?

.....

.....

.....

.....

2. Give the name of the main supporters of Pluralistic Theory of Sovereignty.

.....

.....

.....

.....

7.9. SUMMARY-

Although the pluralistic theory of the state has been subjected to several criticisms yet we cannot ignore its contribution like they plead for revivification of local life and pluralistic see that the interest of the state is not always identical with interests of its parts. Pluralism has played as important role in upholding the importance of associations, for which they claim have autonomy. The pluralists have drawn attention to the people in the direction and thereby sought to reconcile the authority of the state with the liberty of the individual. In the words of Gettle, –The state in spite of the legal, omnipotence should be subject to moral restraints, is a desirable reaction||

7.10. QUESTIONS FOR PRACTICE

7.10.1 Long Answer Questions

1. Write down the characteristics of Sovereignty.
2. What are the main features of Monistic Theory of Sovereignty?
3. Critically examine the Austin’s Theory of Sovereignty.
4. Explain the characteristics of Pluralistic theory.
5. Critically evaluate the Pluralistic Theory of Sovereignty.

7.10.2. Short Answer Questions

1. What is Internal Sovereignty?
2. What is external Sovereignty?
3. What is Nominal and real sovereignty?
4. What is De-Jure and De-Facto sovereignty?

7.11. SUGGESTED READINGS

- O.P. Gauba, An Introduction Political Theory, National Paperbacks, U. P., 2009
- M.P. Jain, Political Theory (Punjabi & Hindi): Authors Guild Publication, New Delhi, 1990
- Principles of Modern Political Science; J.C. Johri, Sterling Publications, New Delhi, 2009
- N.P. Barry, Introduction to Modern Political Theory; N.P. Barry, MacMillan London, 1995
- S.P. Verma, Political theory, Geetanjali Publishing House, New Delhi, 2007

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER I

COURSE: PRINCIPLES OF POLITICAL SCIENCE

UNIT 8:- ORGANS OF GOVERNMENT: LEGISLATURE, EXECUTIVE AND JUDICIARY

STRUCTURE

8.0. Learning objectives

8.1. Key words

8.2. Introduction

8.3. The Legislature

8.3.1. Types of legislature

8.3.2. Composition of the Legislature

8.3.3. Functions of legislature

8.3.4. Arguments for and against bi-cameral Legislature

8.3.5. Check your progress I

8.4. The executive

8.4.1. Kinds of executive

8.4.2. Functions of the executive

8.4.3. Check your progress II

8.5. The judiciary

8.5.1. Organization of judiciary

8.5.2. Characteristics of the organization of judiciary

8.5.3. Functions of judiciary

8.5.4. Independence of judiciary

8.5.5. Why judiciary needs to be independent?

8.5.6. Methods or conditions to secure independence of judiciary

8.5.7. Check Your Progress III

8.6. Summary

8.7. Questions for Practice

8.7.1. Long Answers Questions:

8.7.2. Short Answers Questions

8.8. Suggested Readings

8.0 LEARNING OBJECTIVES:

After the completion of this unit, you will be able to:

- Examine the three main organs of modern governments, viz., legislature, Executive and judiciary.
- Understand the Organization of legislature, Executive and judiciary
- Characteristics of legislature, Executive and judiciary
- Know the types of legislature and Executive
- Understand the functions of the three organs of modern governments

8.1. KEY WORDS: Uni-cameral, Bi-cameral, Multi-dimensional, Hierarchical, Judicial Review

8.2. INTRODUCTION

State has four elements and the government is one of the four elements of the state which represent the will of the state, implements it and run administration of the state. The functions of government are divided into three categories;

1. To make laws.
2. To execute the laws.
3. To settle the disputes.

There are three different organs of government which perform these functions:-

Government		
Legislature	Executive	Judiciary

- 1. Legislature**-Legislature represents the will of the people. It revises old laws and according to need, passes new laws.
- 2. Executive**-Executive executes the laws made by the legislature and runs the administration.
- 3. Judiciary**-Judiciary interprets the laws, settles the disputes of the people and provides justice to them.

8.3. THE LEGISTURE

Legislature is the first and most important organ of the government. It makes new laws, revises the old if need arises, and it changes the old laws also. Legislature, in comparison to the other organs of government is considered supreme, because its members represent the will of the people who are generally elected directly on the basis of universal adult franchise. In India, the members of the state legislative Assemblies and of Lok Sabha are elected directly on the basis of universal adult franchise. It is the legislature which makes the government responsible before the people. It also evaluates the government from time to time. Because of this, it is said that the efficiency and responsibility of the government depends upon the effectiveness of the legislature. According to **Laski**, ‘Limits of the powers of the executive and judiciary, is in the will of the Legislature.’

8.3.1. TYPES OF LEGISLATURE

Following are the different types of the Legislature;

A. TYPES ON THE BASIS OF NUMBER OF HOUSES:

On the basis of the number of houses, the legislature is of two types;

(i) Uni-cameral Legislature: In Uni-cameral legislature, there is only one house of the legislature. In China, Turkey, Hungary, Norway, Sweden, Poland and Romania, have uni-cameral legislature.

(ii) Bi-cameral Legislature: In bi-cameral legislature, there are two houses of the legislature. In majority of the countries, as in India, United Kingdom, U.S.A., Canada, France, Italy, Japan, Switzerland etc, have bi-cameral legislature.

B. TYPES OF LEGISLATURE ON THE BASIS OF POWERS:

On the basis of the powers, the legislature is of two types;

(i) Sovereign Legislature: Sovereign legislature is free from any type of control. The British Parliament is considered the sovereign legislature like in United Kingdom, no difference is made between the ordinary law and constitutional law and the judiciary cannot declare the laws unconstitutional which passed by the Parliament.

(ii) Non-Sovereign Legislature: When there are limitations on the powers of the legislature, it is known as non-sovereign legislature. Legislatures in India, U.S.A., and Canada are non-sovereign. In these countries, the powers of the parliament have been fixed by the constitution and by exercising power of judicial review, judiciary can declare ultra-vires the laws passed by the parliament.

8.3.2. COMPOSITION OF THE LEGISLATURE:

Generally there are two houses of the legislature which are Lower House and the Upper House. The members of the Lower House are generally elected by the people directly, through secret ballot, on the basis of universal adult franchise. The members of the Upper House are elected differently in different countries. In India, the members of upper house, which is known as Rajya Sabha, are elected indirectly by State Legislative Assemblies, through single transferable vote system of proportional representation system. But in U.S.A., the members of the upper house, which is known as Senate, are elected directly by the people on the basis of universal adult franchise.

Tenure of the Legislature:

The tenure of the legislature is different in different countries. In India, the tenure of the lower house is five years where as in U.S.A., it is two years. In most of the countries, generally the tenure of the upper house is permanent. In India and U.S.A. the upper houses are permanent and 1/3 of the total members retire after every two years.

8.3.3. FUNCTIONS OF LEGISLATURE

The functions of the legislature depend upon the form of the government. In comparison to Presidential Government, the functions of the legislature are much more in Parliamentary Government. Still the major functions of the legislature can be discussed as under:

1. Legislative Functions:

Legislature is the legislative organ of the government therefore its first and foremost function is to make laws. It makes laws according to the requirement and time, it amend and repeals the old laws. In the modern time, with the increase of the functions of the state, there is considerable increase in the law making function of the state.

2. Constitutional Functions:

Constitution is the supreme law of the country. But it needs to amend according the needs of the time and the power to amend the constitution is vested in the legislature. In most of the countries, it is the legislature which amends the constitution according to the procedure of amendment, written in the constitution.

3. Financial Functions:

Legislature also controls the finance of the country. Without the approval of the legislature, neither money can be raised, nor, it can be spend. In the beginning of every year, the legislature passes the annual budget of the country through which it gives approval to levy fresh taxes, to increase or decrease the old ones, and to spend the money on items.

4. Control over the Executive:

The legislature exercises its control over the executive also. In parliamentary form of government, the executive is responsible before the legislature. Legislature makes it responsible by asking questions and supplementary questions, by passing a censure motion or no-confidence motion etc. In parliamentary government, the executive stays in office so long as it enjoys the confidence of the lower house of the legislature. In presidential form of government also, the legislature investigates the functions of the executive through investigation committees.

5. Judicial Functions:

Legislature investigates the functions of the high officials and if it considers necessary, it can remove them from office through impeachment. In India, for example, President, Vice-President, Judges of the High Courts and Supreme Court can be removed by the parliament through impeachment. Similarly, the American Congress can also remove President, Vice President and the Judges of Supreme Court through impeachment. In England, the Upper House is known as the House of Lords which is the highest court of appeal.

6. Electoral Functions:

The legislature also performs some electoral functions. In India, President, Vice-President and the speaker are elected by legislature. In Switzerland, the members of the Federal Council are elected by the Federal Legislature.

7. Policy Formulation:

The internal and external policies of the country are made by the executive but it needs approval of the legislature.

8. Investigating Functions:

The legislature makes investigation of the functioning of different departments. From time to time, it appoints investigating committees for the purpose. Such committees prepare their reports and place these before the legislature which recommends necessary actions.

Apart from these functions, legislature performs the following functions;

1. Deliberative Function:

The legislature deliberates over such other inevitable problems which are faced by the country. In legislature, there are representatives of different interests and different classes which give their opinion openly on different subjects.

2. To Express Public Opinion:

The members of the legislature are the representatives of the people and they express the grievances of the people before the government and they become a link between the people and the government.

3. The Function of Criticism:

The members of the legislature criticize the policies of the government and make it responsible.

4. School of Leadership:

The legislature in democratic countries has proved the most useful school for future national leaders. Most of the leaders show their worth in the legislature and attract the attention of the nation.

5. To provide link between the people and the Government:

The members of legislature are the representatives of the people and they provide link between the people and the government. They take the complaints of the people to the government and also tell the people about the achievements of the government.

6. Selective Function:

Legislature is such a platform where the leaders get an opportunity to prove their ability and out of these, the national and regional leaders are identified. The people want to see the able leaders holding high offices.

From the above description, it is quite clear that in this modern age, the legislature performs multi-dimensional functions. According to **Walter Bagehot**, ‘The real function of the legislature is to express the mind of the people and to teach the nation what it does not know.’

8.3.4. ARGUMENTS FOR AND AGAINST BI-CAMERAL LEGISLATURE

On the basis of the number of the houses, legislatures are of two types such as (1) Uni-Cameral Legislature and (ii) Bi-Cameral Legislature. In these days in most of the countries, there are bi-cameral legislatures.

• ARGUMENTS IN FAVOUR OF BI-CAMERALISM

The following arguments can be given in favour of Bi-cameral Legislature;

1. Check on the despotism of one House:

The second chamber is useful because it checks the despotism of one chamber. If there is only one chamber, it can misuse its authority and can become despotic. **J. S. Mill** has rightly said, ‘Powers in the hands of single chamber makes it despotic.’

2. Check on the hasty Legislation:

The second chamber also becomes a check over the hasty, ill-considered and rash legislation passed by the single chamber. In case the wrong laws are passed, the administration cannot be run properly.

3. It is Revisory Chamber:

The second chamber revises the bills passed by the popular house and removes mistakes which might have been left into these. It compels sober second thought and gives an opportunity for the passions to subside.

4. Saves the Time:

Two houses save the time also. Certain bills are introduced in the upper house and it discusses such bills thoroughly. The lower house passes such bills without wasting much of its time.

5. It shares the burden of the lower House:

Another advantage of the second chamber is that it shares the burden of the lower house. Because of over-burden and shortage of time with the lower house, it is not possible for it to discuss the bills in detail. So, the non-controversial and the bills of lesser importance are thoroughly discussed in the upper house and it saves the time of the lower house.

6. According to democratic Principles:

Democracy demands, more people get representation in legislature. So, if there are two houses, the more people can get representation. So it is according to democratic principles. Apart from this, the same issue is discussed again and again in both the houses as a result of which more members get an opportunity to express their views.

7. Minorities and special interests get proper Representation:

The members of the lower house are elected and whosoever gets more votes gets elected. So, in the lower house, minorities and special interests do not get proper representation. Special provisions are made to give proper representation to minorities and special interests in the upper house. For example, in India, President can nominate 12 members in upper house, out of the men of science, art, literature and social service.

8. Essential for federal States:

Bi-cameral legislature is also essential for federal states because in the lower house, the people are given representation and in the upper house the provinces which are the units of federation, are given representation. In U.S.A. and Switzerland, every unit is given equal representation.

9. High quality debates in the Upper House:

Generally the members of the upper house are the men of high caliber. Apart from this, the number of the members in upper house is also quite less in comparison to the lower house. So, the speeches in the second chamber are of high quality and almost every member gets an opportunity to speak.

10. Second Chamber is Stable:

Generally, the second chamber is more stable than the first house. In India and U.S.A., the upper houses are permanent as only the members keep on changing where as the house continues. So, the members of the upper house get more experience and also bring continuity and stability in the policies.

11. Historical Support:

Historical experience is also in favour of bi-cameral legislature. Uni-cameral Legislature was established in several countries in 18th and 19th century, but this experience failed. So, experience shows that the bi-cameral legislature is more popular than uni-cameral legislature. Majority of the countries have bi-cameral legislatures.

• ARGUMENTS AGAINST BI-CAMERAL LEGISLATURE

The following arguments can be given against Bi-cameralism;

1. One house can represent Public Opinion:

The general opinion is that only one house can also properly represent the public opinion. On the same issue, the people have one opinion and not two. They either support the issue or oppose it. So, there is no need of the second chamber.

2. Second chamber is either mischievous or Superfluous:

The experience shows that when in both houses, the same political party is in majority the upper house only dittos the decisions of lower house. But when in both the houses, two different political parties are in majority, then the upper house becomes mischievous and puts obstacles in the way of the lower house.

3. Possibility of Dead-Lock:

When there are two houses of the legislature, there is possibility of the dead-lock between the two. In the words of **Benjamin Franklin**, ‘Bi-cameral legislature is like a cart with horse hitched to each end and the two horses pulling in the opposite direction.’ The dead-lock between both the houses can prove harmful for the smooth running of the administration.

4. Laws are not passed in Haste:

There is also wrong to say that the laws are passed in haste. In every country, there is definite procedure of law making and every bill has to pass through various stages before it becomes law. In India, U.S.A. and United Kingdom, a bill has to pass through

three readings and only then it is considered to have passed. At every stage, the bill has been thoroughly discussed. Therefore the critics are of the opinion that there is no need of the second chamber.

5. Upper House is unable to check the despotism of Lower House:

It is also wrong to say that the upper house can check the despotism of the lower house because in most of the countries the upper houses enjoy much less powers than the lower houses. The lower house, being a popular house, has control over the finance of the country, legislation and the executive. The upper house can cause delay in the passing of the bills.

6. Difficulty in the organization of the Upper House:

There is a problem of organizing the upper house because there is no universally accepted principle. In India, majority of the members of the upper house are elected by the state legislatures and some are nominated by the President. But the indirectly elected members do not feel themselves responsible. In United Kingdom, the majority of the members of the upper house are hereditary and it is against democratic principles. In U.S.A., the members are directly elected, so they demand equal powers and respect.

7. Expensive House:

Bi-cameral legislature is expensive also because the second chamber involves lot of expenditure and poor countries cannot afford it. The same money can be used for welfare purposes.

8. Upper House is generally Conservative House:

Generally the upper house is of conservative nature. Its members do not have progressive outlook, so, this house becomes obstacle in the way of progressive legislation. They just concentrate on protecting their vested interests and British House of Lords is an important example of it.

9. Upper House is fortress of rich People:

Experience also proves that only the rich people become members of the upper house and they concentrate on consolidating their own interests. House of Lords and the American Senate are the examples of it.

10. Problem of defining the powers of Second Chamber:

It is also very difficult to define the powers of the upper house. If both the houses are given equal powers, there will be possibility of dead-lock. If the upper house is given less powers then there is no utility of having it and if the upper house more powers, it will be undemocratic.

11. Second chamber is not essential for Federal States:

Even in federal states, there is no need of the upper house. The members of the upper house do not represent their particular province, rather they vote on party lines. For example, in U.S.A., occasionally, the members of the same province have voted against each other.

In spite of drawbacks, we cannot deny the utility of the bi-cameral legislature. It is more democratic, the minorities and special interests get proper representation, bills are thoroughly discussed in it and it also works as a break over the lower house and does not let it become irresponsible. So, in the modern times, most of the democratic states have adopted the system of bi-cameralism.

8.3.5. CHECK YOUR PROGRESS I

1. What are three different organs of government?

.....
.....
.....
.....

2. Write the composition of the Legislature.

.....
.....
.....
.....

8.4. THE EXECUTIVE

Executive is the second organ of the government which runs the administration of the state according to the laws passed by the legislature. The laws will become useless and their objective will not be fulfilled if these were not properly implemented. Therefore, to execute the laws is the important duty of the executive.

Different scholars have given the definitions of Executive:

According to **Gilchrist**, ‘The executive is that branch of government which carries out or executes the will of the people as formulated in law.’

According to **Gettell**, ‘In its broadest sense, the executive department consists of all governmental officials except those acting in legislative and judicial capacity. It includes all the agencies of the government that are concerned with execution of states will as expressed in terms of laws.’

The definition of **Gettell** gives a broad meaning to the word executive because it includes all the agencies of the government which are involved in the execution of the policies of the government such as, Executive Head, Council of Ministers and Civil Servants. In narrow sense, it includes only those officials who frame the policies of the government, make plans and take major decisions. It is named as political executive and it includes chief executive head and the Council of Ministers.

8.4.1. KINDS OF EXECUTIVE

Following are the different kinds of Executive-

1. Nominal and Real Executive:

In nominal executive, chief executive head is the nominal executive. Though, by law, he has all the executive powers, yet he does not make use of these. All the powers are exercised by the cabinet or Council of Ministers on the name of the chief executive head. In parliamentary form of government, chief executive is Nominal head like *the President of India* and *the Queen of England* are the examples of the nominal chief executive head. By real executive, we mean that kind of executive which makes use of executive powers in reality. The *American President* and *German Chancellor* are the examples of real executive.

2. Singular and Plural Executive:

By singular executive, we mean, when all the executive powers are in the hand of a single individual. American President or Indian President is the examples of singular executive. When the executive powers are in the hands of more than a single person, it is known as plural executive. Swiss executive is a typical example of plural executive because the executive powers hands of a Federal Council which consists of seven members.

3. Parliamentary and Presidential Executive:

In parliamentary form of government, there are two types of executives - Nominal and Real. In the nominal executive, the head of the state is nominal executive but his powers are exercised by the real executive which is council of ministers or the cabinet. In parliamentary form of government, real executive is always responsible to legislature. But in presidential form of government, there is no difference between the nominal and real executive. All the executive powers are in the hands of chief executive head and he is not responsible to legislature.

4. Absolute and Constitutional Executive:

When the source of the powers of the executive head is not constitution but his own will and he is answerable before anybody for the exercise of his powers, such an executive is known as absolute executive. **Zia-ul-Haque** and **General Parvez Musharaff**, the former Presidents of Pakistan are the examples of absolute executive. Such an executive is also known as Dictatorial Executive. On the other hand, when the source of the powers of the executive is law or the constitution, it is known as constitutional executive. In democratic countries, there is the constitutional executive.

5. Hereditary, Elected and Nominated Executive:

On the basis of the method of the appointment, executive is of three types such as;

- **Hereditary-**

When the office of the executive is hereditary, it is known as hereditary executive and British Executive is the example of this type of the executive.

- **Elected-**

When the executive is elected, either directly or indirectly, it is known as elected executive. In India and U.S.A., there are elected executives.

- **Nominated-**

When the chief executive head is nominated, it is known as nominated executive. Governor Generals of Canada and Australia are the examples of nominated executives.

6. Political and Permanent Executive:

The basis of the powers of the political executive is political. It derives its powers from the people and it can also be removed by the people. President of America is the example of political executive. Members of the permanent executive are appointed on the basis of their qualifications and they stay in their office for fixed tenure. Permanent executive does not change with the change in the government. Civil Services are the form of permanent executive implements the policies made by the political executive.

8.4.2. FUNCTIONS OF THE EXECUTIVE

1. Administrative Functions:

Executive is the administrative organ of the government and is responsible to run the administration of whole country. Executive enforces the laws made by legislature to run the administration, Executive has different administrative departments and each department is responsible to run its administration efficiently.

2. Internal and External Security:

To maintain law and order within the state is the responsibility of the executive. To achieve this purpose, there is police and other enforcing agencies to help the executive. Executive is also responsible to save the country from external invasions and for this purpose it organizes army, navy and air force. It is responsible to maintain the defense of the state and in most of the countries chief executive head is also the commander-in-chief of the forces.

3. Policy Formulation:

The executive makes the policies also. In parliamentary form of government, executive makes the policies and gets these approved by the legislature, whereas in presidential form of government, there is no need to take the prior approval of the legislature. The policies made by the executive form the basis of the administration.

4. Diplomatic Functions:

In present times, it is dire need of every state to establish foreign relations and this function is done by the executive. The executive appoints its representatives in other

countries and also receives representatives from other countries. It also concludes economic and political treaties with other countries.

5. Legislative Functions:

Executive performs the legislative function also such as;

- (a) Almost 95% of the bills are prepared and introduced in the legislature by the executive. Executive also gets these bills passed.
- (b) Chief executive can issue ordinances to tackle with the urgency.
- (c) Chief executive convenes, prorogues and inaugurates the session of legislature.
- (d) Chief executive also nominates some members of the legislature.
- (e) It also gives approval over the bills passed by legislature and can also exercise veto over the bills.
- (f) The executive head can send the bills back to legislature for reconsideration.

6. Financial Functions:

In parliamentary form of government, the executive prepare the annual budget and places it before the legislature for its approval. Budget includes the financial policy of the state and after it is passed by the legislature, the executive gets approval to collect taxes and to spend money on different projects.

6. Judicial Functions:

In many countries, the judges of the high courts are nominated by the chief executive head of the state. For example, in India, the judges of High Courts and Supreme are nominated by the President. In many countries, the chief executive heads also have the power to grant pardon. Apart from this, almost in every country, the practice of administrative justice is also becoming quite popular and because of this, the administrative heads are getting judicial power also.

7. To grant titles and Honours:

In return of the excellent services done for the country the executive grants titles and honours to recognize the services of such individuals. The President of India grants many titles and honours.

8. Control over Appointments:

Chief executive heads also make high appointments. For example, the President of India makes the appointments of the Governors, Ambassadors and Commissioners, members of the Union Public Service Commission and of Joint Public Service Commission,

Commanders of the Forces, Judges of Supreme Court and High Courts etc. Such power is also being used by the American President and the King of United Kingdom.

9. Military Functions:

Generally the chief executive head is the commander-in-chief of Navy, Army and Air force. He makes all high appointments in these forces, declares war and peace when need arises and also declares martial law in the country. It is his main responsibility to defend the country from external aggressions.

On the basis of the powers of the executive, explained above, we come to the conclusion that executive is the most important organ of the government and with the increase of the functions of the government and the functions of the states are also increasing. The fact is that the executive is the real government for the people because it comes in the indirect contact and solves their problems.

8.4.3. CHECK YOUR PROGRESS II

1. Write a note on Real Executive.

.....

.....

.....

.....

2. How executive exercise its control over various appointments?

.....

.....

.....

.....

8.5. THE JUDICIARY

Judiciary is the third important organ of the government. In these days, judiciary is attached more importance in comparison to the other two organs of the government because it protects the rights and liberties of the people and also saves them from the arbitrariness of the government. According to **Lord Bryce**, ‘There is no better test of excellence of government than the efficiency of its judicial system, for nothing more nearly touches welfare and security of average citizen than his sense that he can rely on the certain and prompt administration of justice.’

8.5.1. ORGANISATION OF JUDICIARY

Organization of judiciary is not same in every country. It depends upon the form of Government. In democratic countries, the organization of judiciary is different than in dictatorial states. Similarly, the organization of judiciary in federal states is different from the organization of judiciary in unitary states. Moreover, in democratic countries,

judiciary works as an independent organ of government, whereas in socialist countries, its purpose is to strengthen the socialistic order and to punish its enemies. Besides, in some countries, all cases are heard by one type of court whereas in some other countries, special courts are set up to handle special cases. But in spite of these differences, some common characteristics of the organization of judiciary have been given below;

8.5.2. CHARACTERISTICS OF THE ORGANISATION OF JUDICIARY

1. Hierarchical Organization:

Generally the organization of the judiciary, in most of the countries is hierarchical. It means that the lower court is subordinate to the above it and this way this order goes on. In India, for example, at the lowest level there are the courts of third, second and first level. Above these courts, at district level, there are session courts. At the state level, there are High Courts and at national level, there is Supreme Court. The lower courts work under the supervision of the upper courts and against the decisions of the lower courts, appeals can be made in the upper courts.

2. Dual Structure:

In most of the federal states, there is dual organization of the courts. In federal states there is double administration, so, the federal courts and the state courts are also different. For example, in U.S.A., there is double judicial system. Federal courts decide the disputes arising out of the violation or interpretation of federal laws and state courts decide the dispute arising out of the violation of state laws. In Australia also, there is dual judicial system.

3. Civil and Criminal Courts:

In some countries, there are separate courts for deciding civil and criminal cases. Civil Courts hear the disputes concerning property and Criminal Courts hear the **cases** concerning theft, murder etc. But in India, same courts decide civil and criminal cases. When a judge hears criminal cases, he is called Judicial Magistrate and Chief Judicial Magistrate and when the same judge hears civil case, he is called a civil judge. Similarly, at the district level, when the judge hears the criminal cases, he is called session judge and when he hears civil cases then he is called District Judge.

4. Special Courts:

In many countries, legislature is empowered to establish special courts to listen special type of cases. In U.S.A., for example, Courts of Claims, the Tax Courts, Courts of Customs, Court of Military Appeals etc; special courts are established. In India the provision has also been made to establish special courts.

5. Administrative Courts:

In countries like France, Italy, Switzerland etc, administrative courts have been established. These courts deal with the cases concerning government officials. These courts decide disputes according to administrative laws which are different from ordinary laws.

6. Administrative Tribunals:

In these days, the administrative tribunals have been established almost in every country. The working of these tribunals is very simple and the disputes are also disposed of quite efficiently. In India, the Income Tax Tribunals, Labour Tribunal etc are the courts of such kind.

7. People's Assessors:

In some countries, people's assessors are associated with the courts. These assessors are the representatives of the people of that area. They help the courts in administering justice. In United Kingdom and Soviet Union, there is provision of people's assessors.

8. Lok Adalats:

In India, Lok Adalats have also been established. The purpose of these courts is to settle the disputes through mutual consultation. The retired judges, senior civil officials and influential persons of society are made judges of Lok Adalats.

APPOINTMENT OF JUDGES:

For the appointment of judges, different methods have been adopted in different countries. In India, the judges of High Courts and Supreme Court are appointed by the President on the basis of the qualification laid down by the constitution. In Switzerland, the judges of Federal Tribunal are appointed by the Federal Legislature. In U.S.A., the judges of the Supreme Court are appointed by the President with the approval of the Senate. In India, the judges of lower courts are selected on the basis of open competitive examination.

Qualifications: The qualification of the judges is also varied in different countries. In USA the qualifications of judges of higher courts are not fixed and any American citizen can be appointed as judge. In India, the qualifications of the judges of Supreme Court and High Courts have been laid down by the constitution and only the persons fulfilling those qualifications can be appointed as judges.

Tenure: The tenure of the judges is also different in different countries. In India, the judges of Supreme Court retire after completing sixty five years of age and the judges of High Courts retire after completing the age of sixty two years. In U.S.A., the tenure of the judges of Supreme Court is a lifelong and in Switzerland, it is six years.

8.5.3. FUNCTIONS OF JUDICIARY

1. To provide justice:

The first and the most important function of the judiciary is to provide justice. The persons, who violate the laws of the state, are produced before the courts and they are punished by the judiciary. Every individual can also go to courts for the protection of his interest and the judiciary is to give him justice according to the laws of the state. Many civil and criminal cases come before the judiciary and it settles these cases.

2. Interpretation of Law:

The second important function of the judiciary is the interpretation of the laws. Generally the law passed by the legislature is of technical nature and a lay man is unable to understand that law. Secondly, every person would like to interpret the laws in such a manner that it suits his purpose and it creates confusion. So, the interpretation given by the judiciary is considered final and everybody is bound to accept it.

3. To make Laws:

Though Law making is the function of the legislature, yet in special circumstances, judiciary can also make the laws. While interpreting the laws, the courts sometimes give a new interpretation and it becomes a new law. Apart from this, in many cases, the law is not clear but the judge is supposed to do the justice. In such a situation, the judge administers justice on the basis of his own judgment which becomes law for future cases. These laws are known as ‘Judge made laws.’

4. Protection of the Constitution:

Judiciary is known as the custodian of law. Constitution is the supreme law of the country and it needs to be protected from the arbitrary enactment of the legislature and the executive. This function is given to judiciary which sees that no law is passed by the legislature which goes against the spirit of the constitution. Any law which is against the constitution is declared ultra-vires by the judiciary and this power of the judiciary is known as the power of 'judicial Review'. Judiciary in India and U.S.A. has the power of the judicial review.

5. Protection of Federal System:

In federal form of government, there is double administration and division of subjects. Therefore, there is a possibility of disputes between the centre and the states. In such a situation, judiciary plays an important role. It settles the disputes between centre and the states and also saves the interests of states from the arbitrary encroachment of the centre.

6. Protection of the Rights and Liberties:

In democratic states, judiciary protects the rights and liberties of the people. Rights and liberties are essential for the growth of the individual and Judiciary protects these from the arbitrary encroachment of the state and other individuals. In India, people can go to Supreme Court and High Courts for the protection of their rights. In India, Citizens of India can directly go the Supreme Court and High Courts according to the Article 32 and 226 respectively to save their rights.

7. Advisory Functions:

In some countries, judiciary enjoys the right to give advice to the executive, when it is asked for. In India, the President can seek the advice of the Supreme Court on any important matter. But he is not bound to accept the advice given by the Supreme Court. In Canada, the Governor General can also seek the advice of the Supreme Court on some important issues.

8. Administrative Functions:

Judiciary performs some administrative functions also. It makes rules and regulations to run its day to day administration. It also supervises and controls the lower courts. It also makes rules about the appointment, removal and other number of services for the staff working under it.

9. Court of Record:

The judiciary also acts as a court of record. It keeps the record of all its decisions and advices. The lower courts are working in the light of these decisions.

10. Miscellaneous Functions:

Apart from these functions, the judiciary performs some other functions also such as-(a) It issues writs and injunctions: (b) Appoints trustees to look after the interests of minorities; (c) To appoint receivers: (d) It registers will and Civil marriages: (e) Administers oath to the Chief Executive heads: (f) Investigates charges against the high officials, (f). decides election petitions etc.

On the basis of the functions done by the judiciary, it can be said that it plays multi-dimensional role in democratic states. It is not only decides the disputes, it also makes laws, protects and interprets the constitution, protects the rights and liberties of the citizens etc.

8.5.4. INDEPENDENCE OF JUDICIARY

The independence of the judiciary means that the judges should be free from all types of controls so that they can freely discharge their responsibilities without any fear and pressure. If the judges are under the control of the other two organs of the government, then they may not be able to discharge their responsibilities in an impartial manner. Therefore, the judges should be kept free from the control of the legislature and executive. The method of the appointment, promotion, removal, salary and the other conditions of the judges should be according to the law and not according to the will of the executive. **Dr. Garner** has said, ‘If judges lack wisdom, honesty and freedom of decision, the high purpose for which the judiciary is established, cannot be secured.’

8.5.5. WHY JUDICIARY NEEDS TO BE INDEPENDENT?

In every society, there are rich and poor, weak and powerful, haves and have nots and the function of the judiciary, is to provide justice to all. Judiciary puts every individual at equal level and keeps the lamp of justice burning in the society. If the judiciary is not free then under some pressure, judiciary fails to provide justice, the lamp of justice will extinguish and darkness will spread all around. Apart from this-

- 1. For the protection of Rights:** Judiciary is always expected to protect the rights and liberties of the people and it can be done only by an independent judiciary.
- 2. To provide supremacy to judiciary over Executive and Legislature:** Judiciary can be independent only if it is provided supremacy over the legislature and the executive.
- 3. To maintain faith in the Government:** If people do not get justice, they lose faith in government and justice can be given only by an independent judiciary.
- 4. For the protection of federal System:** In federal states, there is double administration and to settle the disputes between the centre and the states, an independent judiciary is required.
- 5. For the protection of the Constitution:** Only an independent judiciary can interpret and protect the constitution.

8.5.6. METHODS OR CONDITIONS TO SECURE INDEPENDENCE OF JUDICIARY

The following conditions are essential to secure and maintain the independence of judiciary;

1. Mode of appointment of Judges:

The independence of the judges depends upon the method in which they are appointed. There are three main methods for the appointment of judges (a) Election by the People (b) Election by the Legislature (c) Appointed by the Executive. We explain these methods below;

(a) Election by the People –

Some people are of the opinion that the judges should be elected by people. This will make the judges responsible before the people and they will also do justice. But this method is not very popular because.

- (i) Judges can become politicians.
- (ii) Judges can try to collect money through fair or foul methods for next election.
- (iii) The judges can give special consideration to the people of their own constituency.
- (iv) Judges can feel insecure because they may not succeed in the next election.
- (v) Judges can come under the influence of political parties.

These are the reasons that except in a few cantons of Switzerland, this method is not adopted anywhere. According to **Prof. Laski**, ‘Of all the methods of appointment that of election by the people at large is without exception the worst.’

(b) Election by the Legislature-

Some people are of the opinion that the judges should be elected by legislature. This will make the judges indirectly responsible to the people. This system prevails in Switzerland, U.S.S.R. and some states of U.S.A. But still, this method is not very popular, because-(i) Judges will come under the influence of the Legislature and (ii) They will become tool into the hands of majority party in the legislature. So, the judges won't be able to act independently.

(c) Nomination by the Executive-

In most of the states, judges are nominated by the executive and this is the most popular method. In India, the judges of the High Courts and Supreme Court are also nominated by the President. In U.S.A., the judges of the Supreme Court are also nominated by the President with the approval of Senate. This method is also adopted in United Kingdom, Canada Australia, Japan and many other countries. But while making the appointment of the judges, the executive has to keep in mind the qualifications of the judges which are generally laid down into the constitution.

2. Long tenure of the Judges:

Another condition for making the judiciary independent, honest and impartial is that the tenure of the judges should be long. This will make the judges feel secure about their future and they will not abuse their position during their tenure. It will also give the judges long experience which will make them mature and experienced. An experienced judge can deliver the justice in a better way. Because of this reason the tenure of the judges of the Supreme Court is a lifelong in U.S.A. In India, the tenure of the judges of the Supreme Court is 65 years of age and that of the High Court is 62 years of age. We all know that in India the retirement age of all other permanent officials is 60 years.

3. Difficult method to remove from Office:

To ensure the independence of judiciary, there should be difficult method to remove the judges from office. This will make the judges impartial and fearless. Provisions should be made to remove the judges only in case of bad conduct, corruption and violation of the constitution. Article-124 (4) of the constitution of India makes provision of the removal of the judges. According to this article, the judges of the Supreme Court shall be removed from the office by the President after an order is passed by each house of the Parliament, supported by a majority of the total membership of that house and by majority of not less than $\frac{2}{3}$ of that house present and voting. This is a very difficult method because to get $\frac{2}{3}$ majority of the present and voting members of both the houses is not easy.

4. High Qualifications:

To maintain the independence and impartiality of the judiciary, the qualifications of the judges should be very high. Learned judges won't come under the influence of anybody. An incompetent judge cannot perform his duties properly and he becomes puppet into the hands of the shrewd lawyers. In India, qualifications for the appointment of the judges have been specified in the constitution. Only experienced persons from this profession are appointed as judges of High Courts and the Supreme Court.

5. High Salaries:

The judges must be paid handsome salaries so that they stay free from their financial worries. Low paid judges are susceptible to corruption and bribery and such judges will fail to provide justice. The judges should also be given high pensions after retirement. In India, the Chief Justice of the Supreme Court gets Rs. 2.80 Lakh and the other judges Rs.2.50 Lakh per month. The Chief Justices of the High Court get Rs. 2.50 Lakh and the other judges Rs. 2.25 Lakh salary per month.

6. Legal practice is prohibited after Retirement:

After retirement, the judges should not be allowed to do legal practice in the lower courts. If this is allowed, the judges will make use of their old acquaintance and will put pressure on the judges to give judgment accordingly. This action also lowers the dignity and the respect of the judiciary. In India, the judges are not allowed to do practice in any lower court after retirement.

7. Special immunities for Judges:

Nobody should be allowed to criticize the judges. This will enable the judges to act independently. In India, nobody can criticize the judgments given by the Supreme Court and the High Courts. If somebody does this, he can be under the charge of the contempt of court.

8. Separation of Judiciary from Executive and the Legislature:

In order to keep the judiciary independent, it must be kept separate and free from the control of the legislature and the executive. The same person should not act as prosecutor as well as a judge at the same time. Similarly the person, who makes the laws, should not be the interpreter of the laws. For this, the judiciary must be kept separate and it will ensure the impartiality and independence of the judiciary.

9. Oath of Office:

At the time of assuming the office, the judges should be administered oath to remain impartial and independent. In India and other countries, the judges are administered oath for this purpose.

10. Not to appoint retired judges on High Offices:

Sometimes, after retirement some judges posted on high offices. The retired judges keep those offices in mind and try to please the government and give judgments favouring the government. This way they lose their independence. The judges should not be appointed on high offices after retirement.

11. Check on the arbitrary Transfers:

Though, in the constitution of India, the provision of the transfer of the judges of High Courts from one High Court to another has been made, yet this power needs to be used very cautiously. Arbitrary transfers will make the judges cowards and they will lose their independence.

Thus, we come to the conclusion that the independence of the judiciary is very essential for giving impartial justice to the people. Therefore, all possible efforts should be made to judiciary independent.

8.5.7. CHECK YOUR PROGRESS III

1. What do you mean by Court of Record?

.....

.....

.....

2. Write down the conditions necessary to maintain the independence of Judiciary.

.....

.....

.....

.....

8.6. SUMMARY

In nutshell, it is evident that in present time, the legislature carries out different functions. On the basis of the powers of the executive, clarified above, we can say that executive is the significant part of the government. With the increase in the functions of the executive, the functions of the states are also increasing. The fact is that the executive is the actual working machinery of government for the people because it is in the indirectly contact with them and resolves their troubles. On the basis of the functions done by the judiciary, it can be said that it plays great role in democratic states. It is not only settles down the disputes, but also makes laws, protects and interprets the constitution, protects the rights and liberties of the citizens etc. and only independent judiciary provides protection and safety from the despotic government.

8.7. QUESTIONS FOR PRACTICE

8.7.1. LONG ANSWERS QUESTIONS:

1. Write down the composition and Functions of Legislature.
2. Give Arguments in favour of Bi- Cameral Legislature.
3. Give Arguments Against Bi- Cameral Legislature.
4. Write down the meaning and kinds of Executive.
5. Write down the functions of Executive.
6. Write down the characteristics of the organization of Judiciary.
7. Write down the functions of Judiciary.
8. Write down the conditions necessary to maintain the independence of Judiciary.

8.7.2. SHORT ANSWERS QUESTIONS:

1. Write down the composition of Legislature.
2. Write down three Functions of Legislature.
3. What is Bi- Cameral Legislature?
4. What is Uni- Cameral Legislature?
3. Give three Arguments in favour of Bi- Cameral Legislature.
4. Give three Arguments against Bi- Cameral Legislature.
5. Write down the meaning of Executive.
6. What is Nominal Executive?
7. What is Real Executive?
8. What is Singular Executive?
9. What is Plural Executive?
- 10 Why judiciary needs to be independent?

8.8. SUGGESTED READINGS

- J.C. Johari: Principles of Political Science, Sterling Publishers, New Delhi.
- S.P. Verma: Political Theory, Geetanjali Publishing House, New Delhi.
- A.C. Kapoor: Principles of Political Science, S.Chand & Company, New Delhi.
- E. Ashirvatham: Political Theory, S.Chand & Company, New Delhi.
- M.P. Jain: Political Theory, Authors Guild Publication, New Delhi.
- D.C. Bhattacharya: Political Theory, Vijay Publishing House, Calcutta.
- O.P. Gauba: An Introduction to Political Theory, Macmillan India Ltd. New Delhi.

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER I

COURSE: PRINCIPLES OF POLITICAL SCIENCE

UNIT 9:- PARLIAMENTARY AND PRESIDENTIAL FORMS OF GOVERNMENT: MEANING, MERITS AND DEMERITS

STRUCTURE

- 9.0. Learning Objectives**
- 9.1. Key Words**
- 9.2. Introduction**
- 9.3. Classification of Governments**
 - 9.3.1 Ancient Classification of Governments**
 - 9.3.2 Modern Classification of Governments**
 - 9.3.3 Contemporary Classification of Governments**
 - 9.3.4 Check Your Progress I**
- 9.4. Classification on the basis of Legislative-Executive Relationship**
- 9.5. Parliamentary Government**
 - 9.5.1 Evolution of Parliamentary Government**
 - 9.5.2 Meaning of Parliamentary Government**
 - 9.5.3 Characteristics of Parliamentary Government**
 - 9.5.4 Merits of Parliamentary Government**
 - 9.5.5 Demerits of Parliamentary Government**
 - 9.5.6 Check Your Progress II**
- 9.6. Presidential Government**
 - 9.6.1 Evolution of Presidential Government**
 - 9.6.2 Meaning of Presidential Government**
 - 9.6.3 Characteristics of Presidential Government**
 - 9.6.4 Merits of Presidential Government**
 - 9.6.5 Demerits of Presidential Government**
 - 9.6.6 Check Your Progress III**
- 9.7. Summary**
- 9.8. Questions for Practice**
 - 9.8.1 Long Answer Questions**
 - 9.8.2 Short Answer Questions**
- 9.9. Suggested Readings**

9.0. LEARNING OBJECTIVES

After the completion of this unit, you will be able to:

- Define the meaning of parliamentary and presidential forms of government.
- Explain the characteristics of parliamentary and presidential forms of government.
- Evaluate the merits and demerits of parliamentary and presidential forms of government.
- Compare the parliamentary and presidential forms of government.

9.1. KEY WORDS: State, Government, Political System, Legislature, Executive, Parliamentary Government, Presidential Government, Cabinet, Prime Minister, President, Parliament, Collective Responsibility, Political Homogeneity, Separation of Powers, Checks and Balances

9.2. INTRODUCTION

The governments have been classified into different forms since ancient times. Numerous attempts have been made by several political thinkers to classify governments on different bases. In ancient times the words 'state' and 'government' were used simultaneously and no distinction was made between both these words. Therefore, earlier political thinkers used the term 'classification of states' in place of the 'classification of government'. In fact states are classified into different categories on the basis of the forms of government. Governments are classified as the Parliamentary Government and Presidential Government on the basis of relationship between the Legislature and Executive organs of the government. Let us first identify major classification of governments explained by political thinkers in different time periods and then proceed to examine the parliamentary and presidential forms of government.

9.3. CLASSIFICATION OF GOVERNMENTS

9.3.1. ANCIENT CLASSIFICATION OF GOVERNMENTS

Ancient classification of government was explained by various Greek political thinkers in 400 BC. Herodotus, Socrates and Plato classified states/governments into various forms. But, Aristotle's classification of governments is considered as scientific and is generally accepted. Aristotle, on the basis of analysis of 158 constitutions of Ancient Greek city-states, had classified governments into six forms. He adopted both quantitative and qualitative criteria for his classification. On quantitative basis i.e. number of persons ruling, he explained three good forms of governments- Monarchy, Aristocracy and Polity-rule by one, few and many persons respectively. On a qualitative basis i.e. the purpose of the rulers is good or bad, he further explained three bad forms of governments- Tyranny, Oligarchy and Democracy.

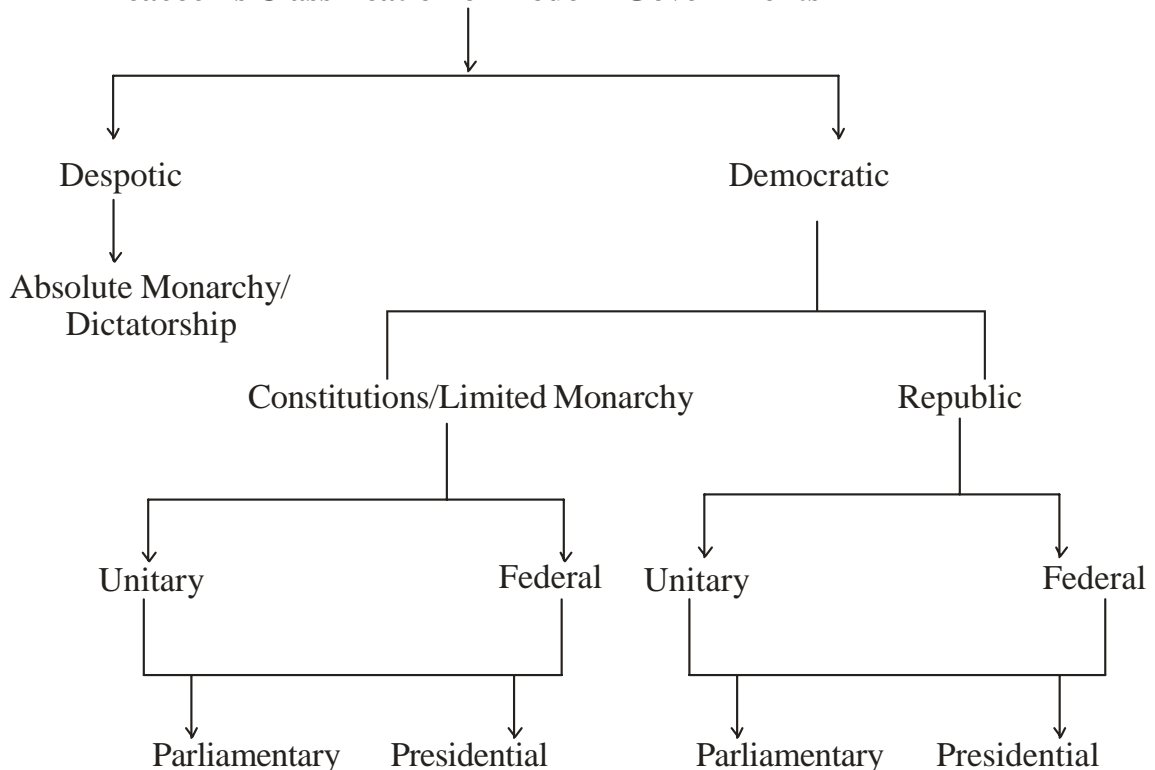
Aristotle's Classification

Purpose of Power exercised by Rulers	Number of Persons Ruling		
	One Person	Few	Many
Normal Forms (For Public Interests)	Monarchy	Aristocracy	Polity
Perverted Forms (For Personal Interests)	Tyranny	Oligarchy	Democracy

9.3.2. MODERN CLASSIFICATION OF GOVERNMENTS

Aristotle's classification was furthered by many traditional political thinkers like Bodin, Bluntschli, Montesquieu, Hobbes, Locke, Rousseau and Kant. Relevance of traditional classification of government declined with the emergence of modern nation- states and liberal democratic governments under the influence of American Declaration of Independence and French Revolution during the eighteenth and nineteenth centuries many political thinkers tried to explain modern classification of governments. Waitz, Pradier. Fodere, Von Mohl, Jellenick, Burgess, Marriolt, F.C. Strong greatly contributed in this regard. Leacock provided the best modern classification of governments. It is widely accepted.

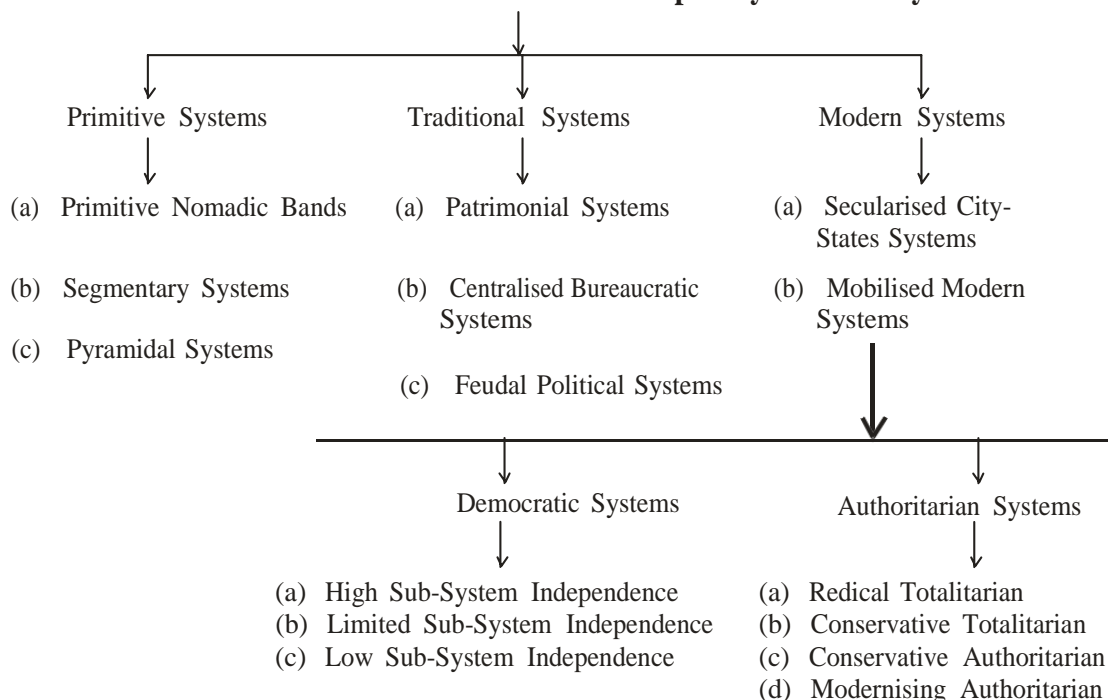
Leacock's Classification of Modern Governments

9.3.3. CONTEMPORARY CLASSIFICATION OF GOVERNMENTS

In the twentieth century, after the end of the 2nd World War many countries of Asia, Africa and Latin America got independence from colonialism. These countries emerged as Independent sovereign states, requiring governments suitable to their economic, social and political conditions. There was also the emergence of communist countries and totalitarian regimes like Fascism in Italy and Nazism in Germany. All these developments completed the political scientists to provide new classification of governments. Political scientists like Edward Shills, David Apter, Robert Dahl, David Easton, Jean Blondel, and Allan Ball explained new forms of governments on altered bases. Modern political Scientists used the term political system in place of state/governments. Almond and Powell provided a Comprehensive classification of contemporary political systems based on criteria of structural differentiation and cultural secularization. They have incorporated ideas of various thinkers based on sociological and system perspectives.

Almond and Powell's Classification of Contemporary Political Systems

There was also the emergence of 'three-world' approach, which divided the political system into three blocs- First World of capitalist systems, Second World of communist systems and Third World of developing systems. In recent times, there is emergence of Fourth World Perspective which includes most underdeveloped, poverty-stricken and marginalized political systems.

Thus, governments have been classified into different forms on various bases by political scientists in different times. In the future, new forms of governments may emerge with new developments and changing circumstances.

9.3.4. CHECK YOUR PROGRESS: EXERCISE-1

1. Describe Ancient classification of governments.

.....
.....
.....

2. Explain modern forms of governments.

.....
.....
.....

9.4. CLASSIFICATION ON THE BASIS OF LEGISLATIVE-EXECUTIVE RELATIONSHIP

Modern governments are divided into Parliamentary and Presidential Governments on the basis of the relationship between legislature and executive. In parliamentary government, there is a close relationship between legislature and executive and the executive is accountable to the legislature. Contrary to it, in a presidential government there is separation of legislature and executive and executive is non-accountable to the legislature.

9.5. PARLIAMENTARY GOVERNMENT

Parliamentary Government is one of the most popular forms of government. It is also known as Cabinet Government or Prime-Ministerial Government. Parliamentary government originated and evolved in Great Britain and was followed by many other countries. Presently, It is existing in countries such as the United Kingdom, India, Canada, Japan, Australia, New Zealand, Sweden, Denmark, Pakistan, Italy etc.

9.5.1. EVOLUTION OF PARLIAMENTARY GOVERNMENT

The origin and historical evolution of Parliamentary Government can be traced in Great Britain with the development of institutions of 'Parliament' and 'Cabinet'. The British parliament is known as 'Mother of Parliaments'. The origin of Parliament in Britain can be traced to the 13th century when King John summoned a few knights in the meeting of

the Great Council to advise him on tax collection. King John was made to sign 'Magna Carta' in 1215 by the Great Council. This laid down that the king will not impose any taxes in future without the consent of the Great Council. King Edward-I called 'Model Parliament' including the representative of all sections in 1295. The Bi-cameral parliament- House of Lords and House of Commons, came into existence in the 12th Century. The Glorious Revolution of 1688 and the Bill of Rights of 1689 established the Sovereignty of the Parliament and Constitutional Monarchy in Britain. Various Acts passed during 19th and 20th century such as the Reform Acts of 1832, 1867 and 1884, People's Representation Act, 1928, the Parliament Acts of 1911 and 1949, the House of Lords Act, 1999 resulted in the democratization of parliament and strengthened supremacy of parliament.

In Britain, the cabinet has always been associated with Parliament and is drawn from it. In Anglo-Saxon period, there was an institution 'Witenagemot', also known as the Great Council, to advise the King. During the Norman period, Kings named it 'Curia Regis'. The Privy Council replaced Curia Regis in the 16th century. The size of the Privy Council increased, therefore, the king started consulting his five confidants and their committee collectively called 'CABAL'. The King used to meet these ministers in a small cabin. Thus, the name Cabinet derived. In 1689, King William-III took all ministers of this cabinet from the majority party in the House of Commons and it became the convention.

The Cabinet system took real shape in the 18th century. King George-I, being German, was unfamiliar with British language and traditions. Therefore, he assigned responsibility to preside over the cabinet to the senior-most minister Sir Robert Walpole. Thus, Walpole became the first British Prime Minister in 1721. He resigned in 1742 when he could not secure the support of the majority in the parliament. Prime Minister Walpole during this tenure established and developed principles of parliamentary government. Many new developments and New Acts further strengthened the institutions of Cabinet and Prime Minister in Britain during the 19th and 20th century. The supremacy of the Parliament was replaced by the sovereignty of the Cabinet. Thus, the process of development of the Parliament and Cabinet has evolved the parliamentary form of government in Britain. Many other countries have adopted parliamentary governments with alterations.

9.5.2. MEANING OF PARLIAMENTARY GOVERNMENT

Parliamentary Government is that form of government in which there is a close relationship between the executive i.e. cabinet and the legislature i.e. Parliament. There are two types of executive-nominal and real exists. The real executive is part of the legislature. The members of the real executive are taken from the legislature. The real

executive is responsible to the legislature. Therefore, it is also known as a responsible government. It is also called the cabinet government.

Gettell has defined Parliamentary Government as that form in which the real executive, consisting of the Prime Minister and Cabinet, is legally responsible to the legislature for its acts.

Dr. Gamer has defined parliamentary Government as that system in which the real-executive- the cabinet or ministry- is immediately and legally responsible to the legislature or one branch of it (usually the more popular chamber) for its policies and acts, and immediately or ultimately responsible to the electorate, while the titular or nominal executive occupies a position of irresponsibility.

9.5.3. CHARACTERISTICS OF PARLIAMENTARY GOVERNMENT

The Parliamentary Government has its specific characteristics. Firstly, there are two types of executive-nominal and real. The head of state is a nominal or titular executive in which all powers are constitutionally vested. It may be a Monarch in a Monarchy or President in a Republic. The real executive is a cabinet which exercises all the powers of the nominal executive in a real sense.

Secondly, the real executive is closely linked to the legislature which is known as Parliament. All the members of the cabinet are the members of the legislature. If any minister is not a member of the legislature when appointed, has to become a member of the legislature within a specific time. Thus, the parliamentary government does not recognize the principle of separation of powers and there is a fusion of the executive and legislature.

Thirdly, the real executive is collectively responsible to the legislature. Generally, the cabinet is collectively responsible to the lower house of the Parliament consisting of directly elected representatives of the people. If a vote of no-confidence is passed against the entire cabinet or any particular minister by the lower house of the Parliament, and then the entire Cabinet has to resign. They swim and sink together. Therefore, tenure of the real executive is uncertain and depends upon the confidence of the majority in the popular chamber of the legislature.

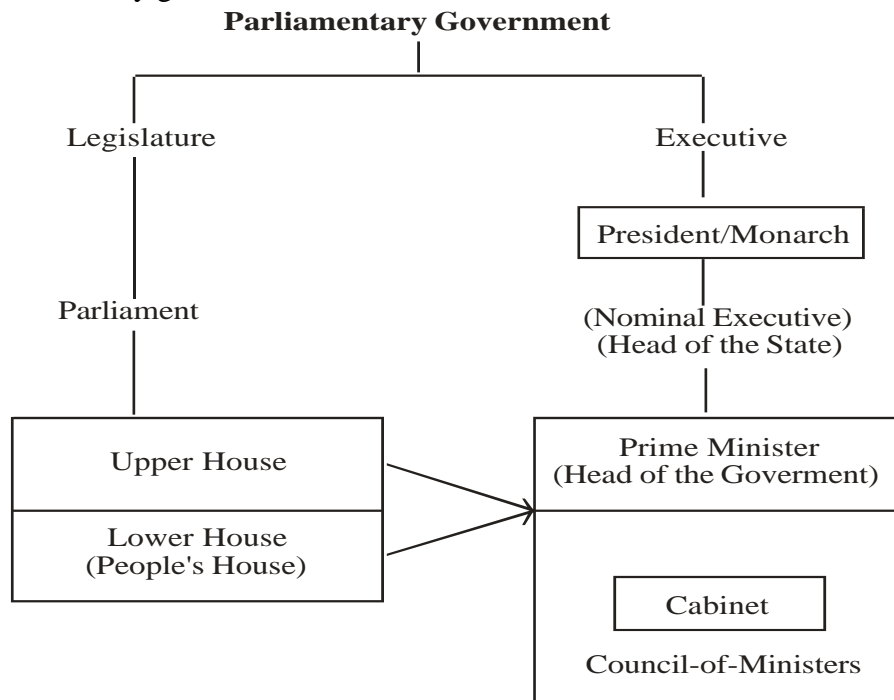
Fourthly, Each Minister of the cabinet has individual responsibility for his department to the Parliament. They are controlled through various means such as questions, debates by the members of the legislature. The Prime Minister may ask any minister to resign in case of non-performance or any failure of the department.

Fifthly, Parliament Government is based on the principle of political homogeneity. Generally, all the ministers are appointed from one political party which has secured a majority in the lower house of the parliament.

Sixthly, there is leadership of the Prime Minister. The Prime Minister is head of the real executive i.e. cabinet. He is the head of the government and leader of the majority party

in the Parliament. He has full control on the cabinet and coordinates and directs all its activities.

Principle of secrecy of the cabinet, dissolution of the popular chamber of the Parliament by the real executive and effective opposition are some other characteristics of the parliamentary government.

9.5.4. MERITS OF PARLIAMENTARY GOVERNMENT

The Parliamentary Government has its own merits. Let us discuss the merits:

1. It brings harmony and cooperation between the legislatures and executive:

It brings harmony and cooperation between the legislature and executive. The real executive i.e. cabinet is the part of the legislature. All the policies of the cabinet are easily enacted by the Parliament because it enjoys a majority in the parliament. There are no chances of deadlock between both these organs of the government. It brings efficiency in the administration.

2. Responsible government:

The parliamentary government is a responsible government. The cabinet is responsible to the lower house of the legislature which is directly elected by the people. Thus, it is ultimately responsible towards people. The members of the legislature can make ministers responsible through various means. They can remove the ministers through a vote of no-confidence.

3. More democratic government:

It is a more democratic government. Government Power is exercised by the directly elected representatives of the people. Moreover, the executive is accountable to the legislature. Due to the constant control it cannot become autocratic. Due to its uncertain tenure, it is compelled to continuously work for public welfare.

4. Flexible government:

Parliamentary government is a flexible government which is very suitable to the changing circumstances. During any kind of emergency or crisis, governments can easily be formed consisting of all the political parties.

5. It brings swiftness in the administration:

It brings swiftness in the administration. The cabinet can take swift decisions and formulate public policies quickly, with the support of the majority in the legislature.

6. Provides political education:

Parliamentary government provides more opportunities for political education to the people. Periodic and Mid-term elections held in this system where people directly participate. In this government political parties have a very significant role. Political Parties also help to provide political education to the people through their propaganda, policies and programs.

7. Responsive to public opinion:

It is responsive to public opinion. Government always tries to work in accordance with popular sovereignty due to the possibility of new elections at any time.

8. Strong and effective opposition:

Strong and effective opposition is one of the characteristics of Parliamentary Government. Thus, it always provides an opportunity for effective alternative government.

9. Public Welfare:

In Parliamentary government, directly elected representatives become ministers. Therefore, there is more possibility of enactment and implementation of good laws based on public welfare. It also results in the emergence of effective leadership.

10. Two-fold Responsibility:

Parliamentary government is based on two-fold responsibility collective responsibility of the cabinet to the parliament and individual responsibility of each minister regarding

their decisions taken without informing the cabinet. Thus, the responsibility of everyone in the administration can easily be fixed.

11. Responsible Nominal Executive:

The nominal executive who is the head of the state can play the role of impartial and effective advisor for the government.

9.5.5. DEMERITS OF PARLIAMENTARY GOVERNMENT

Although there are several merits of Parliamentary Government, on the other hand, it has demerits too.

1. Violates the principle of separation of powers:

It violates the principle of separation of powers. In parliamentary government, both executive and legislature organs of the government have been made dependent on each other so much that it may affect the efficiency of the administration. Moreover, the concentration of both executive and legislative powers in the hands of the same persons may result in centralization of power. It may establish autocratic rule.

2. Parliamentary government is unstable:

Parliamentary government is unstable. Tenure of the government is uncertain which depends upon the support of the majority in the legislature. Government can be dissolved easily which may prove harmful for the country.

3. It establishes dictatorship of the cabinet:

It may encourage dictatorship of the cabinet. The cabinet enjoys full support of the majority in the legislature. The cabinet functions according to the wishes of the majority party. It fully controls the legislature. Thus, it establishes dictatorship of the cabinet which eventually becomes rule by the majority. It is harmful for a vibrant democracy.

4. Parliamentary Government brings inefficiency.

Parliamentary Government brings inefficiency with the fusion of executive and legislature. Ministers become overburdened with work. They have to perform parliamentary and administrative functions simultaneously. Their work related to elections and public meetings always make them too occupied to concentrate on their official functions. They become dependent on bureaucracy. It results in growth of bureaucratic evils and degeneration of democracy.

5. National interests are ignored:

It is a government totally based on political parties. All political parties try to capture power by all means. All matters are decided in the interest of the political party. Thus, national interests are ignored for the sake of power-politics. Moreover political parties encourage political opportunism and corruption.

6. Fails to take quick decisions:

It is a weak government. Much time is wasted in discussion and debates. It fails to take swift decisions during an emergency.

7. Government by amateurs:

It is called a government by amateurs. Ministers who run the administration are appointed due to their political affiliations, not on the basis of their competency or experience.

8. Becomes a battle-ground between political parties:

Parliamentary government leads to conflict between the ruling and opposition parties. The opposition plays an irresponsible role instead of constructive criticism. The entire system becomes a battle-ground between political parties.

9. Unholy political alliances:

In multi-party systems, it becomes difficult to form a stable government. Unholy political alliances are formed to form coalition governments which bring political instability in the administration. Frequent changes in the government result in inconsistency of national policies. It is harmful for the progress of the nation.

9.5.6. CHECK YOUR PROGRESS II

1. Define Parliamentary Government.

.....
.....
.....

2. Explain three characteristics of parliamentary government.

.....
.....
.....

9.6. PRESIDENTIAL GOVERNMENT

The Presidential system is based on the principle of separation of powers. The executive and legislative are kept separate and the executive is not responsible to the legislature. Presidential government was firstly adopted in the USA and has been followed by many other countries. Presently, this system is prevailing in countries like the Philippines, Mexico, South Korea, Brazil, France, Indonesia etc.

9.6.1. EVOLUTION OF PRESIDENTIAL GOVERNMENT

Unlike the parliamentary government, the presidential government has not been gradually developed. It is not based on conventions. It was firstly adopted in the constitution of the USA and later followed by many countries of Latin America and Europe with modification. Montesquieu, a French writer, wrote his famous book 'Spirit of Laws' in which he explained the principle of separation of Powers. He separated powers of all three organs of government-legislature, executive and judiciary. The Framers of the American Constitution were influenced by Montesquieu. They considered separation of power as a safeguard against tyrannical rules. They regarded that the accumulation of all three powers in the same may curtail liberties of the citizens. The Constitution of the United States was enacted by the Philadelphia Convention on 15th September, 1787 and came into existence on 4th March, 1789 after the ratification by states. This American constitution incorporated the principle of separation of powers. This was the principle on which the presidential government evolved in the USA. Further additions and modifications took place over several years which developed the presidential system in the USA. This USA model of presidential government is considered the best and it inspired many countries in the world. The constitution of the USA gave legislative power to the Congress, executive power to the President and judicial power to the Supreme Court and lower courts established under the constitution. All these organs working within their respective spheres are practically independent of each other. However, to ensure that no organ of the government may become dictator, the principle of Checks and Balances has also been adopted. It creates balances with two organs of government by imposing checks on one organ.

9.6.2. MEANING OF PRESIDENTIAL GOVERNMENT

Presidential Government is that form of government in which there is separation of powers and the executive organ is kept separated and independent from the legislature. The executive is not responsible to the legislature. The President is the chief executive. He is the head of the state as well as head of the government. He is the real executive. All constitutional powers are vested in him and exercised by him. The cabinet is appointed by him and solely responsible to him. The cabinet is not part of the legislature. The tenure of the chief executive is fixed and he cannot be removed before expiry of his tenure by no-confidence motion of the legislature.

Dr. Garner has defined Presidential government as that system in which the executive (including both the head of the state and his ministers) is constitutionally independent of the legislature in respect to the duration of his or their tenure and irresponsible to it for this or their political policies. In this system, the nominal head of the state is also the real executive.

Gettell had defined the Presidential system of government as that form in which the chief executive is independent of the legislature as to his tenure and to a large extent as to his policies and acts.

9.6.3. CHARACTERISTICS OF PRESIDENTIAL GOVERNMENT

Presidential Government has certain basic characteristics.

1. One chief executive Firstly, there is one chief executive i.e. the President. He is the head of the state as well as the head of the government. There is no distinction between the nominal and real executive. The President is the only one executive and he is a real executive. He has been provided all powers by the constitution which he freely exercised according to his own will. The appointment and dismissal of the cabinet is done by him. The cabinet is only an advisory body, to accept or not to accept its advice totally depends upon his will. The President is elected directly or indirectly by the people for a fixed tenure.

2. The executive is separated from the legislature: Secondly, in presidential government, the executive is separated from the legislature. The President and ministers of his cabinet cannot be the members of the legislature. Both organs are independent of each other and their tenure is not determined by each other. The President and his cabinet colleagues do not participate in legislative functions.

3. The executive is not responsible to the legislature: Thirdly, the executive is not responsible to the legislature. The real executive i.e. the President and his cabinet is free from legislative control. The Legislature cannot ask questions for the President and his ministers. The President is elected for a fixed tenure and cannot be removed through a vote of no-confidence by the legislature. He can be removed only through impeachment. The President and his ministers have no collective responsibility.

4. Direct responsibility of Chief Executive towards electorates: Fourthly, the President is directly responsible to the electorates. He is elected directly or indirectly by the electorates for a fixed term. He acts as the real ruler of the country.

5. Fixed Tenure of the legislature: Fifthly, the tenure of the legislature is fixed. It cannot be dissolved before the completion of its tenure by the President.

6. Political Homogeneity is not required: Sixthly, Political Homogeneity is not required in the presidential government. The ministers are appointed by the President without consideration of their party affiliations. They are like the family of the President or a brain trust.

7. System of checks and balances: Seventhly, the executive and the legislature are inter-connected through the system of checks and balances. This system provides powers to both organs in such a way that one organ's powers act as a check on the power of another organ. American system is the best example of such a system.

9.6.4. MERITS OF PRESIDENTIAL GOVERNMENT

Presidential government has many advantages.

- 1. Stable government:** It is a stable government. The tenures of both the executive and legislature are fixed. Thus, the government can adopt consistent and continuous policy.
- 2. Separation of powers:** It is based on the principle of separation of powers in which both the executive and legislature can work independently. It brings efficiency in the administration. Moreover, it results in decentralization of powers and leads towards a more democratic system.
- 3. Strong government:** Presidential government is a strong government. The chief executive is the real executive. It is suitable for emergencies as quick decisions can be taken.
- 4. Government of competent persons:** It is a government of competent and able persons. The president is free to appoint any competent person to his cabinet according to their abilities.
- 5. Fixed tenure:** In the presidential government, there is less influence from political parties. The government is not constituted on the basis of party politics. Fixed tenures of both the executive and the legislature minimize the chances of political opportunism and political corruption.
- 6. Checks and balances:** The system of checks and balances ensures that all organs of the government act as a check on each other's powers. Therefore, no organ of the government may become autocratic. It helps to preserve a democratic system.
- 7. Suitable for multi-party countries:** The presidential government is suitable for multi-party countries. Multi-party systems may lead to the formation of unholy coalitions. But, in a presidential government, such coalitions are not required to form the government. Therefore, it is best suited to countries with numerous diversities which result in a multi-party system.

9.6.5. DEMERITS OF PRESIDENTIAL GOVERNMENT

Despite its merits, the presidential government has its weaknesses.

- 1. Possibility of the executive autocracy:** In a presidential government, there is more possibility of the executive autocracy. The President is the real executive who can

use his powers arbitrarily in the absence of any direct legislative control over him. He can be removed only through impeachment before the completion of his tenure. It is very difficult to impeach him.

2. **Non-responsible government:** It is a non-responsible government. The executive is not directly responsible to the legislature for its functions and policies. This non-responsibility and fixed tenure of the executive may encourage it to ignore the legislature and popular sovereignty.
3. **Separation of powers may lead to inefficiency:** The separation of powers may lead to inefficiency in the presidential government. The executive and the legislature are fully separated and independent of each other. It may result in confrontation between both these organs of the government. If one political party's candidate is appointed as the President, the other political party gets a majority in the legislature. Then deadlocks and conflicts can occur between the executive and the legislature. These may hamper smooth working of the government.
4. **Rigid Government:** It is a rigid government. It lacks flexibility required for changing circumstances. The President and the legislature cannot influence and support each other to take quick decisions during a crisis or emergency. Due to the lack of harmony and cooperation between the executive and legislature, it may become difficult to pass good laws timely.
5. **Separation of power cannot be fully realized:** Presidential government is based upon the principle of separation of powers. But it is not practicable. The government functions as a coordinated unit. Separation of powers has not existed in a strict manner in any country of the world.
6. **Checks and Balances may curtail the efficiency:** The system of checks and Balances may curtail the efficiency of the government. The power of the organ may become detrimental to the working of the other organs.
7. **Undemocratic government:** It is also called an undemocratic government. The ministers are not elected representatives of the people. They are appointed by the President and are accountable only to him.
8. **Less opportunity of political education:** In a presidential government there is less possibility of political education. The members of the legislature cannot ask questions from ministers. Therefore, people have less interest in legislative discussion.

9. **Difficult to fix responsibility:** It becomes very difficult to fix responsibility in this system. The executive and the legislature do not have fixed responsibility towards each other. In case of any failure on any one's part, both can shift the blame on each other.

9.6.6. CHECK YOUR PROGRESS: EXERCISE-III

1. Define Presidential Government.
.....
.....
.....
2. Describe key characteristics of presidential government.
.....
.....
.....

9.7 SUMMARY

Governments have been classified into various forms on several bases by many thinkers in different time periods. The governments are classified into the parliamentary and presidential governments on the basis of the relationship between the legislature and executive. Parliamentary Government represents a close link between the executive and legislature with the executive's responsibility to the legislature. On the other hand, the Presidential government exhibits separation of the executive and the legislature and non-responsibility of the executive to the legislature. Both these forms of government have their particular characteristics, merits and demerits. Although both are separate from each other, they have some similarities. Both these systems are popular and have been adopted by many countries in the contemporary world. Some countries have adopted mixed systems containing elements of both of these, by making it convenient to their social and political conditions.

9.8. QUESTIONS FOR PRACTICE

9.8.1. LONG ANSWER QUESTIONS:-

1. Define Parliamentary Government. Explain its characteristics.
2. Evaluate merits and demerits of parliamentary government.
3. Define Presidential Government. Describe its characteristics.
4. Analyse merits and demerits of presidential government.
5. Make a comparative analysis of parliamentary and presidential government

9.8.2. SHORT ANSWER QUESTIONS

- 1.** Identify different contemporary political systems according to Almond and Powell.
- 2.** Identify three merits of parliamentary government.
- 3.** Analyse three demerits of parliamentary government.
- 4.** Justify three merits of presidential governments.
- 5.** Argue three demerits of presidential government.

9.9. SUGGESTED READINGS

- J.C. Johari, Principles of Political Science, Sterling Publishers Private Limited, New Delhi, 2019
- Andrew Heywood, Politics Palgrave Macmillan, New York, 2002.
- Vishnoo Bhagwan and Vidhya Bhushan, World Constitutions: A Comparative Study Sterling Publishers Private Limited, New Delhi, 2004
- Gabriel A. Almond and G. B. Powell, Comparative Politics: A Developmental Approach: The Little, Brown and Co., Boston 1966

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER I

COURSE: PRINCIPLES OF POLITICAL SCIENCE

UNIT 10:- FEDERAL AND UNITARY FORM OF GOVERNMENT: MEANING MERITS AND DEMERITS

STRUCTURE

10.0. Learning Objectives

10.1. Key Words

10.2. Introduction: Federal Form of Government

10.2.1. Definition of Federal System

10.2.2. Characteristics or Feature of the Federal form of Government

10.2.3. Merits of federal form of Government

10.2.4. Demerits of federal form of Government

10.2.5. Check your Progress I

10.3. Introduction: Unitary Government

10.3.1. Features of Unitary Government

10.3.2. Merits of Unitary Government

10.3.3. Demerits of the Unitary form of Government

10.3.4. Check Your Progress II

10.4. Summary

10.5. Questions for Practice

10.5.1. Long Answer Questions

10.5.2. Short Answer Questions

10.6. Suggested Readings

10.0. LEARNING OBJECTIVES

After the completion of this unit, you will be able to:

- Understand the meaning of Federal form of government.
- Explain the meaning and features of unitary form of government.
- Evaluate the Merits and demerits of Federal and unitary form of governments.

10.1. Key Words: State, Unitary, Federal, Units, Separation of powers

10.2. INTRODUCTION: FEDERAL FORM OF GOVERNMENT

The word federalism has a root in the Latin word '*Foedus*' which means treaty or agreement. Under the federal system there are dual level of government, one at the central level and other at the state level. Both levels have their own area of Jurisdiction. In other words federal government is one in which there is a division of powers between centre and states.

10.2.1. DEFINITION OF FEDERAL SYSTEM:

1. **According to Hamilton,** "Federation is an association of states that forms a new ones||
2. **According to Dicey,** "A Federal state is nothing but a political contrivance intended to reconcile notional unity with the maintenance of state rights.||
3. **According to Finer,** -A Federal state is one in which part of the authority and power is vested in the local areas while another part is vested in central institution deliberately constituted by an association of the local areas||.
4. **According to Garner,** -Federal government is a system in which the totality of governmental power is divided and distributed by the national constitution or the organic act of parliament creating it between a central Government and Government of the individual states or the other territorial sub divisions of which the federation is composed.||

So, above definitions says that in federal form of government power are distributed by the supreme constitution between the centre and states of the federal unions.

10.2.2. CHARACTERISTICS OR FEATURE OF THE FEDERAL FORM OF GOVERNMENT:

There are some characteristics or feature of Federal form of government:

1. **Supremacy of the Constitution:** Supremacy of the constitution is one of the most important features of federal government. In this system the constitution must be written, rigid and supreme in order to make a clear division of powers between centre and state. The provisions of the constitutions cannot be easily amended by both centre and state government. The entire federal structure comes into existence on the basis of the constitution.
2. **Rigid and Written Constitution:** In federalism the constitution is written and rigid. The constitution must be rigid so that the centre as well as state may not amend it arbitrarily. Any amending process of a constitution must require the

explicit participation of the federal units. Federal constitution should be written because the division also powers can be properly specified only in written constitution.

3. **Division of Powers:** Division of power between centre and states is an important feature of federal form of government. All subjects related to national importance should be given to the centre and subjects of local or regional importance should be entrusted to the government of the units. Some matters of common interest as concurrent subjects in which both centre and state make the law. If there is a clash between centre and state on a specific matter then central government shall be having an overriding authority.
4. **Dual Government:** In Federal system two sets of government exists. One is at the centre and other is at the state. The existence of both centre and state in same geographical boundary of a country. The central government controls the entire territory and regional governments have limited jurisdiction within their respective territory.
5. **Independent Judiciary:** There judiciary should be Independent to interpret the constitution. It also resolves the conflicts and issues between centre and the regional level units which can be called state, province etc. as well as between the units. It is the prime duty of the judiciary to watch the working of both centre and state which must be according to the constitution. If the actions of either conflicts with the provisions of the constitution the judiciary declares it as —Ultra Viresl.
6. **Dual Citizenship:** There should be dual citizenship in federal system. It means, the people will get the citizenship of that state, province etc. in which they are residing and they also enjoy the citizenship of the country. For example the citizens of USA and Switzerland enjoy the dual Citizenship.
7. **Bicameral Legislature:** Bicameral Legislature is another important feature of federal form of government. In which legislature should have two houses Upper House and Lower House. Lower house gives representation to the people and upper house consist of those have been nominated on the basis of ability and services to the nation as well as elected indirectly by the representatives of the people.

10.2.3. MERITS OF FEDERAL FORM OF GOVERNMENT:

A federal system has its merits and demerits. First we may enumerate to its following merits:

- i. **It combines the advantages of National unity with those of local Autonomy:** Federal government provides the separation of the powers between centre and state and it combines the advantages of National unity with those of local Autonomy. The decision making subjects are handed by the Centre government. Cultural and administrative autonomy is given to different nationalities and regions.

- ii. **Division of powers between centre and states lead to administrative efficiency:** Division of power between the Centre and State Government relieves the central government of many burdensome functions. So, Centre can concentrate on the problems of national importance. The administration of provincial or regional areas efficiently handles and resolves the regional issues.
- iii. **It Checks the despotism:** If powers concentrate only one hand or centralized the power there is very possibility of its being misused. But in federalism in which there are division of powers between Centre and State and division of authority which means a check on despotism.
- iv. **People take interests in local and regional affairs:** Federalism where is a separation of powers between centre and the regional units like states and provinces to manage affairs at their own levels. People take more interest and have great participation in local and regional affairs when the election to the provincial legislature and local bodies than the participation in central level elections. This is the only federal government who provides the number of opportunities of political participation from local level to National level.
- v. **Encourages small states for Union:** This system is more advantageous to the smaller states. Federalism affords a means by which petty states may be united into a more powerful common wealth. They establish diplomatic relations with other countries also and enjoy a good deal of autonomy in their respective field. Isolated countries can be easily attacked and annexed by strong countries.
- vi. **Necessary for Big Countries:** Federalism is necessary for big democratic countries with vast population, racial, cultural and linguistic diversities. Federalism is the only way out for combining this diversity with unity. It is therefore suitable to states of vast territorial jurisdiction and diversity of conditions which prevail in different parts of country.
- vii. **It is a model for the Global Village:** It serves as a model for the state to come together to form a world federation in their effort to have co-operation for peaceful living. Because world government is the only solution to the problem of world peace. The federal system raises high hopes for the future of mankind.

10.2.4. DEMERITS OF FEDERAL FORM OF GOVT.: A Federal government has also certain weakness or demerits some of them are:

- 1. **Federal government is a weak government:** Federal government is a weak government on account of the distribution of power between center and states. In term of national crisis it faces difficulties because a dual system of government is move slowly into action.

According to Prof. Dicey, “A federal constitution is as compared with a unitary constitution, is a weak form of government. A true federal government is based on

the division of powers. It means the constant effort of statesmanship to balance one state of the confederacy against other.¶

- 2. Federal Government is more Expensive:** Federal government is more expensive than unitary form of government. There are separate legislatures and executive as well as periodical elections for both central and regional are being conducted. In this way federal government becomes too expensive and poor countries cannot afford the expenditure of federal structure. Dual system of ruling also creates functional clashes degrading distribution of funds between states.
- 3. Rigidity of the Constitution may Hinder National Progress:** In federalism, constitution is rigid and regional units do not allow amending or changing the constitution once enacted. This type of constitution is not suitable for developing countries. Due to the rigid procedure of amendment, necessary changes in the constitution cannot be done so easily.
- 4. Fixation of responsibility is difficult:** It is a weak government on account of the division of powers between the centre and states. This division of powers sometimes creates confusion about the fixation of responsibility when something goes negative or wrong or unconstitutional. In case of wrong decisions or policies of administration, government (Center or State) may try to shift the responsibility on one to another.
- 5. Division of Power between Central and State Government leads to many conflicts:** In federal system every state has its own separate jurisdiction of rights. On confessionals or conflict issues there is non-cooperation between centre and state. Both centre and state government blame each other when anything goes wrong as the of the powers lead to division distribution of responsibility.
- 6. Conflict of Jurisdiction may arise:** In federal government there are two sets of legislature and two sets of laws. Division of the power may leads to conflicts of Jurisdiction between centre and state government because it cannot be make it clear that which government has power to deal with specific issues and situation and in various matter there is no compromise.
- 7. Diversity in Legislation and Administration:** In division of power there is always the possibility of a variety of laws on the same matter. This leads to great complexities and confusion.

10.2.5. CHECK YOUR PROGRESS I

1. What is Federal form of government?

.....
.....
.....
.....

2. What is meant by separation of powers?

.....
.....
.....
.....

10.3. INTRODUCTION: UNITARY GOVERNMENT

Governments are classified as unitary and Federal on the basis of division of powers or concentration of powers in centre and state relations. Let us discuss about the unitary form of government.

A unitary form of government is that government which is fully authorized to use all the powers and alone is responsible to execute the legislations. All other organizations within the state owe their existence and receive their authority from this body. The definitions of the unitary form of government by prominent political thinkers are as below:

According to Finer, –The Unitary state is one in which all authority and power are lodged in a single centre, whose will and agents are legally omnipotent will and agents are legally omnipotent over the whole area.¶

According to Willoughby, in a unitary government, –all the powers of government conferred in the first instance upon a single central government, and that government is left at complete freedom to affect such a division of these powers territorially as in its opinion is wise.

Professor Strong defined: –A Unitary state is one organized under a single central government, that is to say, whatever power are possessed by the various districts within the area administered as a whole by the central government, are held at the discretion of that government, and the central power is supreme over the whole without any restrictions imposed by any law granting special power to its parts.¶

According to Garner, –Where the whole power of government is conferred by the constitution upon a single central organ or organs, from which the local governments

derive whatever authority or autonomy they possess, and indeed their very existence, we have a system of unitary government.¶

According to above definitions, we can analyze that in unitary form of government powers are concentrated in Centre only and legislature is supreme law making body in the country. It means the concentration of powers in the hand of the Central Government.

10.3.1 FEATURES OF UNITARY GOVERNMENT

There are some features of unitary government which are as below:

- 1. Existence of Single Government:** In unitary form of government the powers are vested in the hands of single powerful government. There is absence of subsidiary sovereign law making body. The powers of the states are depends upon the will of the Centre. The regional units are working like administrative units of country and they are not free to exercise their will according to their own way. This strong government is responsible for the maintenance of internal peace, law and order and defense of the country.
- 2. Rigid and Flexible Constitution:** In federal form of government the constitution should be rigid but in unitary system it is may be rigid or flexible. The central government can amend the constitution according to its own sweet will because there is no division of power between center and state. Like constitution of UK is flexible but the constitution of France is slightly rigid.
- 3. Single Citizenship:** Centralization of powers is the basic feature of unitary government dual citizenship does not exist in unitary state because there are some local governments in the form of administrative units and they are directly handled by the center. Each citizen has only single citizenship of entire country and there is no separate citizenship of states. In England, Scotland Wales etc. in the UK are the example of single citizenship.
- 4. Written or unwritten constitution:** In unitary government constitution may be written or unwritten. For example France has a written constitution and other hand UK in which unitary form of government has a partly unwritten constitution. Like federal state, written constitution is not a basic feature of unitary government.
- 5. Single Legislature:** There is only one law making body in unitary state. There is no dual set of governments. There is no provision of separate legislature and executive for the units. These units are under the laws of the centre.
- 6. No Separate Judicial Authority to Resolve the Disputes.** In unitary system there is no separate judicial system at central and state level to solve the cases of centre and local units, the decision of the upper authority would prevail because the local units are the creation of the centre government.

7. **No Constitutional Division of Powers:** In federal government there are division of powers between centre and state but in unitary system there is only one supreme legislature and the local units are the creation of the centre, so there is no division of powers between centre and its unit. These units are not granted any power of the constitution. In this form there is concentration of power and centre is all powerful.
8. **Administrative Uniformity:** Uniformity in the administration is another feature of unitary system. Due to the concentration of powers there is one Parliament for the making of laws and to run the administration and there is only one cabinet for the whole country. In provinces have not their own separate legislature and cabinet. They all are to act according to the orders and decisions of the centre. There is only one administration for the entire country.

10.3.2 MERITS OF UNITARY GOVERNMENT

The following are the merits of Unitary Government:

1. **Flexibility:** Unitary system possesses greater flexibility and can adopt and adjust according to the needs of the people according to particular situation. The constitution can be amended quickly and easily. So, the administration of a unitary state is flexible.
2. **Prompt Decisions:** Prompt decisions are taken in a unitary government. The entire power is vested in the hands of central authority, to avoid delay and clash on any matter. This type of government is best in the time of crises.
3. **Uniformity:** Uniformity in law and administration in a state with unitary system. It is possible only because the local units are the created by the centre and are the agent of the center. There is no conflict and overlapping of the jurisdiction of the state and its units. There units are to act according to the rules of centre.
4. **Strong Administration:** In unitary system all powers are concentrated only a single powerful central government. So, it is a very effective and efficient government to take quick decision. Possessing a single administration the unitary government can adjust itself to changing conditions easily and quickly.
5. **Less expensive:** Unitary system is less expensive as compared to a federal system. In the lack of dual form of government no duplicity in the work at the unit level there is only one set of government at the centre and it is more economically.
6. **More suited to the small countries.** The form of government is quite suitable for small countries having geographical unity and cultural homogeneity after ending all difference.
7. **Promotes National Unity:** It represents the national unity in respect of religion, race, language, cultural diversities etc. There is only single legislature, executive and judiciary of entire nation. It is responsible for the development of its citizens. Unlike the federal system the unitary state does not divide the allegiance of the citizens.

8. **Strong policies possible:** In this government, it is possible to execute a very strong policy because there is no danger of disagreement from the centre and states on the policies which made by the legislature. Due to the centralization of powers, there is less scope of conflicts between centre and its units regarding the policies.

10.3.3. DEMERITS OF THE UNITARY FORM OF GOVERNMENT

On the other hand, a unitary system has its demerits that may be counted as under:

1. **It crushes the local initiative:** Unitary system crushes the local initiative. Centralization takes away the autonomy of the provinces. It concerns the people of some particular localities. Though people have no share in the government and local matters can be ignored. The system thus tends to repress local initiative and to discourage popular interest in public affairs.
2. **Local Affairs are neglected:** There is an absence of autonomous local self-government in unitary system. The local-self-government works according to the provisions, supervision and control of centre. On the other hand, the centre is incapable of looking after the problems of regional areas that can be better managed in a federal system. Due to the centralization of powers, the centre has no time to give the attention to all the local matters. Local affairs are run by the administration appointed by the centre. The centre is incapable of looking after the problems of units that can be better managed in federal system.
3. **Centralized Bureaucracy:** In Unitary state over centralized administrative set up. The administration of provinces and units are run by the bureaucrats not by the elected representatives of the people. This administration minimizes the opportunity of the people to take the part in administration.
4. **The center may Become Autocratic:** There is a centralization of power can be lead to despotism and likely to be misused. All the powers are vested in the hands of single authority may have a corrupting influence on it. It is quite possible that the central authority can misuse its power and it may become autocratic to the extent of killing the liberties of the people.
5. **Not suitable for the big countries:** This form of government is not suitable for the big countries because of the heterogeneity of religion, ethnicity, culture, language etc. for this reason a federal form of the government is more suitable than the unitary form of government for big countries.
6. **Inefficient Government:** Due to the centralization of powers the governments totally neglect the problems of regional and local affairs. It may also be overburdened with problems and responsibilities. It may be fails to work efficiently since it deal with all sorts of public affairs.
7. **Less opportunities of Political Education:** There is no separate legislature in states and in local units in unitary form of government. Elections of the central legislative body holds once in a numbers of years. The people and their

representatives do not receive political education as they receive it in federal system. Regional and provincial bodies are often managed by the bureaucrats because these bodies are not elected by the people. So people have less opportunities of political education in unitary government. In the words of Dr. Garner," Unitary government tends to repress local initiative, discourages rather than stimulates interest in public affairs, impairs the vitality of governments and facilitates the development of centralized bureaucracy.

10.3.4. CHECK YOUR PROGRESS II

1. What is Single Citizenship?

.....
.....
.....
.....

2. What is Administrative Uniformity?

.....
.....
.....
.....

10.4. SUMMARY

In nutshell, it can be said that federal government is accepted beyond all doubts because federations gives better opportunities and give more chances for development of citizens. It suited to the countries having a large area and diversity of racial religion, linguistic, ethnic, and cultural matters.

After discussing the merits and demerits of unitary government we find there are some demerits in unitary government, yet as compared to federal countries. It is more useful for small countries. In modern times unitary governments generally give maximum regional and local autonomy in democratic countries. In the end we can say that both forms are equally important forms of government and can be adopted according to the circumstances and requirements. Like unitary form of government is better for small countries and federal form of governments for large countries.

10.5. QUESTIONS FOR PRACTICE

10.5.1. LONG ANSWER QUESTIONS

- 1. Mention the Merits of Federal government?
- 2. What are the essential characteristics of Federal government?

3. Write down the demerits of federal government.
4. Write the features of unitary form of Government.
5. Describe the Merits of unitary form of government.
6. Mention the demerits of unitary form of government.

10.5.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Give A Definition Of Federal Form Of Government.
2. Name Any Five Federal States In World.
3. What is unitary form of government?
4. Give definitions of unitary form of government.
5. Name any five unitary states in the world.

10.6. SUGGESTED READINGS

- J.C. Johari: Principles of Political Science, Sterling Publishers, New Delhi.
- S.P. Verma: Political Theory, Geetanjali Publishing House, New Delhi.
- A.C. Kapoor: Principles of Political Science, S.Chand & Company, New Delhi.
- E. Ashirvatham: Political Theory, S.Chand & Company, New Delhi.
- M.P. Jain: Political Theory, Authors Guild Publication, New Delhi.
- D.C. Bhattacharya: Political Theory, Vijay Publishing House, Calcutta.
- O.P. Gauba: An Introduction to Political Theory, Macmillan India Ltd. New Delhi.

**The Motto of Our University
(SEWA)**

SKILL ENHANCEMENT

EMPLOYABILITY

WISDOM

ACCESSIBILITY

**JAGAT GURU NANAK DEV
PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA**

(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

BACHELOR OF ARTS

CORE COURSE (CC): POLITICAL SCIENCE

BAB31104T: PRINCIPLES OF POLITICAL SCIENCE

SEMESTER I

Head Quarter: C/28, The Lower Mall, Patiala-147001

WEBSITE: www.psou.ac.in

The Study Material has been prepared exclusively under the guidance of Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala, as per the syllabi prepared by Committee of experts and approved by the Academic Council.

The University reserves all the copyrights of the study material. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form.

COURSE COORDINATOR AND EDITOR:

DR. SUKHPAL KAUR

Assistant Professor in Political Science

JGND PSOU, Patiala

LIST OF CONSULTANTS/ CONTRIBUTORS

1. Dr. Amandeep Kaur
2. Dr. Gurjitpal Singh
3. Dr. Gurpreet Singh Brar
4. Dr. Inderjit Singh
5. Dr. Jagtar Singh
6. Prof. Jatinder Singh
7. Dr. Pooja Sharma
8. Dr. Satnam Singh
9. Dr. Sukhwinder Singh

**JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY,
PATIALA**
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

PREFACE

Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala was established in December 2019 by Act 19 of the Legislature of State of Punjab. It is the first and only Open University of the State, entrusted with the responsibility of making higher education accessible to all, especially to those sections of society who do not have the means, time or opportunity to pursue regular education.

In keeping with the nature of an Open University, this University provides a flexible education system to suit every need. The time given to complete a programme is double the duration of a regular mode programme. Well-designed study material has been prepared in consultation with experts in their respective fields.

The University offers programmes which have been designed to provide relevant, skill-based and employability-enhancing education. The study material provided in this booklet is self- instructional, with self-assessment exercises, and recommendations for further readings. The syllabus has been divided in sections, and provided as units for simplification.

The University has a network of 110 Learner Support Centres/Study Centres, to enable students to make use of reading facilities, and for curriculum-based counseling and practicals. We, at the University, welcome you to be a part of this institution of knowledge.

Prof. G.S. Batra,
Dean Academic
Affairs

BACHELOR OF ARTS
CORE COURSE (CC): POLITICAL SCIENCE
SEMESTER – I
(BAB31104T) PRINCIPLES OF POLITICAL SCIENCE
SYLLABUS

MAX. MARKS: 100

INTERNAL: 30

PASS: 40%

EXTERNAL: 70

Objective:

Credits: 6

This course aims to introduce the students to the basic concepts and themes of the discipline of political science. It will provide an overview about political science and theory and State and its sovereignty.

INSTRUCTIONS FOR THE CANDIDATES:

Candidates are required to attempt any two questions each from the sections A, and B of the question paper, and any ten short answer questions from Section C. They have to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.

SECTION – A

1. Political Science: Meaning, Nature and scope.
2. Distinction between Political Science and Political Theory
3. Relationship of Political Science with History, Economics and Sociology.
4. State: Definition, Elements and its distinction from Government, Society and Association.
5. Theories of the Origins of State: Evolutionary and Social Contract.

SECTION – B

1. Nature of State: Liberal, Gandhian and Marxist.
2. Sovereignty: Definition, Attributes and its Types.
3. Organs of Government: Legislature, Executive and Judiciary.
4. Parliamentary and Presidential Forms of Government: Meaning, Merits and Demerits.
5. Federal and Unitary Forms of Government: Meaning, Merits and Demerits.

RECOMMENDED READINGS:

1. A.C. Kapoor: Principles of Political Science, S.Chand & Company, New Delhi, 2009.
2. Andrew Heywood: Political Theory: An Introduction, MacMillan Press, London, 1999.
3. Andrew Heywood: Politics, Macmillan, London, 1997.
4. David Easton, The Political System: An Inquiry into the State of Political Science, Wiley, New York, 1953.
5. Frank Bealey, Richard: Chapman and Michael Sheehan: Elements in Political Science, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1999.
6. J.C. Johri: Principles of Political Science, Sterling Publishers, New Delhi, 2009.
7. M.P. Jain: Political Theory (Punjabi & Hindi), Authors Guild Publication, Delhi, 1990
8. O.P. Gauba: An Introduction to Political Theory, Macmillan India Ltd. New Delhi, 2009
9. Robert A. Dahl & Bruce S. Finebric Kner Modern Political Analysis, Sixth Edition Pearson, Education, 2003.
10. S.P. Verma: Political Theory, Geetanjali Publishing House, New Delhi, 1983.

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

BACHELOR OF ARTS

CORE COURSE (CC): POLITICAL SCIENCE **COURSE (BAB31104T): PRINCIPLES OF POLITICAL SCIENCE**

COURSE COORDINATOR- DR. SUKHPAL KAUR
SEMESTER - I
SECTION A

Table of Contents

Sr. No.	UNIT NAME
Unit 1	Political Science: Meaning, Nature and Scope
Unit 2	Distinction Between Political Science and Political Theory
Unit 3	Relationship of Political With History, Economics and Sociology
Unit 4	State: Definition, Elements and its Distinction from Government, Society and Association
Unit 5	Theories of Origin of State: Evolutionary and Social Contract

SECTION B

Unit 6	Nature of State: Liberal, Gandhian and Marxist
Unit 7	Sovereignty: Definition, Attributes and Types
Unit 8	Organs of Government: Legislature, Executive and Judiciary
Unit 9	Parliamentary and Presidential Form of Government: Meaning, Merits and Demerits
Unit 10	Federal and Unitary Forms of Governments: Meaning, Merits and Demerits

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER I

COURSE: PRINCIPLES OF POLITICAL SCIENCE

UNIT 1: ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ: ਅਰਥ, ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਖੇਤਰ

(POLITICAL SCIENCE: MEANING, NATURE AND SCOPE)

ਸੰਰਚਨਾ (STRUCTURE):

1.0. ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

1.1. ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

1.2. ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

1.3. ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

1.3.1. ਪਰੰਪਰਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

1.3.2. ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

1.4. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ

1.4.1. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਕੋਈ ਵਿਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ

1.4.2. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ

1.4.3. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ

1.4.4. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ

1.5. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ

1.5.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ

1.6. ਸੰਖੇਪ

1.7. ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1.7.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1.7.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1.8. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1.0. 1.0. ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Learning Objectives)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹੁੰਚਾਂ (Approaches) ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ।

1.1. ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (Key Words)

ਯੂਨਾਨੀ, ਸ਼ਹਿਰ-ਰਾਜ, ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸ਼ਕਤੀ,

1.2. ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (Introduction):

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਬਦ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਨਿਰੀਖਣ, ਸਬੂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਗਿਆਨ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦਗਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.3. ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Meaning and Definitions)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨ ਤੋਂ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ 'ਪੋਲਿਸ' ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਨਗਰ ਰਾਜ' (ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਆਮ ਰੂਪ)। ਸੋਫਿਸਟ (ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ) ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਐਥਿਨਜ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਟਾਗੋਰਸ ਅਤੇ ਗੋਰਗਿਅਸ ਇਸ ਸੋਚ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੁਕਰਾਤ, ਪਲੈਟੋ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਅਰਸਤੂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਜਿਸਨੂੰ "ਮਾਸਟਰ ਸਾਇੰਸ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਅਤੇ ਪਿਤਾਮਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿਤਾਬ "ਰਾਜਨੀਤੀ" (ਫੋਲਟਿਚਿਸ) ਵਿੱਚ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ "ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ, ਜੋ ਕੁਦਰਤ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦੁਆਰਾ, ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਉਹ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ, ਜੋ ਉਹ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਰੱਬ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪਸ਼ੂ। ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹਕੀਕਤ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਦਾਇਰੇ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਖੇਤਰ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਹਿਲੂਆਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੀ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਨਾ ਸਿਰਫ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਗੋਂ ਗੈਰ- ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Definitions)

1.3.1 ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Traditional Definitions):

ਗਾਰਨਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਅੰਤ ਰਾਜ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

ਹੈਰੋਲਡ ਲਾਸਵੈਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕੌਣ ਕੀ, ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ?"

ਗੈਟੇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂਚ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਕੀ ਹੈ, ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੈਤਿਕ ਚਰਚਾ ਹੈ।"

ਪਾਲ ਜੈਨੇਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

ਸੀਲੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਵੇਂ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੌਲਤ ਨਾਲ, ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ ਜੀਵਨ ਨਾਲ, ਅਲਜਬਰਾ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਜਿਓਮੈਟਰੀ ਸਪੇਸ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।"

1.3.2 ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (MODERN DEFINITIONS):

ਕਪਲਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਪੂਰੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਆਕਾਰ, ਵਿਘਨ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਹੈ।"

ਹੋਰਲਡ ਲਾਸਵੈਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।"

ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵੰਡ ਹੈ।"

ਰਾਬਰਟ ਡਾਹਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀ, ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।"

ਅਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਪੂਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

1.4 ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (NATURE OF POLITICAL SCIENCE)

ਅਰਸਤੂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਜਾਂ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਸਾਇੰਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਬਹਿਸ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੌਧਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਆਈ ਹੈ। ਅਲਮੰਡ, ਪਾਵੇਲ ਅਤੇ ਜੀ. ਬਿੰਘਮ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਨਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ ਨਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨ, ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਅਤੇ ਰਸਮੀਵਾਦ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

1.4.1 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਕੋਈ ਵਿਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ (POLITICAL SCIENCE IS NOT A SCIENCE)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਸ਼ਹੂਰ

ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਲੇਖਕ ਅਗਸਤ ਕੋਮਟੇ, ਤਿੰਨ ਆਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਕਹਿਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ:- ਇਸਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਕਰਕੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ; ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੰਮਕਾਜ ਅਤੇ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਈ। ਜੇ ਚਿੰਤਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

1. ਪੱਕੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹਨ (Fixed principles are not possible):

ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਬਨਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂਤਾ ਦੇ ਨਿਯਮ ਜੋ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮ ਹੈ, ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਉਦਾਹਰਣ ਜੋ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਚੀਜ਼ਾਂ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਫੈਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਠੰਡ ਵਿੱਚ ਸੁੰਗੜਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ; ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਕ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਇੱਕ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸਦਨ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਾਰੇ ਰਾਏ ਦੀ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਐਸ ਮਿੱਲ ਦੇ-ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਲਾਸਕੀ, ਐਬੀ ਸਿਏਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਕ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹਨ।

2. ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Variation in Definition, terminology and methodology):

ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਨਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਹਨ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਸਾਰੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਕੁਝ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੇ ਚਿੰਤਕ ਇਸ ਨੂੰ ਭੂਮਿਕਾ, ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਬਾਰੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਰੂਪ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹੈਨਰੀ ਮੇਨ, ਸਪੈਂਗਲਰ ਆਦਿ ਨੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਇਕਸਾਰਤਾ, ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਹੋਰ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਭੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

3. ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹਨ (Experiments are not possible):

ਲਾਰਡ ਬ੍ਰਾਈਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅਜਮਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇੱਕ ਨਿਰਣਾਇਕ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ, ਪਰ ਜੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਦੁਹਰਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕਦੇ ਵੀ ਦੁਬਾਰਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਦੋ ਵਾਰ ਅਲੱਗ-2 ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕ ਸਕਦਾ।" ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਹਨਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੇ ਜਿੱਥੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਦੁਹਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਥਿਰ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

4. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ (Political science is a dynamic subject):

ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਜਿੰਨਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਹਾਰ, ਸੋਚ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਰਵੱਈਏ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਅਤੇ ਝੁਕਾਅ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

5. ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੀਕੇ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ (Scientific methods of observation and experimentation are not possibly applicable):

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੀਕੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਧੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਨਿਰਣਾਇਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਕਸੀਜਨ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਪਾਣੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਸਾਇਣਕ ਰਚਨਾ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਅਤੇ ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹਨ।

6. ਭਵਿੱਖਬਾਣੀਆਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹਨ (Predictions are not possible):

ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ, ਵਿਗਿਆਨੀ ਕੁਝ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ, ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਵਹਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰ

ਸਕਦੇ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

7. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਵਿਗਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ (Political science does not strictly observe the Cause effect relationship as other sciences do):

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਮਿਆਂ 'ਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਨਤੀਜੇ ਲਿਆਏ। ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਖਾਸ ਕਾਰਨ ਨੇ ਖਾਸ ਸਿਆਸੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਸ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਬਾਰੇ ਮਾਹਰਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਹੀ ਕਾਰਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੈ।

8. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਟੀਕਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਭੀ ਜਾ ਸਕਦੀ (Exactness and absoluteness cannot be found in political science):

ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਗਿਆਨ ਮੰਨਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਹ ਗਣਿਤ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਸਮੀਕਰਨ ਹੈ ਕਿ ਦੇ ਅਤੇ ਦੇ ਚਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹਨ।

1.4.2 ਆਪਣੀ ਪਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ (Check Your Progress)

1. ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਕਿਉਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹਨ? ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

.....

.....

.....

2. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀਆਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹਨ? ਸਮਝਾਓ

.....

.....

1.4.3 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ (Political Science Is a Science)

ਅਰਸਤੂ, ਬੇਡਿਨ, ਹੋਬਜ਼, ਮੋਂਟੇਸਕੀਯੂ, ਕੋਰਨਵਾਲ ਲੂਈਸ, ਸਿਜਵਿਕ, ਲਾਰਡ ਬ੍ਰਾਈਸ, ਬਲੰਸਲੀ ਅਤੇ ਜੈਲਿੰਕ ਆਦਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਜਰਮਨ ਵਿਦਵਾਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪਾਤਰ ਦੇਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਢੰਗ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਕੀ ਹੈ? ਡਾ. ਗਾਰਨਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਿਤ, ਨਿਰੀਖਣ, ਤਜਰਬੇ ਜਾਂ ਅਧਿਐਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਜਿਸਦਾ ਤਾਲਮੇਲ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।" ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਨਿਰੀਖਣਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਉ ਦਲੀਲਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੀਏ:

1. ਸਥਿਰ ਸਿਧਾਂਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ (Fixed principles can be formulated):

ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਾਂਗ ਪੂਰਨ ਵਿਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣੇ ਸੰਭਵ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਕਸਰ ਸੱਚ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ, ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਥਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਥਾਈ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਦੂਜੀ ਉਦਾਹਰਣ ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਅਰਸਤੂ 158 ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ "ਅਸਮਾਨਤਾ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ।" ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਾਰਡ ਐਕਟਨ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਸ਼ਕਤੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।" ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਭਵ ਹਨ।

2. ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਭਵ ਹਨ (Experiments are possible):

ਕੁਝ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨਵਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਨਵਾਂ ਤਜਰਬਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ 'ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਨਵੀਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਸਫਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਜੋਂ

ਅਪਣਾਇਆ, ਜਿਸਦਾ ਐਲਾਨ 24 ਜੁਲਾਈ, 1991 ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਐਲਪੀਜੀ ਜਾਂ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਮਾਡਲ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਰੀਕਰਨ- ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਟੈਰਿਫ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਟੈਰਿਫ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

3. ਭਵਿੱਖਬਾਣੀਆਂ ਸੰਭਵ ਹਨ (Predictions are possible):

ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ, ਕੁਝ ਸਥਾਈ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ, ਭਵਿੱਖਬਾਣੀਆਂ ਸੰਭਵ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋਰ ਚਿੰਤਕ ਆਪਣੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਭਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਅਤੀਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਕਈ ਵਾਰ, ਇਹ ਗਲਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੱਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਖੋਜਕਰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਸਥਾਈ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

4. ਕੁਝ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ (Uniformity in certain principles can be established):

ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕਿਆਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ 'ਤੇ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸਾਰੇ ਸਿਆਸੀ ਚਿੰਤਕ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ, ਬਸਤੀਵਾਦ, ਜਾਤੀਵਾਦ, ਅਸਮਾਨਤਾ, ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੋਂ ਪੁੱਟਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤ ਦੁਆਰਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

5. ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੀਕੇ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (Scientific methods of observation and experimentation are possibly applicable):

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੀਕੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ, ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਹੋਰ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਾਂਗ ਸਟੀਕਤਾ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ

ਵਿਗਿਆਨ ਵਜੋਂ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਿਵਸਥਿਤ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਗਿਆਨ ਵਜੋਂ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕੋਲ ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

6. ਖੋਜ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਆਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ (Results of research can generalize):

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਸਧਾਰਨੀਕਰਨ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮੈਕੀਆਵਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ “ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕਾਤਲ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਘਾਟਾ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ।” ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਪਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮੁੱਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਭੜਕਾਉਂਦੇ ਹਨ।

7. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਟੀਕਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰਨਤਾ ਸੰਭਵ ਹੈ (Exactness and absoluteness is possible in political science):

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਟੀਕਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰਨਤਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਚਰਿੱਤਰ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਤੱਥਾਂ, ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਮ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰੋ. ਗਿਲਕ੍ਰਿਸਟ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ, “ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਤੀਜੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਇੰਨੇ ਸਟੀਕ ਜਾਂ ਇੰਨੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਟੈਸਟ ਕੀਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖਾਂਗੇ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸਬੰਧਿਤ ਹਾਂ; ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਿਤ ਪੁੰਜ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਮੱਗਰੀ ਤੋਂ ਆਮ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਸਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗੀ ਹਨ।

8. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਵਿਗਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ (Political science observes the Cause effect relationship as other sciences do):

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ ਇਤਰਾਜ਼ ਉਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੋਰ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਾਂਗ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਾ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਰ ਇਹ ਕਹੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗਰੀਬੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਦੋਵਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਜੋੜ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਟੀਕਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। Gettel ਅਤੇ Bluntschli ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਲਾ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਕਲਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜੀਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਚੰਗੇ ਨਾਗਰਿਕ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ ਕੀ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਣਾਲੀਗਤ ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਜੀਵਨ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

1.4.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ (CHECK YOUR PROGRESS)

1. ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?

.....

.....

.....

2. ਕੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਟੀਕਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰਨਤਾ ਸੰਭਵ ਹੈ?

.....

.....

.....

1.5 ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ (Scope of Political Science)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜੀਵੰਤ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੁਭਾਅ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜੋ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

ਬਦਲਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਸੱਤਾ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼, ਸੀਮਾ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ, ਸ਼ਾਸਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ, ਜੋ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੱਧਯੁਗੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਇੱਕ ਢਾਂਚਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀ, ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਵੈਧਤਾ ਆਦਿ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ, ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇਸਦਾ ਪੱਧਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਇੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਆਦਿ ਵੀ ਇਸਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਲਗਭਗ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ।

1. ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of State):

ਰਾਜ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚਰਚਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਾਰਨਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਅੰਤ ਰਾਜ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ"। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤੱਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਾਜ ਦੇ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ 'ਤੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਕੀ ਸੀ? ਰਾਜ ਕੀ ਹੈ? ਅਤੇ ਰਾਜ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜ, ਉਦਾਰ ਰਾਜ, ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਆਦਿ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਆਦਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਖੇਤਰ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਸਮਾਜ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਰਾਜਕਤਾ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

2. ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Government):

ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ, ਸਰਕਾਰ

ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਕਦੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

3. ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Comparative Politics and Government):

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕ ਅਰਸਤੂ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਲੋਕਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ 158 ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ 'ਰਾਜਨੀਤੀ' (ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੰਭਵ ਰਾਜ) ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਦੂਜੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੱਚਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਅਤੇ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ।

4. ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Associations and Institutions):

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਲਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਵੀ ਹੋਰ ਸੰਘਾਂ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਸੰਘ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਇਹਨਾਂ ਸੰਘਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਪਣਾਲੀ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਾਰਨਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸੰਗਠਿਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਪਹਿਲਾ, ਰਾਜ ਦੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ, ਦੂਜਾ, ਕੁਦਰਤੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਕਟੌਤੀ ਜਿੰਨੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ।" ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਰਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਘਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮੂਲਾਂ, ਵਿਕਾਸ, ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

5. ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Human Behavior):

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਰਵੱਈਆ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ, ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਵੋਟਰਾਂ 'ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮੂਹੀਅਤ ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਰੂਪ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਭਾਗੀਦਾਰ ਜਾਂ ਸੰਕੀਰਣ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

6. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Political Organizations):

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਗਠਨ (UNO), ਯੂਨੈਸਕੋ (UNESCO), ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਗਠਨ (WTO), ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲੇਬਰ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ (ILO), ਵਿਸ਼ਵ ਸਿਹਤ ਸੰਗਠਨ (WHO) ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

7. ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Power):

ਪੂਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੰਸ ਮੋਰਗੈਥਊ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਤਾਬ 'ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਜਨੀਤੀ : ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ (1948)' ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਬੰਧ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

8. ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of political System):

ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪਹੁੰਚ (System Approach) ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਘੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵੀ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।

9. ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of the Structures and Infra-structures):

ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਮੁੱਖ ਢਾਂਚੇ ਜਾਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਢਾਂਚਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇੱਥੇ ਕਈ ਹੋਰ ਅਰਧ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਢਾਂਚੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰੇ, ਅਦਾਲਤਾਂ, ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਦਿ। ਜਨਤਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੇਵਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਬਲ, ਰੱਖਿਆ, ਆਦਿ ਜੋ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦਗਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਸਟਮ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

10. ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Rights and Duties):

ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਹਰ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੁੱਝ ਫਰਜ਼ ਵੀ ਨਿਭਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਇਕੋ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਉਹ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

11. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Political Parties):

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹ ਹਨ ਜੋ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਲਗਭਗ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਚੁਣ ਕੇ ਜਨਤਕ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਜਨਤਕ ਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਤਰਜੀਹਾਂ, ਨਾਗਰਿਕ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜੋ ਕਿ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਠਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਚੈਨਲ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

12. ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Leadership):

ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਕੁਝ ਆਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਗੂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨੈਜਵਾਨ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ, ਧਾਰਮਿਕ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਆਦਿ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

13. ਕੁਲੀਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Elite Class):

ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਸਕ ਜਮਾਤ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਸਿਤ ਜਮਾਤ ਹੈ। ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਲੱਖਣ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਿਤ ਵਰਗ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲੋਕ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਗੁਣ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਲਫ੍ਰੇਡੋ ਪ੍ਰੈਟੇ ਇੱਕ ਇਤਾਲਵੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਨੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੁੱਝ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅਗਲੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਲੋਕ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਕੁਲੀਨ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਲਈ ਵੋਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਅਧੀਨ ਉਹ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

14. ਜਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Masses):

ਜਨਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਨਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਿਤ ਵਰਗ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਮੁੱਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਫਲ ਜਾਂ ਅਸਫਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

15. ਅਪਵਾਦ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Conflict):

ਸਮਾਜ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ, ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਿਤ ਵਰਗ ਵਿਚਕਾਰ, ਉੱਚ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਟਕਰਾਅ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਵਿੱਚ

ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਦੋਸ਼ ਮੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਿਤ ਜਮਾਤ ਦਰਮਿਆਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਟਕਰਾਅ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

16. ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Comparative Politics):

ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ, ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚੇਅਰਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

17. ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of International Relations):

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਬੰਧ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਹਨ ਜੋ ਸਿਆਸੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਇਕੱਲੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਇੱਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਲਈ ਤਰਜੀਹੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

18. ਕੂਟਨੀਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Diplomacy):

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਤੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਕਸਫੋਰਡ ਦੇ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੂਟਨੀਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਜਾਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੂਟਨੀਤੀ, ਗੱਲਬਾਤ, ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ, ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਜਾਂ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਉਪਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਥਾਪਿਤ ਤਰੀਕਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਕੂਟਨੀਤਕ ਪਰਿਕਿਰਿਆ ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਰਾਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਕੂਟਨੀਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਧਿਕਾਰਤ (ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੁਵੱਲੇ) ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਹੈ।

19. ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Organizations):

ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਜੰਡਾ ਤੈਅ ਕਰਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਦੇਸ਼ਾਵਲੀ ਵਿਚ ਵਿਚੋਲਗੀ ਕਰਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗੱਠਜੋੜ ਦੇ ਗਠਨ ਲਈ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦਗਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ।

20. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Political Ideologies):

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਜਾਂ ਨਕਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਰਵਾਦ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ, ਨਾਰੀਵਾਦ, ਆਦਿ ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਖੋਹਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਾਜ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਸਿਹਤ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਰਗੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਰਹੇ ਹਨ।

21. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Political Theory):

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਿਵਸਥਿਤ ਅਧਿਐਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

22. ਗੈਰ-ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Non-Political Factors):

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਜਾਤ, ਵਰਗ, ਧਰਮ ਵਰਗੇ ਗੈਰ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਕ, ਲਿੰਗ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਗਰੀਬੀ ਆਦਿ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਗੈਰ-ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਸੰਪਰਦਾਇਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲਿੰਗ

ਅਧਾਰਤ ਮਤਭੇਦ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਾਜਨੀਤੀ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਫਿਰਕੂ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਨਸਲੀ ਅੰਤਰ ਅੱਤਵਾਦ ਵਰਗੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਮਾਮੂਲੀ ਰਕਮ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਗਵਾਹ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਗੈਰ-ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਕ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਕੋੜਾ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਜਾਤ, ਵਰਗ, ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਧਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਵੋਟਾਂ ਮੰਗਦੀਆਂ ਹਨ।

23. ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Laws and legislations):

ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਉਹ ਨਿਯਮ ਹਨ ਜੋ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ। ਅਸੀਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜੇਕਰ ਨਾਗਰਿਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਅਣਜਾਣ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਚਲਾਕ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

24. ਅਨੁਭਵੀ ਅਧਿਐਨ (Empirical Study):

ਅਨੁਭਵੀ ਅਧਿਐਨ ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

25. ਰਾਜਨੀਤਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of political dynamics):

ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ, ਸੰਸਾਰ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਾਸਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇਖੀ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਭਵਿੱਖ 'ਚ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ, ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀ, ਹੱਲ ਲਈ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

1.5.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ (CHECK YOUR PROGRESS)

1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

.....

.....

.....

.....

2. ਅਨੁਭਵੀ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

.....

.....

.....

.....

1.6 ਸੰਖੇਪ (SUMMARY)

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਰਵਾਇਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਇਸਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਹੁਣ, ਕੁਝ ਵੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਕਾਰਵਾਈਆਂ, ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੈਰ-ਸਿਆਸੀ ਮੁੱਦਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।

1.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (QUESTIONS FOR PRACTICE)

1.7.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ (LONG QUESTIONS)

1. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿਓ।
3. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।
4. ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
5. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।

1.7.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ (SHORT QUESTIONS)

1. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਿਖੋ
2. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?
3. ਗੈਰ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਕ ਕੀ ਹਨ?
4. ਸਿਆਸੀ ਕੁਲੀਨਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

1.8. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (SUGGESTED READINGS)

- Andrew Heywood, *Political Theory – An Introduction*, Palgrave MacMillan, New York, 2004
- R.C. Aggarwal, *Political Theory (Principles of Political Science)*, S. Chand & Company Pvt.Ltd, New Delhi, 2016
- S.P. Verma, *Modern Political Theory*, Vikas Publishing House, Noida, 2017
- O.P. Gauba, *An Introduction to Political Theory*, National Paperbacks, U. P., 2019
- J. C. Johari, *Contemporary Political Theory (New Dimensions, Basic Concepts, and Major Trends)*, Sterling Publishers Pvt. Ltd., U.P., 2019

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ

ਸਮੈਸਟਰ I

ਕੋਰਸ: ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

ਯੂਨਿਟ 2: ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ

ਸੰਰਚਨਾ:

2.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

2.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

2.2 ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ: ਇੱਕ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

2.2.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

2.3 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ: ਇੱਕ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

2.3.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

2.4 ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ

2.5 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ

2.6 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪਤਨ ਅਤੇ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ 'ਤੇ ਬਹਿਸ

2.6.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ

2.7 ਸੰਖੇਪ

2.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

2.8.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉਤਰ

2.8.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉਤਰ

2.9 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

2.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼:

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:-

- ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਨਾ

2.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (Key Words): ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਮੁੱਲ, ਆਦਰਸ਼, ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਅਨੁਭਵੀ

2.2 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ- ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (Political Science- Introduction)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਜੋ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ, ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਅਰਸਤੂ, ਜਿਸ ਨੇ (ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਬਜਾਏ 'ਰਾਜਨੀਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ) ਇਸ ਨੂੰ "ਮਾਸਟਰ ਸਾਇੰਸ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਲਗਭਗ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੋਲਿਸ (ਯੂਨਾਨੀ ਨਗਰ ਰਾਜ ਅਤੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਪੋਲਿਟ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ) ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਿਰਫ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਮੁੱਦੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

2.2.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ: (Definitions)

ਗਾਰਨਰ (Garner) ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, "ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਅੰਤ ਰਾਜ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

ਪਾਲ ਜੈਨੇਟ (Paul Janet) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।"

ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ (David Easton) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵੰਡ ਹੈ।"

ਬਟਲਰ (Butler) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਫੈਸਲਿਆਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸਦਾ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਫਰੈਡਰਿਕ ਵਾਟਕਿਨਜ਼ (Fredrick Watkins) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਹੀ ਦਾਇਰਾ ਰਾਜ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਸਥਾਗਤ ਜਟਿਲਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਤੌਰ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਪੀਟਰ ਐਚ. ਮਾਰਕੇਲ (Peter H. Markel) ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, "ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਆਪ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ।"

2.3 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ: ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (Political Theory: Introduction)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਜੋਂ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਬੰਧ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਕਈ ਉਪ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਉਪ-ਖੇਤਰ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ 'ਥੀਓਰੀ' ਇੱਕ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ 'ਥੀਓਰੀਆ' ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਮਾਨਸਿਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿਚ, ਇਹ ਹੋਣ ਦੀ ਸਮਝ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਓਨਟੋਲੋਜੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਡੋਮੇਨ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ) ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਅਨੁਭਵੀ ਜਾਂ ਤਰਕਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤ ਛੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਵਸਥਿਤ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ (ੳ) ਸੰਕਲਪਿਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ (ਅ) ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਢਾਂਚਾ (ੲ) ਮਨੁੱਖੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਯੋਗ ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਤਾ ਲਈ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ (ਸ) ਸਾਧਾਰਨਤਾ (ਹ) ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਆਦੇਸ਼ ਅਤੇ (ਕ) ਮਜ਼ਬੂਤ ਗੈਰ-ਅਧਾਰਤ ਇਰਾਦਾ- ਖਾਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਈਕ੍ਰੋ-ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਈਪਾਸ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ। ਅਰਨੈਲਡ ਬ੍ਰੇਖਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਿਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਆਮ ਅਤੇ ਅਮੂਰਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" (Arnold Brecht, "Political theory is always used to designate attempts to explain a phenomenon especially when that is done in general and abstract terms.")

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਚਿੰਤਨ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਂਚ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨਯੋਗ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜੋ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਡੇਟਾ ਦੁਆਰਾ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ, ਅਨੁਮਾਨ, ਜਾਂ ਸਿੱਟਿਆਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਾਖਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਸੁਝਾਅ ਹਨ ਕਿ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ

ਉਹ ਢਾਂਚਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਨੂੰ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਂਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਕੇਵਲ ਅਰਥਹੀਣ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭੰਡਾਰ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਸਥਾਪਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਅ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਧੀਵਤ ਚਿੰਤਨ ਹੈ।

ਜੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਲਹਿਰਾਂ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖਾਂਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੇਧਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਜਾਂ ਸਮਾਨਤਾ ਵਰਗੇ ਆਦਰਸ਼ ਹਨ। ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਏ ਬਲਿਕ ਉਹ ਕੋਟਿਲਿਆ, ਅਰਸਤੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੀਨ ਜੈਕਸ ਰੂਸੋ, ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ, ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਬਹਿਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ; ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਵਸਥਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਰਾਜ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ, ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ-ਨਿਰੀਖਣ ਆਦਿ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਬਚਾਅ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਰੂਸੋ, ਗਾਂਧੀ, ਮਾਰਕਸ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਹਰ ਥਾਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਉਪ-ਖੇਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੱਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਸਬੰਧ, ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਜਿਹੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਮੂਰਤ ਸੰਕਲਪਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਨਿਆਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਅਲੱਗ-2 ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪਲੈਟੋ, ਅਰਸਤੂ, ਥਾਮਸ ਹੋਬਸ, ਜੌਨ ਲੋਕ, ਡੇਵਿਡ ਹਿਊਮ, ਥਾਮਸ ਜੇਫਰਸਨ, ਜੇਮਸ ਮੈਡੀਸਨ, ਅਤੇ ਜੌਨ ਸਟੂਅਰਟ ਮਿਲ ਦੇ ਕਲਾਸਿਕਸ (ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸਮੇਂ-ਬੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਭਾਵ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ) ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਤਵਾਦ, ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ, ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨੀਤੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ 'ਮੁੱਲ' ਅਤੇ 'ਤੱਥ' ਦੋਨੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜਾਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਅਤੇ ਕਾਰਣ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਖੇਤਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਜਾਂ

ਖੇਜਕਰਤਾ ਦੀਆਂ ਖੇਜਾਂ ਅਤੇ ਲੱਭਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਸੰਦਰਭ ਤੋਲਿਆ, ਵਿਚਾਰਿਆ ਅਤੇ ਮੰਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਜਾ ਸਕਣ। ਇੱਕ ਖੇਜਕਰਤਾ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਾਖਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਇਤਿਹਾਸ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਸਿੱਟਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਛੂਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਸਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸਬੰਧ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੋਬਸ ਨੇ 'ਕੁਝ ਜ਼ਾਹਰ ਚੰਗਾ ਭਵਿੱਖ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਨਾ ਅਤੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਸਿੱਟੇ, ਉਪਚਾਰ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕਲਾਸੀਕਲ, ਆਧੁਨਿਕ, ਅਨੁਭਵੀ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਲਾਸੀਕਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹਾਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਵਰਣਨ, ਵਿਆਖਿਆ, ਨੁਸਖੇ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ, ਅਨੁਭਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

2.3.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Definitions)

ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਕੋਕਰ (C.W. Coker) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, "ਜਦੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਅਤੇ ਅਸਥਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾ ਜਾਂ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਰੰਤਰ ਲੋੜਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਏ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ।

ਡੇਵਿਡ ਹੇਲਡ (David Held) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਰਕਾਰ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਉਦੇਸ਼, ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸਧਾਰੀਕਰਨ ਦਾ ਨੈਟਵਰਕ ਹੈ।

ਐਂਡਰਿਊ ਹੈਕਰ (Andrew Hacker) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ "ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਚੰਗੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਰੁਚੀਹੀਨ ਖੋਜ ਦਾ ਸੁਮੇਲ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਕੀਕਤ ਦੀ ਇੱਕ ਰੁਚੀਹੀਨ ਖੋਜ ਦੇ ਸੁਮੇਲ" ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਐਂਡਰਿਊ ਹੇਵੁਡ (Andrew Heywood) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਹੇ ਹਨ।"

ਜੋਹਨ ਪਲੈਮੇਨੇਟਜ਼ (John Plamenatz) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ, "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੁਆਰਾ, ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਸੋਚਣਾ ਹੈ।"

ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ (David Easton) ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ, "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ: ਤੱਥ ਅਧਾਰਿਤ ਨੈਤਿਕ, ਵਿਹਾਰਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ।

ਸਬਾਇਨ (Sabine) ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ, "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਅਮੂਰਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਪਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਉਪਯੋਗ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।"

ਉਪਰੋਕਤ ਦਿੱਤੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਫਲਸਫੇ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ, ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਨੁਸ਼ਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

2.4 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Distinction between Political Science and Political Theory)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਆਉ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੀਏ।

1. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇੱਕ ਉਪ-ਖੇਤਰ ਹੈ: (Political Theory is a subfield of political science)

ਇੱਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਲੋਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਆਦਿ ਖੇਤਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਭਾਰ ਦੇ ਨਾਲ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਉਪ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।

2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ: (Scope of political science is wider than that of political theory)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਅਨੁਭਵੀ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਹਕੀਕਤਾਂ, ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਉਪ ਖੇਤਰ ਸਮਾਜ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਬੰਧਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਨੁਭਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਜਾਂ, ਸਰਕਾਰਾਂ, ਸਮਾਜਾਂ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਜਾਇਜ਼ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਸਧਾਰੀਕਰਨ ਕਰਨਾ।

3. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਸਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ: (Political theory is concerned with the ethical or normative questions of political science)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠ ਰਿਹਾ ਹੈ ਭਾਵ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਉੱਪਰ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਧੀਆ ਹੋਵੇਗੀ ਆਦਿ? ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ' 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਤੱਥਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਅਨੁਭਵੀ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ 'ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ' ਪਹਿਲੂਆਂ, ਇਸਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਅਤੇ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਸਿਸਟਮ ਅਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਹਿਲੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ: (Subject matter of political science is analyzed by political theory)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਹਿਲੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਯਕੀਨਨ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਅਮੂਰਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸਲ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾਂ, ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਸਥਾਪਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬਦਲਾਅ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਅਸਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਮਾਡਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੋਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਹਿਲੂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

5. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: (Political theory deals with the theoretical aspect of political science)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ, ਇਸਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿਚ, ਜੌਨ ਡਨ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਹਾਰਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਦਿਖਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਉਹ ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁਨਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ: I. ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਕਿ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਹਨ। II. ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ। III. ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਕਿ ਕਿੰਨੀ ਦੂਰ, ਅਤੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਜ਼ੋਖਮ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹੁਣ ਉਸ ਤਰੀਕੇ ਵੱਲ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

6. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ: (Political theory helps politics to control the social life)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਟਕਰਾਅ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕੋਪ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਮਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੋਰ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਉਪਾਅ ਲੱਭਣ ਲਈ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

7. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾਗਤ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇੱਕ ਸੰਕਲਪਿਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ: (Political science is mainly an institutional study but Political theory a conceptual study)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ, ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ, ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਬਾਰੇ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ

ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣਾਂ ਨਾਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਉਹ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਗਭਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਧਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਭਾਗ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜ ਦੀ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ' ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਰੂਪ ਰੇਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਹ ਰਾਜ ਦੇ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਹੈ।

8. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ: (Political theory is necessary to clarify the concepts in political science)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪਿਕ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਵਸਥਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਬਹਿਸ ਅਤੇ ਜਾਂਚ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।

9. ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ: (Political Science has many branches but political theory has not)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਦਿ ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸ਼ਾਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇੱਕ ਉਪ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਅਤੇ ਢਾਂਚਾਗਤ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਇਹ ਇਕਸਾਰ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਕਲਪਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿਆਂ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਆਦਿ 'ਤੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਸੋਚ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰ ਸਕੀਏ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੂਝਵਾਨ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਸਾਂਝੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਬਹਿਸ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਤਰਕਸੰਗਤ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਹੁਨਰ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਸੰਪੱਤੀ ਵਾਂਗ ਹਨ।

2.5 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਜਾਂ ਮਹੱਤਤਾ : (Significance of Political Theory)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਾਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਉਪਾਅ ਸੁਝਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗਲਤ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਰਕਸੰਗਤ ਆਧਾਰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਿੰਤਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਲੇਟੋ, ਅਰਸਤੂ, ਹਾਬਜ਼, ਲਾਕ, ਰੂਸੋ, ਮਾਰਕਸ ਆਦਿ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸੁਝਾਅ ਅਤੇ ਸਕੀਮਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਹਰ ਖੇਤਰ ਭਾਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੋਵੇ, ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਆਮ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਅਰਥ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੱਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਜਮਾਤ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅਲੱਗ-2 ਸਕੂਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਲੱਗ-2 ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਅਰਥ ਜੋ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੰਨੇਯੋਗ ਹੋਣ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਕੁਝ ਆਮ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸਮਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਹੁਣ ਅਜੋਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਲੇ ਗਲੋਬਲ ਮਾਪ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

2.6 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪਤਨ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ 'ਤੇ ਬਹਿਸ: (Debate on the Decline and Revival of Political Theory)

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਰੀਖਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪਤਨ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਡੋਗ ਹਾਊਸ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਣ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਨਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਕਲਾਸੀਕਲ ਪਰੰਪਰਾ ਮੁੱਲ ਨਿਰਣੇ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਵਾਦ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸੀ। 1930 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਉਭਰਿਆ ਤਾਰਕਿਕ ਸਕਾਰਾਤਮਕਵਾਦ (Logical Positivism) ਨੇ ਆਦਰਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀ ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਤਮਕ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਗੁਆ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਨੇ

ਆਪਣੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਚਨਾ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਸਿਸਟਮ: ਐਨ ਇਨਕੁਆਰੀ ਇਨ ਦ ਸਟੇਟ ਆਫ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਸਾਇੰਸ (Political System : An Enquiry Into The State Of Political Science (1953) ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਆਸਅਰਾਈਆਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ।

ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਦੋ ਸਕੂਲਾਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪਤਨ 'ਤੇ ਬਹਿਸ 1950 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ (DAVID EASTON), ਐਲਫ੍ਰੈਡ ਕੋਬੇਨ (Alfred Cobben), ਸੇਮੋਰ ਲਿਪਸੇਟ (Seymour Lipset), ਲੀਓ ਸਟ੍ਰਾਸ (Leo Strauss), ਦਾਂਤੇ ਜੇਰਮਿਨੋ (Dante Jermino), ਜੋਹਾਨ ਰਾਲਸ (John Rawls), ਸੀ ਬੀ ਮੈਫਰਸਨ (C.B. Mephereson), ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ ਬੇ (Christion Bay), ਰਾਬਰਟ ਨੋਜ਼ਿਕ (Rabert Nozick), ਹਰਬਰਟ ਮਾਰਕੁਸ (Herbert Marcuse), ਜੁਰਗਨ ਹੈਰਮਾਸ (Jurgan Herbrmass), ਅਲਾਸਡੇਅਰ ਮੈਕਲਿੰਟਰ (Alasdaire MacLynter) ਅਤੇ ਮਾਈਕਲ ਵਾਲਜ਼ਰ (Micheal Walzer) ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮਹਾਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਦਾਰ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ। ਕੁਝ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਚਾਰਲਸ ਮੈਰਿਆਮ (Charles Marriam), ਲਾਸਵੇਲ ਅਤੇ ਕਪਲਾਨ (Lasswell Kaplan) ਵਾਂਗ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸੁਝਾਅ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਰਣਨ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੈਨਾਹ ਅਰੈਂਡਟ (Hannah Arendt), ਥੀਓਡੋਰ ਅਡੋਰਨੋ (Theodore Adorno), ਹਰਬਰਟ ਮਾਰਕੁਸ (Herbert Marcuse), ਮਾਈਕਲ ਓਕੇਸ਼ੋਟ (Michael Okeshott), ਬਰਟਰੈਂਡ ਡੀ ਜੋਵੇਨਲ (Bertrand de jouvenal) ਅਤੇ ਐਰਿਕ ਵੋਏਗਲਿਨ (Eric Voegelin) ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਉਦਾਰ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ, ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤਰੱਕੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਸ਼ਹਿਰਵਾਦ ਅਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕਵਾਦ ਦੇ ਵੀ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ। ਮਾਈਕਲ ਓਕੇਸ਼ੋਟ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਠੋਸ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਢੰਗਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ, ਵਿਗਿਆਨ, ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜੋਵੇਨਲ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਨੈਤਿਕ ਚੋਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਫਰੈਂਕਫਰਟ ਸਕੂਲ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅੱਜ ਵੀ ਕੁਝ ਮਹਾਨ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਅਤੇ ਜੀਵਿਤ ਹੈ।

2.6.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ

1. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕੀ ਹੈ?

.....

.....

.....

2. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ?

.....

.....

.....

2.7 ਸੰਖੇਪ:

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦਾਇਰਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇੱਕ ਉਪ ਖੇਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਹ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ, ਸ਼ਕਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਟੀਚਾ ਸਮਝ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਗਿਆਨ ਉਸ ਡੂੰਘੀ ਸੂਝ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਿਰਫ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਦਿਮਾਗ, ਤੇਜ਼ ਸੂਝ, ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪਏਗਾ। ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ।

2.9. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ: (Suggested Readings)

- Andrew Heywood, *Political Theory – An Introduction*, Palgrave MacMillan, New York, 2004
- Catriona Mckinnon (Ed.), *Issues in Political Theory (2nd Edition)*, Oxford University Press, UK, 2014
- J. C. Johari, *Contemporary Political Theory (New Dimensions, Basic Concepts, and Major Trends)*, Sterling Publishers Pvt. Ltd., U.P., 2019
- Michael G. Roskin, Robert L. Cord, James A. Medeiros and Walter S. Jones, Adapted by Abhay prashad Singh and Krishna Murari, Pearson, 2020
- Naresh Dadhich, *Contemporary Political Theory*, Rawat Publications, Jaipur, 2019

- **O.P. Gauba, *An Introduction to Political Theory*, National Paperbacks, U. P., 2019**
- **R.C. Aggarwal, *Political Theory (Principles of Political Science)*, S. Chand & Company Pvt.Ltd, New Delhi, 2016**
- **Rajiv Bhargava, Ashok Acharya, *Political Theory- an introduction*, Pearson, Noida, 2019**
- **S.P. Verma, *Modern Political Theory*, Vikas Publishing House, Noida, 2017**

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ

ਸਮੇਸਟਰ I

ਕੋਰਸ: ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

ਯੂਨਿਟ 3: ਇਤਿਹਾਸ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਬੰਧ

ਸੰਰਚਨਾ

3.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

3.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

3.2 ਭੂਮਿਕਾ

3.3 ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ

3.3.1 ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

3.3.2 ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

3.3.3 ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

3.3.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

3.4 ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ

3.4.1 ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

3.4.2 ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

3.4.3 ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

3.4.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

3.5 ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ

3.5.1 ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

3.5.2 ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

3.5.3 ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

3.5.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

3.6 ਸੰਖੇਪ

3.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

3.7.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

3.7.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

3.8 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

3.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Learning Objectives of Study):

ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ: -

- ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ।

3.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (Keywords): ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਵਰਤਾਰੇ, ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ

3.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (Introduction):

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਲੱਗ-2 ਵਿਸ਼ੇ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇੱਕੋ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇੱਕ ਪਹਿਲੂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਿਜਵਿਕ(Sidgwick) ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂਚ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਲਈ ਦੂਜੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਤਰਕ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਤੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲੈਣੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਪਯੋਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਟੀਕ ਅਤੇ ਸਖਤ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਕੀ ਨੂੰ ਪੂਰਕ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਰਸਪਰ ਨਿਰਭਰ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਚਿੰਤਾ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹਰ ਇੱਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਿੰਦੂਆਂ 'ਤੇ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਲਈ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

3.3 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ (Political Science and History):

ਇਤਿਹਾਸ ਕੇਵਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਲੇਖਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਅਤੇ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਇਸਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ, ਭਾਵ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਸਦੀ ਅਸਲ ਮਹੱਤਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਸੀ ਯੋਗਦਾਨ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੀਲੇ(Seeley) ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਢੁਕਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ: "ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਫਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਕੋਈ ਜੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੈ।" ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਆਪਸੀ ਯੋਗਦਾਨ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

3.3.1 ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (Contribution Of History To Political Science)

- (i) **ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ (History provides the raw material to Political Science):** ਇਤਿਹਾਸ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿਛਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਰੱਖਿਅਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਡੇਟਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਜਿਸ 'ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਰਿਣੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੱਥ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।
- (ii) **ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ (History as a laboratory of Political Science):** ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਇੱਕ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ 1688 ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, 1789 ਦੀ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਆਮ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਤੋਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਅਤੇ ਨੁਕਸ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਇੱਕ

ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਲਈ ਆਮ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

- (iii) **ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ (History plays a role of teacher for Political Science):** ਸਾਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਫ਼ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਉਦੋਂ ਹੀ ਫਲਦਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਲਈ ਇੱਕ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਸਾਬਤ ਹੋਏ ਹਨ,
- (iv) **ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ (History helps to understand the changes of Political System):** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਕਾਂ ਕਰਕੇ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਜਾਂ ਪਤਨ ਨੂੰ ਸਮਝ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਧਤਾ ਦਾ ਸੰਕਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਮਹੂਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਜਾਂ ਫੌਜੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੁਆਰਾ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਉਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ? ਇਤਿਹਾਸ ਇਹਨਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਜਵਾਬਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3.3.2 ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (Contribution of Political Science to History):

ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਓਨਾ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਇਸ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਤੱਥ ਇਸ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ:

- (1) **ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (Historical events have political bearings):** ਜੇਕਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਕਦਰ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਅਧੂਰਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਸੀਲੇ ਨੇ ਸਹੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, "ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਧੁੰਦਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਬੰਧ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ ਹੈ।" ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਧੂਰਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ "ਪਾੜੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰੇ" ਦੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਨੀਤੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ।
- (II) **ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (Impact of Political ideologies on History) :** ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕੋਰਸ ਨੂੰ

ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ। 1789 ਦੀ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੋਰਸ 'ਤੇ ਰੂਸ ਦੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। 1917 ਦੀ ਰੂਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਰੁਖ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਧੂਰਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ।

3.3.2 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ (Difference Between Political Science and History)

ਇਤਿਹਾਸ ਠੋਸ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਤੱਥਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਰਨ-ਸਬੰਧ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਅਟਕਲਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫ੍ਰੀਮੈਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, "ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੀਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਮੌਜੂਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।" ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਤੱਥ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ:

- (I) **ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ (The scope of History is wider than that of Political Science):** ਇਤਿਹਾਸ ਪਿਛਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਬੌਧਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਕੰਮਕਾਜ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੈ।
- (II) **ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ (Political Science is not concerned with all History)** ਕਲਾ, ਵਿਗਿਆਨ, ਭਾਸ਼ਾ, ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ, ਧਰਮ, ਉਦਯੋਗ ਆਦਿ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਾਂਟਦਾ ਅਤੇ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਖੋਜ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੋਣ। ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਖੋਜਕਰਤਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- (III) **ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ (Political Science is analytical, while History is descriptive):** ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ

ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਜਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਵਿਚਾਰਾਂ' ਅਤੇ 'ਸਿਧਾਂਤਾਂ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਇਤਿਹਾਸ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3.3.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

1. ਕਿਸਨੇ ਕਿਹਾ "ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਜੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ"?

.....

.....

.....

2. ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੀਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਰਤਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਸਮਝਾਓ

.....

.....

.....

3.4 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ (Political Science and Economics):

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਗੂੜ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਖਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੁੱਖ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਗਰੀਬਾਂ ਦੁਆਰਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੁਰਾਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਾਮ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਂ ਹੇਠ, ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰੁਤਬਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਹੁਣ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ

ਸਬੰਧ ਸਭ ਤੋਂ ਗੂੜ੍ਹਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੋ ਅਧਿਐਨ ਇੱਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3.4.1 ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (Contribution of Economics to Political Science):

ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ, ਵੰਡ, ਵਟਾਂਦਰੇ ਅਤੇ ਖਪਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਅਲਫਰੇਡ ਮਾਰਸ਼ਲ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਦੌਲਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।" ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਅਟੁੱਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਚਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਵੱਖਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

- (I) **ਬਹੁਤ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ (Very closely connected)** : ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚਕਾਰ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਬੰਧ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਆਰਥਿਕ ਪਹਿਲੂ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੁਆਰਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਰ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੇਸਟੇਰਲ ਤੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੋਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ।
- (II) **ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਰਥਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ (Institutions of state are influenced by economic ideas)** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਰਥਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਹਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਜਿਸ ਨੇ ਪਿਛਲੀਆਂ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਅਤੇ ਸੋਚਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰਥਿਕ ਹੈ।
- (III) **ਆਰਥਿਕ ਤਾਕਤ ਸਿਆਸੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ (Economic Force shapes Political structure)** ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੂਲ ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨ ਇਸ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਕੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਲਕੀ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਕਾਰਨ ਦੋਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨ ਉਸਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ - ਵੰਡ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ

ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਆਰਥਿਕ ਲੀਵਰ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

- (IV) **ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ** (Economists Plans for the welfare of the people): ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਐਡਮ ਸਮਿਥ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ: (ੳ) ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ (ਅ) ਰਾਜ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਕਰਨਾ। ਜੇ ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀਜਨਕ ਹੋਵੇ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਇੱਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਉਪਾਵਾਂ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਰੋਤ ਜੁਟਾਉਣ ਲਈ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।
- (V) **ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ** (Economic conditions influence the policies of the government): ਹਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਫਰਜ਼ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਸੂਬਾ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜੇਕਰ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਹੁਣ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ - ਭੋਜਨ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ। ਅਪਰਾਧ, ਅਮਰਤਾ, ਬੀਮਾਰੀਆਂ, ਨਾਕਾਫੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹਨ ਜੋ ਇੱਕ ਦੁਸ਼ਟ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹਨ।
- (VI) **ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ** (Some political ideologies have economic roots): ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦ, ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ, ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਾਰ ਆਰਥਿਕ ਹੈ। ਉਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕੁਝ ਆਰਥਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹਨ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (VII) **ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਰਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ** (Successful working of democracy depends upon economic condition of state): ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਪੂਰਵ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਭੁੱਖੇ ਮਰਦੇ ਆਦਮੀ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅਰਥਹੀਣ ਹਨ। ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਖਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਏ ਬਿਨਾਂ, ਅਸਲੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3.4.2 ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (Contribution of Political Science to Economics):

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਉਨੀ ਹੀ ਮਦਦ ਜਾਂ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਤੱਥ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਗੇ:

- (1) **ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਜ (Welfare state and economic functions):** ਆਧੁਨਿਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਰਬਪੱਖੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਰਾਜ ਧਨ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ, ਅਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਲੋੜ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਦਰਾਮਦ, ਰਾਸ਼ਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਅਤੇ ਵੰਡ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੁਦਰਾ (ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ), ਬੈਂਕਿੰਗ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਅਤੇ ਮੁਦਰਾ - ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਟੈਕਸ, ਮਾਰਕੀਟਿੰਗ, ਉਤਪਾਦਨ ਤਰਜੀਹਾਂ, ਨਿਰਯਾਤ ਅਤੇ ਆਯਾਤ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਮਦਨ ਦੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਦੌਲਤ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖ ਵੰਡ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।
- (II) **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ (Political institutions influence the economic condition of society):** ਧਨ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਦੌਲਤ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਚੀਨੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸਿਰਫ ਸਮੂਹਿਕ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਣਤਰਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹਨ।
- (III) **ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (The main reasons for problems of state are economic in nature):** ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਰਥਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਸਨ। ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ ਦਾ ਉਭਾਰ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇਤੂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਪਾਹਜ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਭਖਦੇ ਸਵਾਲ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ. ਰਾਜ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ, ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ, ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਆਦਿ, ਸਾਰੇ ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਦੇ ਸਿਆਸੀ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

- (IV) **ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (Economic problems are solved by the State):** ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ, ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ, ਉਜਰਤਾਂ (ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਮਜਦੂਰੀ) ਦੇ ਸਵਾਲ, ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨਾਂ, ਪੂੰਜੀ, ਮਜਦੂਰ ਸੰਘਰਸ਼, ਵਪਾਰ ਸਮਝੌਤੇ, ਟੈਰਿਫ ਮੁਦਰਾ ਅਤੇ ਵਟਾਂਦਰਾ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੱਲ ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤਾਂ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- (V) **ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (Economic system is planned, controlled and regulated by the State):** ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਖਪਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਇਹ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾਵਾਰ, ਖਪਤ, ਵਟਾਂਦਰੇ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਢੰਗ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

3.4.3 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Difference between Political Science and Economics):

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੋ ਸੁਤੰਤਰ ਪਰ ਸਹਾਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਂਝਾ ਕਾਰਕ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਹਰ ਕੋਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਝ ਅੰਤਰ ਹਨ।

(i) **ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Difference in subject matter):** ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਧਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਇਹ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੌਲਤ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ, ਖਪਤ, ਵਟਾਂਦਰੇ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੇ ਢੰਗ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ।

(ii) **ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉੱਨਤ ਅਤੇ ਸਹੀ ਹੈ (Economics is more advanced and accurate than those of Political Science):** ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸਾਧਾਰਨ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ 'ਵਿਗਿਆਨ' ਵਜੋਂ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉੱਨਤ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਗਣਿਤ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਵਿਧੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਵਿਧੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਹੀ ਨਤੀਜੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਤੀਜੇ ਵਧੇਰੇ ਸਹੀ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗਣਿਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਸਟੀਕਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

3.4.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

1. ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ?

.....

.....

.....

2. ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਯੋਜਨਾਬੱਧ, ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

.....

.....

.....

3.5 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ (Political Science and Sociology):

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਮ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਕਾਫ਼ੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹਿਯੋਗ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਨਿਆਦ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਫਰੈਂਕਲਿਨ ਐਚ. ਗਿਡਿੰਗਜ਼ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ, "ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣਾ ਉਹਨਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਗੋਲ-ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਥਰਮੋਡਾਇਨਾਮਿਕਸ ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਊਟੋਨੀਅਨ ਗਤੀ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ।" ਗਿਡਿੰਗਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

3.5.1 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (Contribution of Sociology to Political Science):

- (i) ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ (We can understand the origin and evolution of State with the help of Sociology): ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਆਧਾਰ ਇਸ ਸਥਾਪਿਤ ਸੱਚਾਈ 'ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਨਵਰ ਹੈ। ਰਾਜ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਸਾਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਇਕੱਲਤਾ ਵਿੱਚ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਬਹੁਤ

ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਰਗੀਸ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਰਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਹੈ ਜੋ ਕੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪੂਰਣ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੈ, ਪਰ ਮਨੁੱਖਜਾਤੀ ਦੇ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਸੰਗਠਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

- (ii) **ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ (Sociology supplies material to Political Science):** ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਆਮ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹਰ ਉਮਰ ਅਤੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ, ਕਾਨੂੰਨਾਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਇਸ ਲਈ, ਕਾਨੂੰਨਾਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕੀਮਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਦੇਵਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (iii) **ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦਗਾਰ (Helpful in regulating the problem of social control):** ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਆਧੁਨਿਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਰਾਜ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਤਾਕਤਵਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਇਹ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਬਾਰੇ ਉਪਯੋਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਵੇਲੇ ਰਾਜ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਣਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (iv) **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਉਭਰਨਾ (Emergence of a new discipline of Political Sociology):** ਪਿਛਲੇ ਕਰੀਬ ਪੰਜ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਆਈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਜਾਤੀਵਾਦ, ਕਬੀਲਾਵਾਦ, ਧਰਮ, ਜਾਤ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਰ ਕਾਰਜ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3.5.2 ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (Contribution of Political Science to Sociology)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਦਾ ਇੱਕ ਪਹਿਲੂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਪਹਿਲੂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

- (i) **ਰਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ (State affects social process):** ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਜ ਜੋ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਦੁਆਰਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਾਰੀਆਂ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਬਾਹਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਜਿਸਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਰਾਜ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਇੱਕ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (ii) **ਰਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ (State eliminates social evils):** ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਹੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਉਪਯੋਗੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਲਗਭਗ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।
- (iii) **ਰਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਏਜੰਟ ਹੈ (State is a major agent of social change):** ਰਾਜ ਨੂੰ **ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ** ਦੀ ਮੁੱਖ ਏਜੰਸੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਮ ਸਮਾਜਿਕ ਪੈਟਰਨ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਅਤੇ ਬਾਲ ਵਿਆਹਾਂ ਦੀ ਦਰ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆਦਿ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸਮਾਜਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪੈਟਰਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ।

3.5.3 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Difference between Political Science and Sociology):

ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚਕਾਰ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਦੋਵਾਂ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਾਂਗ ਵਿਆਪਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- (i) **ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ (The scope of Sociology is Wider):** ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਹਿਲੂ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ, ਸਭਿਅਕ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਭਿਅਕ ਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੇ ਇੱਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਰਾਜ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ।
- (ii) **ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ (Political Science is a part of Sociology) :** ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੂਲ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਮੂਲ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਰ.ਜੀ. ਗੈਟਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇੱਕ ਆਮ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੁੱਚਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਹਿਲੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇੱਕ ਆਮ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੁੱਲ ਜੋੜ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।
- (iii) **ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇੱਕ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (Sociology begins at an earlier stage):** ਸਮਾਜ ਆਪਣੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ।
- (iv) **ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇੱਕ ਆਮ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਖਾਸ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ (Sociology is general Social Science but Political Science is a particular social science):** ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਤੇ ਆਮ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕੁੱਲ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਆਮ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ- ਕਾਨੂੰਨੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਆਦਿ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਗਠਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਆਮ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ।

- (v) **ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Difference in nature):** ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨੁਕਤਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹਿਲੂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਇਬ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖਜਾਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (vi) **ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਇਕਾਈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਾਜ ਹੈ (In Sociology the unit of study is individual, while in Political Science it is the state):** ਗਾਰਨਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਜਾਂਚ ਦੀ ਇਕਾਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਗੁਆਂਢੀ, ਇੱਕ ਨਾਗਰਿਕ, ਇੱਕ ਸਹਿ-ਕਰਮਚਾਰੀ ਆਦਿ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ, ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਇਕਾਈ ਕਬੀਲੇ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

3.5.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

1. ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰੀ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ?

.....

.....

.....

.....

2. ਰਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਏਜੰਟ ਹੈ? ਕਿਵੇਂ

.....

.....

.....

.....

3.6 ਸੰਖੇਪ

ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਾਲੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਂਝਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਅਤੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਕਈ ਬਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਛੂਹਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ 'ਤੇ ਓਵਰਲੈਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਵੱਖਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਪੂਰਕ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪੂਰਵ-ਉੱਘੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ

ਅਮੂਰਤਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਹੈ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਸਿਆਸੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਮਨੁੱਖੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਲੀਕੋਕ ਨੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਗਰੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਓਵਰਲੈਪ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਪਰ ਪੂਰਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਅਪ੍ਰੈਲ 1952 ਵਿਚ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਆਯੋਜਿਤ ਕੈਮਬ੍ਰਿਜ਼ ਗੋਲ ਟੇਬਲ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੇਰਸ ਵਿਚ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਐਨਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅੰਤਰ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਰ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਹਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅਕਸਰ ਓਵਰਲੈਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਵਿਆਹ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਇਕ ਵਿਆਹ, ਤਲਾਕ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਦੋਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨ ਅਣਗਿਣਤ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਬਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੇ ਹਨ।

3.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

3.7.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ?
2. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ?
3. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
4. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਕੀ ਹਨ?
5. ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
6. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?

3.7.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਕੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ?
2. ਰਾਜ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਹੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ?
3. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਜੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।

3.8 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (Suggested Readings):

- ਏ.ਸੀ. ਕਪੂਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਐਸ. ਚੰਦ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ ਪ੍ਰਾ. ਲਿਮਿਟੇਡ, 2014
- ਜੇ.ਸੀ. ਜੌਹਰੀ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਸਟਰਲਿੰਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਪ੍ਰਾ. ਲਿਮਿਟੇਡ, 2019
- ਐਡਰਿਊ ਹੇਵੁੱਡ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ- ਇੱਕ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ, ਪਾਲਗ੍ਰੇਵ ਮੈਕਮਿਲਨ, ਨਿਊਯਾਰਕ, 2004
- ਆਰ.ਸੀ. ਅਗਰਵਾਲ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਐਸ. ਚੰਦ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ ਪ੍ਰਾ. ਲਿਮਿਟੇਡ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2016

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ

ਸਮੇਸਟਰ I

ਕੋਰਸ: ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

ਯੂਨਿਟ 4: ਰਾਜ: ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਤੱਤ ਅਤੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

(State: Definition, Elements and Its Distinction from Government, Society and Association)

ਸੰਰਚਨਾ

4.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

4.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

4.2 ਭੂਮਿਕਾ

4.3 ਰਾਜ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

4.4 ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ

4.4.1. ਜਨਸੰਖਿਆ

4.4.2 ਖੇਤਰ

4.4.3 ਸਰਕਾਰ

4.4.4. ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ

4.5 ਰਾਜ ਦੇ ਗੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ

4.5.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

4.6 ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ

4.6.1. ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ

4.6.2 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

4.7 ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ

4.7.1. ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ

4.7.2 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

4.8 ਰਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾ

4.8.1. ਰਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ:

4.8.2. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ IV

4.9 ਸੰਖੇਪ

4.10 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

4.10.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

4.10.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

4.11 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

4.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Learning Objectives):

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਰਾਜ ਦੇ ਅਰਥ, ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਸਰਕਾਰ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਲਈ।

4.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (Keywords): ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਖੇਤਰ, ਆਬਾਦੀ, ਸਦੱਸਤਾ

4.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (Introduction):

ਰਾਜ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤੀ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਰਾਜ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ"। ਮੈਕਿਆਵੇਲੀ ਇੱਕ ਇਤਾਲਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿਤਾਬ "ਦ ਪ੍ਰਿੰਸ" ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦਾ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 'ਸਟੇਟ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣ ਲਈ, "ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਜ ਹਨ, ਉਹ ਚਾਹੇ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਜਾਂ ਗਣਰਾਜ ਹਨ।" ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰ, ਸਰਕਾਰ, ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਗਲਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸੰਘ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤਰੀ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ 'ਰਾਜ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਹਨ। ਪਰ 'ਸਟੇਟ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਖਾਸ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਅਰਥ ਹਨ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਬਾਹਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ।

4.3 ਰਾਜ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition of State):

ਭਾਵੇਂ ਰਾਜ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਇਸਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ 'ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ:

- ਅਰਸਤੂ (Aristotle) ਨੇ ਇਸਨੂੰ "ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਘ" ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅੰਤ ਲਈ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਜੀਵਨ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਮਤਲਬ ਇੱਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਜੀਵਨ ਹੈ।
- ਡਾ. ਵੁਡਰੋ ਵਿਲਸਨ (Dr. Woodrow Wilson) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਾਨੂੰਨ ਲਈ ਸੰਗਠਿਤ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"
- ਬਰਗੇਸ (Burgess) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਰਾਜ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਏਕਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਮਨੁੱਖਜਾਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।"
- ਡਬਲਯੂ ਡਬਲਯੂ ਵਿਲੋਬੀ (W.W. Willoughby) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਮੌਜੂਦ ਹੈ "ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਰਵਉੱਚ ਅਥਾਰਟੀ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਦ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ"।
- ਜਰਮਨ ਲੇਖਕ ਸਿੰਡਲ (Syndal) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ. "ਇੱਕ ਰਾਜ ਉਦੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਤਹ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਇੱਕ ਉੱਚ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕਜੁੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ."

ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇੰਨੀ ਵਿਆਪਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਇੱਕ ਰਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸੇ ਜਾਂ ਕੁਝ ਪਹਿਲੂਆਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਸਹੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਅਸਲ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਡਾ. ਗਾਰਨਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, "ਰਾਜ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਜੋਂ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਵੱਧ ਜਾਂ ਘੱਟ ਅਨੇਕ, ਸਥਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਸੁਤੰਤਰ ਜਾਂ ਲਗਭਗ ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਬਾਹਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਆਦਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਗਿਆਪਾਲਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।" ਡਾ. ਗਾਰਨਰ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੱਤ ਮੌਜੂਦ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਠਿਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕਾਈ ਬਣਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਦੂਜਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤੀਜਾ, ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌਥਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਇੱਛਾ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ

ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਂਝੇ ਸੁਪਰੀਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਅਸੀਂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖੇਤਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਇੱਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ।

4.4 ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ (Essential Elements of State):

ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਜਾਂ ਗੁਣ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹਨ, ਪਹਿਲਾ ਲੋਕ ਜਾਂ ਜਨਸੰਖਿਆ, ਦੂਜਾ, ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੇਤਰ, ਤੀਜਾ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਜੁੱਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ, ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ, ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਤੱਤ ਰਾਜ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥਕ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਖਰੀ ਦੋ ਰੂਪ ਇਸਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਾਰ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਜਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

4.4.1. ਜਨਸੰਖਿਆ (Population):

ਆਬਾਦੀ ਜਾਂ ਜਨਸੰਖਿਆ ਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਬਾਦੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਰਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਇਸਦੇ ਉਲਟ। ਜਨਸੰਖਿਆ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਹੀ ਆਬਾਦੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਖ਼ਤ ਅਤੇ ਪੱਕਾ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਡਬਲਯੂ. ਗਾਰਨਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਿਯਮ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਪਹੁੰਚ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਬਾਦੀ, ਇੱਕ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ, ਸ਼ਾਸਿਤ(ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀਜਨਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਇੱਕ ਰਾਜ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਮੱਧਮ ਆਕਾਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਬਾਦੀ ਇੰਨੀ ਕੁ ਵੱਧ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ, ਜੇਕਰ ਇਹ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰੇ। ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਹਾਸੇਹੀਣਾ ਹੈ ਕਿ 25 ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਰਾਜ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਏਥਨਜ਼ ਅਤੇ ਸਪਾਰਟਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਯੂਨਾਨੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਆਬਾਦੀ ਨਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ। ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੰਬਰ ਸਿਰਫ 5,040 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ। ਪਲੈਟੋ ਅਤੇ ਰੂਸੋ ਵਰਗੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਦੀ ਹੁਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਜਾਂ ਕਮੀ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੋਨਾਕੋ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਹਜ਼ਾਰਾਂ 'ਚ ਹੈ ਅਤੇ ਚੀਨ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਲੱਖਾਂ ਵਿੱਚ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਜਾਂ ਵਿਹਾਰਕ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ

ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਹ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਲਈ ਥੋੜੀ ਵੱਧ ਹੋਈ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਛੋਟੀ ਹੋਈ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

4.4.2 ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੇਤਰ (Territory):

ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਆਕਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀਮਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਸੋਵੀਅਤ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਗਣਰਾਜਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸੰਘ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਦਸ ਕਰੋੜ ਵਰਗ ਮੀਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ, ਭਾਵ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਹਿੱਸਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸੈਨ ਮੈਰੀਨੋ ਰਾਜ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਕੁਝ ਵਰਗ ਮੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋਨਾਕੋ ਰਾਜ ਦਾ ਸਿਰਫ 4 ਵਰਗ ਮੀਲ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤਰ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਦੇਵਾਂ ਵਿੱਚ ਢੁਕਵਾਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸਰੋਤ, ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਇੱਕ ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਰਾਜ ਵਿਹਾਰਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਇੱਕ ਤੱਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਤਹ ਦੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸਦੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਪਦੰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜ਼ਮੀਨ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਰਾਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਖੇਤਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇਸ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਝੀਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇਹ ਤੱਟ ਤੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ, ਹਾਲਾਂਕਿ, ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਸਮੁੰਦਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਇਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਹਵਾਈ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਵੀ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

4.4.3 ਸਰਕਾਰ (Government):

ਜਿਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਦੇ ਕੁਝ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਆਚਰਣ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਗਿਆਪਾਲਣ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਏਜੰਸੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਮਨ-ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ, ਕਾਨੂੰਨ ਤੋੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇਣ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਆਮ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਅਟੱਲ ਵੀ ਹੈ। "ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਨ ਹੈ।" ਸਰਕਾਰ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਦਾ ਠੋਸ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਢਾਂਚਾ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4.4.4. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Sovereignty):

ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰਾਜ ਇਸ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਰਾਜ ਦੂਜੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿਮਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਉੱਚਤਮ ਅਤੇ ਅੰਤਮ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਾਂ ਬਾਹਰੀ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ - ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਦਬਾਉਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਅਥਾਰਟੀ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਬਾਹਰੀ ਮਜਬੂਰੀ ਅਧੀਨ, ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਤਕਨੀਕੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ।

4.5 ਰਾਜ ਦੇ ਗੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ (Non-Essential Elements of State):

ਪਿਛਲੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰੇ ਗਏ ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਰਾਜ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਤੱਤ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਬਰਗੇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਨਾਲ, ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਸਥਾਈਪਨ ਨੂੰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

- ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਾਈਤਾ ਜਾਂ ਸਥਾਈਪਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਰੂਪ ਹੋਵੇ, ਰਾਜ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਰਕਾਰ ਦੂਜੀ ਦੁਆਰਾ ਅਧੀਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮਨੁੱਖਜਾਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।
- ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ, ਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇੱਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- ਮਾਨਤਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਕੋਲ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ

ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੁਆਰਾ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਪਦੰਡ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਸਾਡੀ ਚਰਚਾ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਰਾਜ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਜਾਂ ਆਬਾਦੀ, ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੇਤਰ, ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤੱਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਘਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਘੀ ਇਕਾਈਆਂ ਲਈ 'ਰਾਜ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਗਲਤ ਨਾਮ ਹੈ। ਸੰਘਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਘੀ ਇਕਾਈ ਕੋਲ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਤੱਤ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਹਨ। ਪਰ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ 'ਰਾਜ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਤੱਤ ਅਜੇ ਹੋਰ ਤੱਤ ਜਿੰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ ਹੈ।

4.5.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ- ।

1. ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਕੀ ਹਨ?

.....

.....

.....

2. ਰਾਜ ਦੇ ਗੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਲਿਖੋ?

.....

.....

.....

4.6 ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ (State and Government):

"ਰਾਜ" ਅਤੇ "ਸਰਕਾਰ" ਸ਼ਬਦ ਅਕਸਰ ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ; ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਲੂਈ ਚੌਦਵੇਂ (Louis XIV) ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਉਲਝਾਇਆ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਮੈਂ ਰਾਜ ਹਾਂ"। ਉਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਪੂਰਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਖੁਦ ਰਾਜ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਹਾਬਜ਼ (Hobbes) ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇਵੇਂ ਵਰਤਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਆਮ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦੋਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ

ਵਰਗੀਕਰਨ ਨੂੰ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮ ਸਨ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਤਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਆਖਿਆ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧਾਨਕ, ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂਇਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਜੋੜ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਜੋੜ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਜਾਂ ਇੱਕ ਏਜੰਸੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4.6.1. ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ (Distinction between State and Government):

ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:

1. ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਜਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ (Government is only one of the four elements of the State)

ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਇਸਦੇ ਚਾਰ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਡਾ. ਗਾਰਨਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਅਥਾਰਟੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਏਜੰਸੀ, ਨਿਆਂਇਕ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹਿਕ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੇਵਲ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ।

2. ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ (The Government is narrower than the State)

ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਮੂਹ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਉਹ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

3. ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ (Government is included in the State)

ਰਾਜ ਇੱਕ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਕਲੀਵਰ (McLever) ਅਨੁਸਾਰ, "ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰਾਜ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਮਤਲਬ ਉਹ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਸਰਕਾਰ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਸੰਹਿਤਾ ਜਾਂ ਆਪਣੀ

ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ, ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਪੂਰੇ ਢਾਂਚੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਰਾਜ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

4. ਰਾਜ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਸਥਾਈ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ ਅਸਥਾਈ ਹੈ (The State is more or less permanent, Government is temporary)

ਹਿਊਗੋ ਗ੍ਰੋਸੀਅਸ(Hugo Grotious) ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਰਾਜ ਅਮਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।" ਭਾਵੇਂ ਰਾਜ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਮਰ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ, ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਟਿਕਾਊ ਹੈ। ਇੱਕ ਰਾਜ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇੱਕ ਰਾਜ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਸਦੇ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਸਥਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਜਾਂ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਕਿਸੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਮੌਤ ਜਾਂ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਜਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਰਾਜ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ।

5. ਰਾਜ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਅਮੂਰਤ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਠੋਸ ਹੈ (The State is largely an abstraction, while the Government is concrete)

ਰਾਜ ਮਹਿਜ਼ ਇੱਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਅਮੂਰਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜ ਇੱਕ ਅਮੂਰਤ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਰਕਾਰ ਠੋਸ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਰੋਜ਼ਮਰ੍ਹਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਮਾਇਨੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ, ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਜਾਂ ਏਜੰਸੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਇੱਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਇੱਕ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਭੌਤਿਕ ਜਾਂ ਠੋਸ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

6. ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹਨ (All States are identical, but forms of Government vary)

ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵੱਖ-2 ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ ਆਪਣੇ ਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ ਭਾਵ ਜਨਸੰਖਿਆ, ਭੂਮੀ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਅਤੇ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਰਾਜ, ਚਾਹੇ ਵੱਡੇ ਜਾਂ ਛੋਟੇ, ਇਹ ਚਾਰ ਤੱਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੇ ਉਲਟ, ਸਰਕਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ, ਕੁਲੀਨਤਾ, ਲੋਕਤੰਤਰ, ਏਕਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੰਘਾਤਮਕ, ਸੰਸਦੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ।

7. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦੀ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਹੀਂ (Sovereignty belongs to the State, not to Government)

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੂਬੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਵੀ ਅਥਾਰਟੀ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸੌਂਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀਮਤ ਅਤੇ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਜ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾ ਜਾਂ ਘਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਰਾਜ ਕੋਲ ਅਸੀਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ, ਰਾਜ ਦੀ ਏਜੰਟ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਸੀਮਤ ਅਤੇ ਸੌਂਪੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ।

8. ਭੂਮੀ ਰਾਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ (Territory is the essential characteristic of the State and not of the Government)

ਰਾਜ ਇੱਕ ਖੇਤਰੀ ਸੰਘ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਭੂਮੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਖੇਤਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ, ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭੂਮੀ ਦੇ ਤੱਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

9. ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ (Individual can have rights against the Government, but not against the State)

ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਕੋਲ ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁਜੱਸਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਵਿਅਕਤੀ, ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਦੇ ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਵਿਅਕਤੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ। ਰਾਜ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕੱਲੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

10. ਰਾਜ ਮਾਲਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਉਸਦੀ ਸੇਵਕ ਹੈ (The State is the master and the Government is its servant):

ਰਾਜ ਮਾਲਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਅਸਲੀ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਰਬੋਤਮ ਸੱਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੌਂਪਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਉਹੀ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਇੱਕ ਨੌਕਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮਾਲਕ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰੋ. ਲਾਸਕੀ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ 'ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਿਧਾਂਤਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਿਹਾਰਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਨਹੀਂ ਹਨ।

4.6.2. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

1. ਰਾਜ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ ਅਤੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਲਿਖੋ?

.....

.....

.....

2. ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਰਥ ਲਿਖੋ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ?

.....

.....

.....

4.7 ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ (State and Society)

ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਬੰਧ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਮੰਨਿਆ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਯੂਨਾਨੀ ਨਗਰ-ਰਾਜ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਵੱਧ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜ, ਇੱਕ ਨੈਤਿਕ ਸਮਾਜ, ਇੱਕ ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਘ ਸੀ। ਇਹ "ਸਮਾਜ - ਰਾਜ" ਸੀ। ਪਰ ਅੱਜ ਇਹ ਯੂਨਾਨੀ ਧਾਰਨਾ ਰੱਦ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਸਹਿ-ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਜੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਸਦੀ ਸਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ।

4.7.1. ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ: (Distinction between State and Society)

ਸਮਾਜ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਦਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਸਬੰਧ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਹਰ ਇੱਛਾ-ਪੂਰਵਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਹ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਆਦਮੀ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਨੈਟਵਰਕ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਇੱਕਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧਰਮ, ਪਰਿਵਾਰ, ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹਨ ਹਨ ਜੋ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਰਥ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਨੁਕਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ:

1. ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਰਾਜ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ (Scope of Society is wider than the State)

ਸਮਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਜਾਲ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਰਾਜ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਧਰਮ, ਘਰੇਲੂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਜ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਰਾਜ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ।

2. ਸਮਾਜ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ (Society is prior to State):

ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਸਮਾਜ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ। ਮੈਕਲਵਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸ਼ਿਕਾਰੀ, ਮਛੇਰਿਆਂ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਫਲ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਸਨ ਜੋ ਰਾਜ ਬਾਰੇ ਲਗਭਗ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ।" ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਕਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ।

3. ਭੂਮੀ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਹੀਂ (Territory is the distinguishing feature of the State, not of Society):

ਸਮਾਜ ਕੋਈ ਖੇਤਰੀ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਬਦ ਖੇਤਰੀ ਕਿੱਤੇ ਦਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕੱਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਭੂਮੀ, ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਰਾਜ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

4. ਸੰਚਾਲਨ ਦੇ ਢੰਗ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Distinction in Respect of mode of operation)

ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਰਾਜ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਅਤੇ ਦਬਾਓ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਮਾਜ ਸਵੈਇੱਛਤ ਕਾਰਵਾਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੁਆਰਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਅਪੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜ ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

5. ਸੰਗਠਨ ਰਾਜ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਜ ਲਈ ਨਹੀਂ (Organization is essential for a State but not for a Society):

ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। "ਰਾਜ" ਸ਼ਬਦ ਸਿਰਫ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਅਸੰਗਠਿਤ ਦੋਨ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਦਿ

ਲੋਕ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਵੀ, ਐਸਕੀਮੋਜ਼ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

6. ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ: Distinction in respect of their functions:

ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਪਹਿਲੂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚਾ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਅਮਨ-ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਘ ਹੈ, ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਹਿਲੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਮਾਜ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪਹਿਲੂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ।

7. ਰਾਜ ਕੋਲ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਕੋਲ ਨਹੀਂ (The State possesses sovereignty, Society does not)

ਰਾਜ ਕੋਲ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਦਬਾਓ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। "ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ" ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ। ਇਹ ਧਮਕੀ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਕੋਲ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕੋਈ ਵੀ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਸੰਮੇਲਨਾਂ, ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਰਾਏ ਦੇ ਦਬਾਅ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਰੂਪ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਅੰਤਰ ਹਨ। ਮੈਕਆਈਵਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਗਲਤਫਹਿਮੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ, ਅਸੀਂ ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਜ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।" ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸਬੰਧ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

4.7.2 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

1. ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਦੋ ਅੰਤਰ ਲਿਖੋ?

.....

2. ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਰਥ ਲਿਖੋ।

.....

4.8 ਰਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾ (State and Association)

ਰਾਜ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ, ਮਨੁੱਖ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜ ਚਰਚ, ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਮਨੋਰੰਜਕ, ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਸਰੋਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਜਾਂ ਇਸ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਿਰਫ ਰਾਜ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਰਾਜ ਵੀ ਦੂਜੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਮੇਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰਵੋਤਮ ਸਵੈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।

4.8.1. ਰਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ DIFFERENCES BETWEEN STATE AND ASSOCIATION:

ਰਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਤਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ:

1. ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਸਵੈਇੱਛਤ ਹੈ (Membership of Association is Voluntary):

ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਰਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਜਾਂ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਟੈਕਸ ਅਦਾ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਜੋਂ ਹੋਰ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣਗੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੈਇੱਛਤ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾ, ਸਪੋਰਟਸ ਕਲੱਬ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਯੂਨੀਅਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

2. ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਖੇਤਰੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨਹੀਂ (No Territorial Limits for Associations):

ਖੇਤਰੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਸੰਸਥਾ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਕਈ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਇਹ ਰੈਂਡ ਕਰਾਸ ਵਰਗੀ ਇੱਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸੁਭਾਅ ਪੱਖੋਂ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇਸਦੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਸਦੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ।

3. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲਈ (Sovereignty is essential for State and not for Associations):

ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨੁਕਤਾ ਜੋ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੰਘਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕੱਲੇ ਰਾਜ ਕੋਲ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਜਾਂ ਉੱਤਮ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਛਾ ਸਰਵਉੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਘਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ।

4. ਰਾਜ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹਨ (State Enjoys Power of Coercion, but Associations are Devoid of Such Power)

ਸਵੈ-ਇੱਛੁਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕੋਲ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਅਣਆਗਿਆਕਾਰਤਾ ਜਾਂ ਹੁਕਮ ਨਾ ਮੰਨਣ ਲਈ ਕੱਢ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ੁਰਮਾਨਾ, ਕੈਦ ਜਾਂ ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਗੰਭੀਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5. ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਛੱਡੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਸਮਰਪਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ (Membership of a State cannot be given up while that of Associations can be surrendered):

ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਛੱਡਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇ। ਪਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਰਾਜ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਵਿੱਚ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਨਾਗਰਿਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਸੰਸਥਾ ਤੋਂ ਹਟ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਤੋਂ ਖਤਮ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਕਰਨਾ ਖਤਮ ਆਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹਨ।

6. ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਰਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ (At one time an individual can be a member of one State only but of Many Associations):

ਰਾਜ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਜਨਮ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਜਿੰਨੀਆਂ ਮਰਜ਼ੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਜਾਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ

ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਸਕਦਾ ਹੈ।

8. ਰਾਜ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਇੱਕ ਸਥਾਈ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਪਰ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸਥਾਈ ਸੁਭਾਅ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ (The State is more or Less a Permanent Association but other Associations are generally of temporary Nature)

ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਰਾਜ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਅਸਥਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਜਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਬੰਦ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕਦੇ ਵੀ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਸਰਕਾਰ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਡਿੱਗ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਜ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਕੋਲ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹੈ।

9. ਰਾਜ ਇੱਕ ਸਰਬ-ਸੰਮਿਲਿਤ ਸੰਸਥਾ ਹੈ (The State is an all-inclusive Association of Associations):

ਰਾਜ ਸਰਵਉੱਚ ਸੰਘ ਹੈ। ਇਹ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ, ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਭ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸੰਘ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਅਕਸਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੂਜੇ ਸੰਘਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਕੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

10. ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦਾ ਸੀਮਿਤ ਦਾਇਰਾ (Limited Scope of Association Activity):

ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਦਾਇਰਾ, ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਵਪਾਰਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਸਰਗਰਮੀ ਦੇ ਉਸ ਸੀਮਤ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਜਿਸ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਇਹ ਲਗਭਗ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੈ।

11. ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ ਪਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ (Government is an Essential Element of State but not of Associations)

ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਉਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਸੈਂਟਰਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਢਿੱਲਾ ਇਕੱਠ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਸਾਨ ਅਤੇ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਸਥਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਤਾ ਭਾਵ ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।

4.8.2. ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ - IV

1. ਰਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਲਿਖੋ?

.....

.....

.....

2. ਕੀ ਸੰਸਥਾ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ?

.....

.....

.....

4.9 ਸੰਖੇਪ:

ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਨੈਕਰ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਅਮੂਰਤ ਹੈ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਠੋਸ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅਸਥਾਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਹੈ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜ ਕੋਲ ਮੂਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੀਮਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਮਾਹੌਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਮਾਹੌਲ ਰਾਜ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਰਾਜ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਾਅਵਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਾਲਮੇਲ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ, ਇਹ ਤਾਲਮੇਲ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਚਾਰੂ ਕੰਮਕਾਜ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਗਠਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਮ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

4.10 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

4.10.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਰਾਜ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ। ਇਸ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਰਾਜ ਤੇ ਇੱਕ ਨੇਟ ਲਿਖੋ ਅਤੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ।
3. ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
4. ਰਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।
5. ਰਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਅਰਥ ਲਿਖੋ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?

4.10.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਰਾਜ ਦੇ ਗੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
2. ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।
3. ਰਾਜ ਦੇ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਵਜੋਂ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੇਟ ਲਿਖੋ।
4. ਸਮਾਜ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਓ।

4.11 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (Suggested Readings):

- A.C. Kapoor, Principles of Political Science, S. Chand & Company Pvt. Ltd., 2014
- J.C. Johari, Principles of Political Science, Sterling Publishers Pvt.Ltd., 2019
- Andrew Heywood, Political Theory- An Introduction, Palgrave MacMillan, New York, 2004
- R.C. Aggarwal, Political Theory, S. Chand & Company Pvt. Ltd., New Delhi, 2016

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ

ਸਮੈਸਟਰ I

ਕੋਰਸ: ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

ਇਕਾਈ 5 ਰਾਜ ਦੇ ਉਥਾਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ: ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤਾ

(Theories of the Origins of State: Evolutionary and Social Contract)

ਸੰਰਚਨਾ

5.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

5.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

5.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

5.3 ਰਾਜ ਦੇ ਤੱਤ

5.4. ਰਾਜ ਦੇ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਧਾਂਤ

5.5 ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

5.5.1 ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ

5.5.2 ਥਾਮਸ ਹੋਬਸ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ

5.5.3 ਥਾਮਸ ਹੋਬਸ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ

5.5.4 ਥਾਮਸ ਹੋਬਸ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

5.5.5 ਜੌਹਨ ਲਾਕ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

5.5.6 ਜੌਹਨ ਲਾਕ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਉਥਾਨ

5.5.7 ਜੌਹਨ ਲੋਕ ਲਈ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

5.5.8 ਜੀਨ ਜੈਕਸ ਰੂਸੋ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

5.5.9 ਜੀਨ ਜੈਕਸ ਰੂਸੋ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ

5.5.10 ਜੀਨ ਜੈਕਸ ਰੂਸੋ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

5.5.11 ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੋਤੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ

5.5.12 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

5.6 ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ

5.6.1 ਮੈਕਆਈਵਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ

5.6.2 ਬਰਗੇਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ

5.6.3 ਗੈਟੇਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ

5.6.4 ਗਾਰਨਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ

5.6.5 ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ

5.6.6 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

5.7 ਸੰਖੇਪ

5.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

5.8.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

5.8.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

5.9 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

5.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Learning Objectives)

ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ

- ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੋਤੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਦੇ ਮੂਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ।

5.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (Key Words): ਰਾਜ, ਸਮਝੋਤਾ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਕੁਦਰਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਮਾਜ

5.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (Introduction)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ, ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ, ਇਸਦੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਵੱਖ-2 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ

ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਅਰਸਤੂ ਲਈ, 'ਰਾਜ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ'। ਸੰਤ ਐਕੁਇਨਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਦੈਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਹ ਰੱਬ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਰੱਬ ਦਾ ਏਜੰਟ ਹੈ। ਮੈਕਿਆਵੇਲੀ ਲਈ ਰਾਜ ਇੱਕ ਨਕਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਹੀਗਲ ਲਈ, ਰਾਜ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਰੱਬ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ (STATE IS A MARCH OF GOD ON EARTH)। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਲਈ, ਰਾਜ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੈਨਿਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਜਮਾਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੈ, ਇੱਕ ਜਮਾਤ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਲਈ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ।

5.3 ਰਾਜ ਦੇ ਤੱਤ (Elements of the State)

ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਰਾਜ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹਨ:

(ੳ) **ਜਨਸੰਖਿਆ** - ਇੱਥੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਨਸੰਖਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

(ਅ) **ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਮੀ** - ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਰਾਜ ਵਰਗੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਭੂਮੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਇਸਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੋਵੇ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਜਾਂ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

(ਸ) **ਸਰਕਾਰ** - ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ: (a) ਵਿਧਾਨਕ, (b) ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਤੇ (c) ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ। ਵਿਧਾਨਕ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(ੲ) **ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ** - ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ। ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬਾਹਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ।

5.4 ਰਾਜ ਦੇ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਿਧਾਂਤ (Different Theories of the Origin of the State):

ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ:

- (1) ਰਾਜ ਦੀ ਦੈਵੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ
- (2) ਰਾਜ ਦਾ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ
- (3) ਰਾਜ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ
- (4) ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ
- (5) ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

5.5 ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Social Contract):

ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ 17^{ਵੀਂ} ਅਤੇ 18^{ਵੀਂ} ਸਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਧੀਨ ਆਈ। ਇਹ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੇ ਨਾਲ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦਾ ਮਤਲਬ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਸਬੰਧਤ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਾਂ ਕਾਰਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਇੱਕ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੁਰਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਜਾਂ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਉਪਜ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਸਮਰਥਕ ਹਨ: ਥਾਮਸ ਹੋਬਸ (1588-1679), ਜੌਨ ਲੌਕ (1632-1704), ਅਤੇ ਜੀਨ ਜੈਕਸ ਰੂਸੋ (1712-1778)।

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ, ਰਾਜ ਕੋਈ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਅਚਾਨਕ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਇਆ ਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਭਾਵ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾਅ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਕਿਹਾ। ਭਾਵ ਰਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਹਾਲਤਾਂ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

5.5.1 ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Conception of the State of Nature)

ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਰਾਜ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਭਾਵ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਗਠਨ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਅਸੀਂ ਰਾਜਹੀਣਤਾ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾਅ ਨੂੰ ਸਮਝਾਂਗੇ। ਇਹ ਕਾਲਪਨਿਕ ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਲਈ ਕਾਰਣ ਜਾਂ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕੁਦਰਤੀ

ਅਵਸਥਾ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਹਰੇਕ ਚਿੰਤਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ।

5.5.2 ਹਾਬਜ਼ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਅਵਸਥਾ (Hobbes's State of Nature)

ਥਾਮਸ ਹੋਬਜ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਲੇਵੀਆਥਨ' ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦਾ ਦੌਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਦੌਰ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸੁਆਰਥੀ ਸਨ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਜਾਂ ਸਵੈ ਨਿਰਣਾ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਹੋਬਜ਼ ਲਈ ਕੁਦਰਤੀ ਸਥਿਤੀ 'ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਸਭ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਭ ਦੀ ਲੜਾਈ' ਹੈ।

ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਕੁਝ ਵੀ ਜਾਇਜ਼ ਜਾਂ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਧੋਖਾਧੜੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। MIGHT IS RIGHT (ਜਿਸਦੀ ਲਾਠੀ ਉਸਦੀ ਭੈਂਸ) ਹੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨਿਯਮ ਸੀ ਜੋ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹਾਬਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ 'ਇਕਾਂਤ, ਗਰੀਬ, ਬੁਰਾ, ਵਹਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਛੋਟਾ' ਸੀ। ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਗਿਆਨ, ਕਲਾ, ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਦਤਰ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਉਦਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਲਾਭ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਨ, ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨੈਵੀਗੇਸ਼ਨ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਲ ਨੂੰ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਚਿੰਤਾ ਸੀ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਨਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਵਰਗੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ, ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਨ। ਹੋਬਜ਼ ਨੇ 19 ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਗੇ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕਾਨੂੰਨ ਹਨ: (ੳ) ਹਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, (ਅ) ਹਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਰੱਖਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਦੂਸਰੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ, (ੲ) ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ

ਸਮਝੋਤੇ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਆਰਥੀ ਸੁਭਾਅ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਵਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਯੁੱਧ ਵਰਗੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਹੋਵੇਗੀ।

5.5.3 ਹਾਬਜ਼ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ (Origin of the State for Hobbes)

ਹੋਬਜ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਬਉੱਚ ਸੱਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਮਝੋਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਮਝੋਤੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਦੁਆਰਾ ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੋਬਜ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਹਰ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗਾ, ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਜਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਸਭਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਰਾਜ ਦਾ ਗਠਨ ਹੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੰਗ ਵਰਗੀ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਅਰਾਜਕਤਾ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਗਠਨ ਦੇ ਨਾਲ, ਆਦਮੀ ਪੂਰਵ-ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਪੂਰਵ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੜਾਅ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਰਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜਾ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸਨੂੰ 'ਲੇਵੀਆਥਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5.5.4 ਹਾਬਜ਼ ਦੇ ਸਮਝੋਤੇ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Certain Features of the Contract for Hobbes)

(ੳ) ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ, ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਮਝੋਤਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਝੋਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਮਝੋਤਾ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਸਿਰਫ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੋਤਾ ਹੈ।

(ੲ) ਹਰੇਕ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਜਾਂ ਰਾਜ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸਰਵਉੱਚ, ਅਟੱਲ, ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਅਵੰਡਣਯੋਗ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਲੋਕ ਸਮਝੋਤੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਜਾਂ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਲੇਵੀਥਨ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

(ਹ) ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਤੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਰਬਸੱਤਾਵਾਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ।

(ਕ) ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ 'ਲੋਵੀਆਥਨ' ਦੀ ਮੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ, ਲੋਕ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

5.5.5 ਲਾਕ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸਥਿਤੀ (Locke's State of Nature)

ਜੌਹਨ ਲੋਕ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਧੀਆਂ ਆਫ਼ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਅਤੇ ਦ ਐਸੇ ਕੰਸਰਨਿੰਗ ਹਿਊਮਨ ਅੰਡਰਸਟੈਂਡਿੰਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ / ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਇੱਕ ਪੜਾਅ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਰਾਜਹੀਣਤਾ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੋਬਜ਼ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਲਈ, ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤਪ੍ਰੇਮੀ, ਸਵੈ-ਰੱਖਿਅਕ, ਹਮਦਰਦ, ਆਪਸੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਤਰਕ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ, ਕੁਦਰਤੀ ਸਥਿਤੀ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੋਬਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕ ਲਈ, ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਪੂਰਵ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੜਾਅ ਸੀ ਪਰ ਪੂਰਵ-ਸਮਾਜਿਕ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕ ਰਾਜ ਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧ ਦਿਨ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਸੀ।

ਮਨੁੱਖਾਂ ਕੋਲ ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਸੀ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਸੀਮਾਵਾਂ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਲੋਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਬਰਾਬਰ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਲਈ ਬਲਕਿ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹਨ। ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਇੱਕਲਾ ਮਾਲਕ ਜਾਂ ਮਾਲਕ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹਨ ਜਾਂ ਇਸਦੀ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਰੋਤ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਜੇ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਖਾਣ

ਲਈ ਕੁਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਜੋੜ ਕੇ ਸਾਂਝੇ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਂਝੀ ਸੰਪਤੀ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਉੱਪਰ ਵੀ ਕੁਝ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ। ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ, ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਇਦਾਦ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਬੇਕਾਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਲਈ, ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਆਦਮੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਲੋੜ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਅਤਿਅੰਤ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਖਰੀਦ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5.5.6 ਲਾਕ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ (Origin of the State for Locke)

ਕੋਈ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਸੀ ਤਾਂ ਲਾਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ:

(ੳ) ਕੁਦਰਤੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ, ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਕੀ ਗਲਤ ਅਤੇ ਸਹੀ ਸੀ ਇਸਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

(ਅ) ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੱਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ। ਇੱਕ ਜੱਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਜੋ ਸਥਾਪਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਤਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ। ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ, ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਜੱਜ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(੮) ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ ਜੋ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਅਤੇ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਜਾਂ ਸਿਵਲ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

5.5.7 ਲਾਕ ਲਈ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Certain Features of the Contract for Locke)

(1) ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਨਾਲ, ਰਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਅਟੱਲ ਹਨ।

(2) ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਟੁੱਟ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ।

(3) ਸਮਝੌਤਾ ਅਟੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸਨੂੰ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ।

(4) ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਹੋਬਜ਼ ਵਾਂਗ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਰਪਣ ਨਹੀਂ ਸੀ।

(5) ਰਾਜ ਦਾ ਗਠਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸਹੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਲੋਕ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੀਮਤ ਰੂਪ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਇਹ ਅਟੁੱਟ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ, ਰਾਜ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।

5.5.8 ਰੂਸੋ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ (Rousseau's State of Nature)

ਰੂਸੋ ਤੀਜਾ ਚਿੰਤਕ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਉਸਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੜਾਅ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ '*ਡਿਸਕੋਰਸਜ਼ ਆਨ ਦ ਓਰਿਜਿਨ ਐਂਡ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਆਫ ਇਨਇਨਕੁਆਲਿਟੀ ਆਫ ਮੈਨਕਾਈਡ*' ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਰੂਸੋ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਹੋਬਜ਼ ਦੀ 'ਯੁੱਧ ਦੀ ਅਵਸਥਾ' ਅਤੇ ਲੋਕ ਦੀ 'ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ' ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ, ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨਾ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਾਲਮ ਅਤੇ ਸੁਆਰਥੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਾਂ ਹਮਦਰਦ ਸੀ। ਉਹ ਇਕਾਂਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਘਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਿਰਫ ਜਿਨਸੀ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਾਥੀ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਸਵੈ-ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਦਇਆ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਵੈ-ਪਿਆਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਇਆ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਤਰਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਘਰ ਵਸਾਉਣਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤਿਆਗ ਕੇ

ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਰੂਸੋ ਲਈ, ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸੁਨਹਿਰੀ ਯੁੱਗ ਸੀ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਤੀਜੇ ਪੜਾਅ 'ਤੇ, ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਕੋਲ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਸੀਲਿਆਂ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵੱਖੇ-ਵੱਖਰੀ ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਕੀਮਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਿਜੀ ਸੰਪੱਤੀ ਦਾ ਅਸਾਧਾਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਭਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਜਮਾਤਾਂ ਜਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੋਇਆ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵਧੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

5.5.9 ਰੂਸੋ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ (Origin of State for Rousseau)

ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾਅ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਸੁਆਰਥ, ਗੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਰੂਸੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਪਤਨ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਸਥਿਤੀ ਬਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇਗਾ, ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ 'ਆਮ ਇੱਛਾ' (General Will) ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਝੌਤਾ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ 'ਆਮ ਇੱਛਾ' ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਜਾਂ ਰਾਜ ਸੀ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਅਸਲ ਇੱਛਾ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਤੰਗ ਅਤੇ ਸੁਆਰਥੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਇੱਛਾ ਸਭ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਹੈ।

5.5.10 ਰੂਸੋ ਲਈ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Certain Features of the Contract for Rousseau)

- (1) ਦੂਜੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਾਂਗ, ਰੂਸੋ ਲਈ ਸਮਝੌਤੇ ਨੇ 'ਆਮ ਇੱਛਾ' ਬਣਾਈ ਜੋ ਅਟੱਲ, ਅਟੁੱਟ, ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਹੈ।
- (2) 'ਆਮ ਇੱਛਾ' ਜਾਂ ਰਾਜ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।
- (3) 'ਆਮ ਇੱਛਾ' ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਸਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- (4) ਹਰ ਕੋਈ 'ਆਮ ਇੱਛਾ' ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5.5.11 ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ (Limitations of the theory of Social Contract)

ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਲੋੜ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਿਆ, ਇਸਦੀਆਂ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

(1) ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਬੂਤ ਦੇ ਨਿਰੋਲ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(2) ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹੋਬਜ਼ ਦਾ 'ਲੈਵੀਥਨ' ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੀਮਤ ਰਾਜ ਲਈ ਇੱਕ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਹੈ।

(3) ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦੇ ਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਜ ਜਮਾਤੀ ਟਕਰਾਅ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਕਾਰਨ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

(4) ਕੈਰੋਲ ਪੇਟਮੈਨ ਵਰਗੀ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਜਾਂ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਰਦਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਸੀ।

5.5.12 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

ਪ੍ਰ: 1 ਹੋਬਜ਼ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ:

(a) ਲੋਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਸਨ (ਬੀ) ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ

(c) ਲੋਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ (d) ਲੋਕ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ

ਪ੍ਰ: 2 ਆਮ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

.....
.....
.....

5.6 ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ (Evolutionary Theory of the Origin of the State)

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਿੰਤਕ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ ਦਖਲ, ਬਲ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਇੱਕ ਹੌਲੀ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ

ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਭਰਿਆ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਇੱਕ ਮੌਜੂਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਉਭਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਇੱਕ ਸਥਿਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਦਾ ਉਭਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਾਰਕ ਤੱਥ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਮਰਥਕ ਹਨ: ਜੇ. ਡਬਲਯੂ ਗਾਰਨਰ (J. W. Garner 1871-1938), ਆਰ.ਜੀ. ਗੇਟਲ (R. G. Gettell), ਜੇ. ਡਬਲਯੂ ਬਰਗੇਸ (J. W. Burgess 1844-1931) ਅਤੇ ਆਰ.ਐਮ. ਮੈਕਾਈਵਰ (R M MacIver 1882-1970) । ਇਹਨਾਂ ਚਿੰਤਕਾਂ ਲਈ, ਰਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਏਜੰਸੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਰਾਜ ਉੱਪਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰੱਖਿਆ, ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵ ਰਾਜ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਰੋਧੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕਸੁਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਸਿਖਿਅਤ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨੀ, ਮੈਕਾਈਵਰ, ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਲਈ, ਸਮਾਜ, ਰਾਜ ਦੇ ਗਠਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਰਾਜ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਦੇ ਉਭਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਾਸਕ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ, ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸੰਸਥਾ, ਧਰਮ ਜਾਂ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਜਾਂ ਰਿਵਾਜੀ ਕਾਨੂੰਨ, ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਕ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਲਈ, ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਭਾਵ ਦੂਜੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕੁਨਬੇ, ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਜਾਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ।

5.6.1 ਮੈਕਾਈਵਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ (Views of MacIver)

ਮੈਕਾਈਵਰ ਲਈ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੀ ਚੇਤਨਾ, ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ। ਸਮਾਜ ਫਿਰ

ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਧਰਮ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਹੈ। ਸਾਂਝੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਪਹਿਲੂ ਨੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਆਦੀ ਬਣਾਇਆ। ਰਾਜ ਦੇ ਗਠਨ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਬਲ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਕ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਆਗਮਨ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਉਤਪਾਦਨ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮਾਰਕੀਟਿੰਗ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਗਠਨ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਤੱਤ - ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਯੁੱਧਾਂ ਅਤੇ ਜਿੱਤਾਂ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ - ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਆਧੁਨਿਕ ਬਣਾਇਆ।

5.6.2. ਬਰਗੀਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ (Views of Burgess)

ਜੇ. ਡਬਲਯੂ ਬਰਗੀਸ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ:

- (1) ਰਾਜ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸੰਗਠਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ; (2) ਰਾਜ ਨਿਵੇਕਲਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਖਾਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕੋ ਆਬਾਦੀ ਲਈ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦੋ ਜਾਂ ਵੱਧ ਰੂਪ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ;
- (3) ਰਾਜ ਸਥਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਰਗੀਸ ਲਈ 'ਅਰਾਜਕਤਾ' ਸਥਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।
- (4) ਰਾਜ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਉੱਤੇ 'ਅਸਲ, ਪੂਰਨ, ਅਸੀਮਤ, ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਕਤੀ' ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਗਿਆਪਾਲਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਣਆਗਿਆਕਾਰਤਾ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਪੂਰਣ ਸੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਸੰਗਠਨ ਤੱਕ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਕਸਤ ਅਤੇ ਪਰਿਪੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਾਣਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਤੱਥ ਵਜੋਂ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਰਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਰ ਵਿਕਾਸ ਰਾਜ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5.6.3 ਗੈਟਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ (Views of Gettell)

ਗੈਟੇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਹੈ 'ਰਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਵਜੋਂ ਸਮਝਣਾ'। ਉਸ ਲਈ, ਰਾਜ 'ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਤਾਂ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਤੋਹਫ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਜਾਣਬੁੱਝਿਆ ਕੰਮ ਹੈ। ਗੈਟੇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਦਮ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ'। ਰਾਜ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਇਹ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਾਂਗ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਰਾਜ ਦੇ ਉਭਾਰ ਲਈ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ: (1) ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ, (2) ਧਰਮ, ਅਤੇ (3) ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ। ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ (ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ) ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੁਝ ਰੂਪ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਜੋ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ।

ਪਰਿਪੱਕ ਰਾਜ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਿਰਫ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਗਿਆਕਾਰਤਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਨਾਮਕ ਉੱਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਲਈ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

5.6.4 ਗਾਰਨਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ (Views of Garner)

ਜੇ.ਡਬਲਯੂ ਗਾਰਨਰ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ 'ਰਾਜ ਨਾ ਤਾਂ ਰੱਬ ਦੇ ਹੱਥ ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਉੱਤਮ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਸੰਕਲਪ ਜਾਂ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮਹਿਜ਼ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ, ਰਾਜ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਨਕਲੀ ਮਸ਼ੀਨੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਗਾਰਨਰ ਲਈ ਰਾਜ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਜੋ ਇੱਕ ਖਾਸ ਪਲ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਵਿੱਚ ਅਚਾਨਕ ਵਿਕਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਰੂਪਾਂ ਬਾਰੇ ਅਣਜਾਣ ਸਨ। ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਿਰਫ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ।

ਫਿਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਅਤੇ ਅੰਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਹ 'ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਹੋਂਦ' ਵਜੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਸਿਆਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਜੜ੍ਹ ਫੜ ਲਈ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ

ਕੁਝ ਕੁਦਰਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਆਮ ਜਾਂ ਸਧਾਰਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਚਰਿੱਤਰ ਲਗਾਤਾਰ ਉਭਰਦਾ ਅਤੇ ਵਧਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਫੈਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਭਿਅਤਾ ਵਧਦੀ ਗਈ, ਰਾਜ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਮਨੁੱਖਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ।

5.6.5 ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ (Critical Evaluation of the Evolutionary Theory)

(1) ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀ HAVE'S (ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਪੂੰਜੀਪਤੀ) ਅਤੇ HAVENT'S (ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਸਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਮਜਦੂਰ ਵਰਗ) ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ HAVES ਨੂੰ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

(2) ਇਹ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

(3) ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਕੀ ਰਾਜ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਜਾਂ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਹੈ।

5.6.6 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

ਪ੍ਰ. 1 ਰਾਜ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਣਤਰ ਹੈ। ਸਮਝਾਓ?

.....

ਪ੍ਰ. 2 ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨੇ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ?

.....

5.7 ਸੰਖੇਪ (Summary)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀਆਂ ਲਈ ਰਾਜ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇਗਾ। ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਲਈ, ਰਾਜ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੁਰਾਈ ਹੈ। ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਸਦਾ ਗਠਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਰਿਪੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜੋ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਕਸਤ ਅਤੇ ਪਰਿਪੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

5.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

5.8.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

- 1 ਰਾਜ ਇੱਕ 'ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੁਰਾਈ' ਹੈ? ਚਰਚਾ ਕਰੋ
- 2 ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਲ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ? ਟਿੱਪਣੀ
- 3 ਹੋਬਜ਼ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹਨ? ਚਰਚਾ ਕਰੋ

5.8.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਰਾਜ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਰੱਬ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਓ।
2. ਰਾਜ ਦੀ ਦੈਵੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕੀ ਹੈ?
3. ਆਮ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?

5.9 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (Suggested Readings)

- ਡਾ. ਜਗਰੂਪ ਕੌਰ, *ਪੱਛਮੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ*, ਮਦਾਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 2006.
- Shefali Jha, *Western Political Thought: From the Ancient Greeks to Modern Times*, Pearson Publication: New Delhi, 2018.
- Hoveyda Abbas and Ranajay Kumar, *Political Theory*, Pearson Publication: New Delhi, 2012.

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ

ਸਮੈਸਟਰ I

ਕੋਰਸ: ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

ਯੂਨਿਟ-6 ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ: ਉਦਾਰਵਾਦੀ, ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ

(Nature of State: Liberal, Gandhian and Marxist)

ਸੰਰਚਨਾ

- 6.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼
- 6.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ
- 6.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ
- 6.3. ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ
- 6.4. ਰਾਜ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ, ਕਾਰਜਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ
 - 6.4.1 ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ
 - 6.4.2. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I
- 6.5. ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ: ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ
- 6.6. ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ: ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ
 - 6.6.1.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II
- 6.7. ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ: ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ
- 6.8. ਰਾਜ ਦੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ, ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ
 - 6.8.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III
- 6.9. ਸੰਖੇਪ
- 6.10. ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

6.10.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

6.10.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

6.11. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

6.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Learning Objective)

ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ

- ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਉਦਾਰਵਾਦੀ, ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਰਾਜ ਦੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ, ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।

6.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (Key Words): ਉਦਾਰਵਾਦ, ਗਾਂਧੀਵਾਦ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼, ਅਹਿੰਸਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ

6.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (Introduction):

ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਇੱਕ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਇਸਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੁਭਾਅ, ਇਸਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ, ਇਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਦਾ ਇੱਕ ਯਤਨ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਜ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।

ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਯੂਨਾਨੀ ਨਗਰ -ਰਾਜ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ, ਫਿਰ ਵੀ 'ਰਾਜ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮੈਕਿਆਵੇਲੀ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ 'ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਜਿਸਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਉੱਤੇ ਸੱਤਾ ਹੈ' ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਦਾ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੀ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ, ਤੁਸੀਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ: ਉਦਾਰਵਾਦ, ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ। ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਉਦਾਰਵਾਦ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਫਲਸਫਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ, ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਰਾਜ, ਜਵਾਬਦੇਹ ਸਰਕਾਰ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ

ਰਾਜ, ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਆਦਿ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦਾ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਫਲਸਫਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼, ਪੂੰਜੀਵਾਦ, ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਆਦਿ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਆਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖਤਾ ਮੂੰਹ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਲਪਿਕ ਹੱਲ ਵਜੋਂ ਹੈ।

6.3 ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Concept and Definitions of State)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ 'ਰਾਜ' ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗਲਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ, ਸਮਾਜ, ਸਰਕਾਰ ਆਦਿ ਲਈ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਰਾਜ' ਸ਼ਬਦ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧਨ, ਰਾਜ ਸਹਾਇਤਾ ਆਦਿ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਜਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਹ ਰਾਜਾਂ ਵਜੋਂ ਵੀ। ਪਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ; ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਖਾਸ ਅਰਥ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

- "ਰਾਜ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਘ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅੰਤ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਜੀਵਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ।" – ਅਰਸਤੂ (Aristotle)
- ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੇਤਰ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਲੋਕ ਰਾਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।" Bluntschli
- ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਠਿਤ ਲੋਕ ਰਾਜ ਹਨ।" - ਵੁੱਡਰੋ ਵਿਲਸਨ (Woodrow Wilson)
- "ਰਾਜ ਉਦੋਂ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਹਨ।" ਓਪਨਹਾਈਮ (Oppenheim)
- "ਰਾਜ ਮਨੁੱਖਜਾਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਬਰਗਰੀਸ (Burgess)
- "ਰਾਜ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸੇ ਪੱਕੇ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ।" ਸੀ.ਆਈ. ਏਂਜਲਜ਼ (C.I. Engels)

ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਰਾਜ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਤੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਅਥਾਰਟੀ, ਕੋਈ ਸੰਸਥਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਇਕੱਠਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਰਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਧਾਰਨ ਤੋਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵਜੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਜਿਸ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਕੁਝ ਨਿਯਮਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਜਿਹਾ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਗਠਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਸੀ। ਉਸ ਸਧਾਰਨ ਸੰਗਠਨ ਤੋਂ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਸਾਲਾਂ ਦੇਰਾਨ ਇਸ ਨੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਉਹ ਸਚਾਈ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਰਾਜ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮਾਜ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਭਾਈਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਅਤੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੇਤਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਸਾਂਝਾ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵਾਕਾਂਸ਼ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, "ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ" ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵਾਕਾਂਸ਼, "ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ" ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਆਮ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਜ਼ਾ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਜ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਸੰਗਤ ਹੈ, ਰਾਜ ਅਜਿਹੀ ਸੰਗਤ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਰਾਜ ਕੁਝ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਸਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਸਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਰਾਜ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤੀ, ਜ਼ਰੂਰੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ"। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਤੇ ਜੋ ਉਹ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਬਣਨ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਪੂਰੇ ਕੱਦ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਉੱਠ ਸਕਦਾ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਅਜਿਹੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਅਥਾਰਟੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ, ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਲਈ ਭੋਜਨ ਦਾ ਜੋ ਅਰਥ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਰਾਜ ਦਾ ਉਹ ਅਰਥ ਹੈ। ਦੇਵੇਂ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਰਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਇਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਲਈ ਅਜੀਬ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਤੇ ਅਣਸੁਲਝਿਆ ਮੁੱਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਕੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਰਗੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਪ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਝਿਜਕ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਕੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਕੋਈ ਵੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ, ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।"

6.4 ਰਾਜ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ, ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Idealist, Functionalist and Organisational Perspectives of State's Nature)

"ਰਾਜ" ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੌਰਾਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਇੱਕ ਖੇਤਰੀ ਇਕਾਈ, ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ, ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਜਾਂ ਜੁਲਮ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ, ਆਦਿ। ਭੰਬਲਭੂਸਾ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ, ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀਗਲ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਝਲਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਂਦ ਦੇ ਤਿੰਨ "ਪਲਾਂ" ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ: ਪਰਿਵਾਰ, ਸੱਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ, ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਇੱਕ ਨੈਤਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਹਮਦਰਦੀ- ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਰਾਜ ਲਈ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਪਹੁੰਚ ਰਾਜ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਰੱਖ ਰਖਾਅ ਜਾਂ ਸਾਂਭ- ਸੰਭਾਲ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਰਾਜ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਉਪਕਰਣ ਵਜੋਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ: ਅਰਥਾਤ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਜੋਂ ਜੋ ਮਾਨਤਾਯੋਗ ਤੌਰ 'ਤੇ "ਜਨਤਕ" ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸੰਗਠਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਖਰਚੇ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨੋਟ ਕਰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਘ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਹੈ; ਪਰ ਇਹ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਆਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ:

(ੳ) ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ 'ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਕੈਦ, ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਜਾਂ ਮੌਤ ਸਮੇਤ ਕੋਈ ਵੀ ਜੁਰਮਾਨਾ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਇਹ ਇੱਕ ਸਰਬ-ਸੰਮਲਿਤ ਸੰਘ ਹੈ, ਭਾਵ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਸੰਭਾਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇਸਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਧੀਨ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੀਮਤ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਾਰੀਆਂ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ;

(ੲ) ਇਸਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਹਰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਸਵੈਇੱਛਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਇੱਕ ਰਾਜ ਨਾਗਰਿਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ;

(ਸ) ਰਾਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਖੇਤਰੀ ਹੈ, ਯਾਨੀ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ;

(ਹ) ਇਹ ਸਥਾਈ ਹੈ। ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹਨ; ਉਹ ਉਭਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਖਤਮ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਉਭਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਕਜੁੱਟ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ; ਅਤੇ

(ਕ) ਇਸ ਕੋਲ ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਕਾਨੂੰਨੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇਸ ਕੋਲ ਦਬਾਓ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਕਤ ਹੈ।

6.4.1 ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ (Characteristics or Essential Elements of the State)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਨੂੰ ਇਸਦੇ "ਭੌਤਿਕ" ਤੱਤ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਦੇ ਨੂੰ ਇਸਦੇ "ਆਤਮਿਕ" ਜਾਂ "ਪਰਾਭੌਤਿਕ" ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ:

a) ਜਨਸੰਖਿਆ (Population):

ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਘ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਤੱਤ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਰਾਜ ਮਰਦਾਂ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਜਾਂ ਪਰਜਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਪੂਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਚਨਵੱਧਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਜਾਂ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ, ਗੁਲਾਮ, ਪਰਦੇਸੀ ਜਾਂ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪਰਜਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਆਕਾਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਪੱਕਾ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ, ਰਾਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਇਸਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

b) ਭੂਮੀ (Territory):

ਇਹ ਰਾਜ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੌਤਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਰਾਜ ਇੱਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਛਾਣਨਯੋਗ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਥਿਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਮੀਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦੀ ਹਵਾ, ਇਸ ਦੇ ਤੱਟ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਪਾਣੀ, ਝੀਲਾਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨੋਟ ਕਰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

c) ਸਰਕਾਰ (Government):

ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਹੈਰੇਲਡ ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਹਰ ਰਾਜ, ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਖੇਤਰੀ ਸਮਾਜ ਹੈ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ ਖੇਤਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ

ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਹ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਜੋ ਜਿਸਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਜਾਂ ਦੇਖਣ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਉਹ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ, ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

d) ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Sovereignty):

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸਮੂਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ - ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ। ਭਾਵ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਥਾਰਟੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜੋ ਇਸ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਬਾਹਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ - ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਾਜ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਰਾਜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਦਿੱਤੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕਮਾਤਰ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸਥਾਈਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਰਾਜ ਕੋਲ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ, ਇਸਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਨੇੜਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ। ਕਈ ਸਿਆਸੀ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਵੈਧਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ; ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਕ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਂਚ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

6.4.2. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

Q. 1 ਰਾਜ ਦੇ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਵਜੋਂ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

.....

.....

.....

Q. 2 ਰਾਜ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।

6.5 ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ: ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Nature of State: Liberal Perspective)

ਉਦਾਰਵਾਦ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜੋ ਜਨਤਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਟੀਚੇ ਵਜੋਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਨਿਊਨਤਮ ਅਵਸਥਾ ਲਈ ਵੀ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਦੇ ਦੈਵੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਨਿਯਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਿਤਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ। ਇਸਨੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ - ਜੀਵਨ, ਜਾਇਦਾਦ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਨਿਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ। ਉਦਾਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਚਰਚਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

1. ਰਾਜ- ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਸੰਸਥਾ (State- A man made Institution):

ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਤਿੰਨ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਚਿੰਤਕਾਂ ਹਾਬਜ਼, ਲਾਕ ਅਤੇ ਰੂਸੋ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਆਧੁਨਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਸਮਝੌਤਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ ਜਾਂ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਲਿਖਤੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਦੋ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਲੋਕਾਂ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਏ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ।

2. ਰਾਜ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੁਰਾਈ ਹੈ (State is a Necessary Evil):

ਪੁਰਾਤਨ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੁਰਾਈ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਰਾਜ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬੁਰਾਈ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਲਗਾਤਾਰ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹੇਗੀ। ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਹੋਵੇਗਾ।

1. ਰਾਜ ਦੀ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Pluralistic Nature of State):

ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦਾ ਕੰਮ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸਮੂਹ, ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਰਾਜ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

4. ਇੱਛਾ, ਨਾ ਕਿ ਜਬਰਦਸਤੀ, ਰਾਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ (Will, not force, is the basis of the state):

ਟੀ.ਐਚ. ਗ੍ਰੀਨ (T.H. Green) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇੱਛਾ ਨਾ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ, ਰਾਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। "ਸਹੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜ਼ੋਰ ਸਿਰਫ਼ ਆਰਜ਼ੀ ਹੈ, ਤੇ ਵੱਧ ਤਾਕਤ ਹੀ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਰਾਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਬਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਦਵਾਈ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਖਾੜ ਕੇ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ।

5. ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਖੇਤਰ (The sphere of State Activities):

ਐਡਮ ਸਮਿਥ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਕਲਾਸੀਕਲ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬੇਲੋੜੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਸਵੈ-ਹਿੱਤ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਕਲਾਸੀਕਲ ਉਦਾਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਛੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ:

- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ।
- ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ।
- ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।
- ਜਨਤਕ ਅਦਾਰੇ ਬਣਾਓ ਭਾਵ ਕਰੰਸੀ ਅਤੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ।
- ਇੱਕ ਸਥਿਰ ਮੁਦਰਾ ਭਾਵ ਕਰੰਸੀ ਅਤੇ ਵਜ਼ਨ ਅਤੇ ਮਾਪਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮਿਆਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ।
- ਜਨਤਕ ਸੜਕਾਂ, ਨਹਿਰਾਂ, ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ, ਰੇਲਵੇ, ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਅਤੇ ਡਾਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਕਰਨਾ।

8. ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ (Welfare state):

ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਤ ਨੈਟਵਰਕ ਹੈ ਜੋ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ, ਦੌਲਤ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਜਨਤਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਜੋ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹਨ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ।

9. ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਰਾਜ (Constitutional State):

ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਦਾਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਰਾਜ, ਸੀਮਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਰਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਹਾਰਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਅਧਿਕਾਰਤ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਵਰਜਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਰਾਜ ਦਾ ਤੇਹਫਾ ਹੈ।

10. ਲੋਕਤੰਤਰ (Democracy):

ਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਚੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਦਲਣ ਲਈ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਜੋਂ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਭਾਗੀਦਾਰੀ; ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ; ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਨਿਯਮ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਲੋਕ ਨੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਪਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਅਤੇ ਤਖਤਾਪਲਟ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਮ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਟੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਰਾਜ ਦਾ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਹੈ, ਇਹ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਉਦਾਰਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

6.6 ਰਾਜ ਦਾ ਸੁਭਾਅ: ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Nature of State: Gandhian Perspective)

ਰਾਜ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਜਾਇਜ਼ ਸਰਵਉੱਚ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਇੱਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਉਸਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਟੀਚਾ ਭਾਰਤ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ, ਗੈਰ-ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਵਰਾਜ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਉਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਲਈ,

ਪੱਛਮੀ ਰਾਜ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅੱਗੇ, ਰਾਜ ਦੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ:

1. ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Nature of the State):

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਜ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਆਤਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਜ ਇੱਕ ਆਤਮਾ ਰਹਿਤ ਮਸ਼ੀਨ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਇਹ ਇਸਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਚੈਂਪੀਅਨ ਸਨ ਜੋ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਬਰ-ਜੁਲਮ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਬਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ, ਪੁਲਿਸ ਬਲ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਦਾਲਤਾਂ, ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਥੋਪਣ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

2. ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ (Gandhi on Democracy):

ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਅਹਿੰਸਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ *ਸਵਰਾਜ* ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹਨ ਪਰ ਸੱਤਾ ਦਾ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਮੂਲ ਅੰਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਦਾ ਅਧਾਰ ਅਹਿੰਸਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ (i) ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ (ii) ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ। ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਹਰੇਕ ਪੱਧਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ/ਸਥਾਨਕ ਇਕਾਈ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਸਿਖਰ ਤੱਕ 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵੰਡਣਾ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

3. ਸੀਮਿਤ ਰਾਜ (Minimal State):

ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕੰਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹਿੰਸਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ "ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੈ ਜੋ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੀ ਹੈ"। ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰਵਉੱਚ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਨੈਤਿਕ ਏਜੰਟ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਕੰਮ ਤੇ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਈਚਾਰੇ, ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ ਜੋ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਸੀਮਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਲਗਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਡਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤਤਾ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਸੀ।

4. ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅਰਾਜਕਤਾਵਾਦੀ ਵਜੋਂ (Gandhi ji as Anarchist):

ਗਾਂਧੀ, ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਰਾਜਕਤਾਵਾਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਨੈਤਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਰਾਏ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜਬਰਦਸਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੈਤਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।" ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੰਗਿਆਈ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕੱਲਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਅਸਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਚਮਤਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

5. ਰਾਮ ਰਾਜ (Rama Rajya):

ਇਸਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰਾਜ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਕੁਲੀਨ ਦਾ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਸਭ ਦਾ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਅੱਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਰੱਖਣਾ ਭੁੱਲ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਰਾਮ ਰਾਜ ਇਖਲਾਕੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਜਨਤਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੇ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਮ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰੀ ਰਾਜ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਾਲਮ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਮ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ: 1. ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ, 2. ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ, 3. ਗੈਰ-ਕਬਜ਼ਾ, 4. ਟਰੱਸਟੀਸ਼ਿਪ, 5. ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰੀ।

6. ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (State as means and people as ends):

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਲਈ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਾ ਤਾਂ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਸੀਮਿਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਵੈ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।

7. ਅਹਿੰਸਾ (Non-violence):

ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਅਹਿੰਸਾ ਅਧਾਰਿਤ ਗਿਆਨਵਾਨ ਅਰਾਜਕਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਸਵੈ-ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਰਹੇਗਾ। ਉਸ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸਕ, ਕੋਈ ਪਰਜਾ, ਕੋਈ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਵੈ-ਨਿਯਮਤ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਵੈ-ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਹਨ। ਗਾਂਧੀ ਲਈ ਇੱਕ ਅਹਿੰਸਕ ਰਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਅਨਸਰਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਰਾਏ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਮਾਜ ਸੇਵਕਾਂ ਵਾਂਗ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਪਰਾਧ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਿਮਾਰੀ ਵਜੋਂ ਮੰਨਿਆ

ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਲਈ ਸਮਝ ਅਤੇ ਮਦਦ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਸਜ਼ਾ ਦੀ। ਇਹ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਟਕਰਾਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਾਜ ਹੋਵੇਗਾ।

8. ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ (Decentralisation):

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਸਹਿਯੋਗ, ਅਹਿੰਸਕ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਦੋ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ।" ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦੇ ਬੰਧਨ ਨਾਲ ਢਿੱਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਕਜੁੱਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਫੌਜੀ ਬਲ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਦਾਲਤਾਂ, ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਕੋਈ ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਅਹਿੰਸਾ, ਸੱਚ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗਾ।

9. ਰਾਜ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ (State Ownership):

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਬਿਹਤਰ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਜਾਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਟਰੱਸਟੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਰਾਜ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਅਟੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੀਮਿਤ ਰਾਜ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰੇਗਾ।

10. ਰਾਜ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰਨਾ (Reject the State):

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੈਵੀ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਰਚਨਾ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ:

1. ਰਾਜ ਹਿੰਸਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।
2. ਰਾਜ ਦੀ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਲਈ ਘਾਤਕ ਹੈ।
3. ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਸਮਾਜ ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ, ਰਾਜ ਇੱਕ ਬੁਰਾਈ ਅਤੇ ਬੇਲੋੜਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਭਾਗੀਦਾਰੀ, ਅਹਿੰਸਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਨਿਆਂ, ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਧੂਰੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵਰਾਜ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੱਤਾ ਦਾ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਮੂਲ ਭਾਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਆਦਮੀ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਫੈਲਟੀਜ਼ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ। ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

6.6.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

1. ਰਾਮ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

.....

.....

.....

2. ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?

.....

.....

.....

6.7 ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ: ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Nature of State: Marxist Perspective)

ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਤੋੜਿਆ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਰਾਜ ਬਾਰੇ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. ਰਾਜ ਬੁਰਜੂਆ ਜਮਾਤ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ (State is an instrument of Bourgeois Class):

ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਜ ਬੁਰਜੂਆ ਜਮਾਤ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਹਿੱਤਾਂ (ਹੋਰ ਹਿੱਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਪਰ ਆਰਥਿਕ ਹਿੱਤ ਮੁੱਖ ਹਨ) ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜ (ਇਸਦੀ ਪੁਲਿਸ, ਫੌਜ ਅਤੇ ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਨਾਲ) ਉਸ ਜਮਾਤ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਜਾਂ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੁਰਜੂਆ ਜਾਂ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਜਾਂ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਜਮਾਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ।

2. ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਰਾਜ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ (Private property is the cause of the rise of state):

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਗੁਲਾਮ ਸਮਾਜ, ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੇ ਸੰਭਾਵੀ ਕਾਰਨ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੇ ਇਸਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਰਿਵ-ਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਜੋ ਆਖਿਰਕਾਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕੇ।

- I. ਜਦੋਂ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੋ ਵਰਗ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੱਕ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਜਾਇਦਾਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੀ।
- II. ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ ਬਹੁਤ ਉੱਘੜ ਗਿਆ, ਭਾਵ ਕਿ ਦੋਨਾਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਰੋਧ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੂਜੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।
- III. ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਤਾਕਤ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਾਕਤ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ।

3. ਰਾਜ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ (State is not natural and Ethical):

ਮਾਰਕਸ, ਏਂਜਲਜ਼ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਉਥਾਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੋਤੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਰਾਜ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਭਾਵਨਾ, ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਦਾਰਥਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਕੋਈ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜ ਅਮੀਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਏਜੰਸੀ ਹੈ।

4. ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ (Continuity of Class Struggle):

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ "ਸੱਭਿਅਕ" ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਜਾਂ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ (ਬੁਰਜੂਆ) ਅਤੇ ਉਜਰਤੀ-ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ (ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ) ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ ਹੈ। ਰਾਜ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜਮਾਤੀ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਜਮਾਤੀ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਉਪਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਜਮਾਤਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈਆਂ, ਤਾਂ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹਿੱਤ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਝਗੜੇ ਅਤੇ ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ।

5. ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦਾ ਮਤਲਬ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣੀਵਾਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਹੈ (Welfare state is mean to save the capitalist System):

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਬੰਧ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਕਮ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਜਮਾਤ ਦੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਏਜੰਸੀ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਟ੍ਰੇਜਨ ਹਾਰਸ' ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਵਾਦ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

6. ਰਾਜ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦਾ (State cannot bring unity and harmony in society):

ਰਾਜ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ HAVES ਅਤੇ HAVES NOT ਵਿਚਕਾਰ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦਾ। ਰਾਜ ਜਮਾਤੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਅਤੇ ਅਸੰਗਤਤਾ ਜਾਂ ਬੇਮੇਲ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ, ਜਦੋਂ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਸਕਦਾ ਤਾਂ, ਇਸਦੇ ਉਲਟ, ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਮਾਤੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਅਟੁੱਟ ਹਨ।

7. ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ (Government and law express class interests):

ਮਾਰਕਸ ਕੋਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਘੱਟ। "ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਬੁਰਜੂਆ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਮੇਟੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ" ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸਰਲ ਰੂਪ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਜਮਾਤੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਇੱਕ ਜਮਾਤੀ ਸੰਸਥਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬੁਰਜੂਆ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕਦੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਰਾਜ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਫੌਜ, ਪੁਲਿਸ, ਅਦਾਲਤਾਂ, ਕਨੂੰਨ, ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ, ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

8. ਤਾਕਤ, ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਜਾਂ ਦਬਾਓ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ (Force is a source of coercion in state):

ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਮੂਹ (ਹਾਵੀ ਜਾਂ ਦਬਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਰਗ) ਦੁਆਰਾ ਬਾਕੀ ਸਮਾਜ (ਅਧੀਨ ਵਰਗ) ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਸੱਤਾ ਸੰਭਾਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਸਮੂਹ ਸੱਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹਿੱਤ ਉਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਟਕਰਾਅ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਕਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਆਰਥਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਦਬਦਬਾ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਹੈ। ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ, ਜੋ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਵਰਗ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਦਬਾਓ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

9. ਇਨਕਲਾਬ ਰਾਹੀਂ ਤਬਦੀਲੀ (Transformation through revolution):

ਰਾਜ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਉਸਦੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਵਿਵਾਦ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਸੀ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

10. ਵਰਗ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਰਾਜ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ (Classless and Stateless Society):

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਇੱਕ ਅਸਥਾਈ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਰਗ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਲੋਪ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਕਸ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਖਾਤਮੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਸਫਲ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਇਸਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਰਾਜ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਤੋਂ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਵਿੱਚ ਸੁਚਾਰੂ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਇੱਕ ਅਸਥਾਈ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਹੇਗਾ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਅਸਥਾਈ ਦੌਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਜ ਆਲੋਪ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਰਗ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਰਾਜ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਵੇਗਾ।

ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਤੱਤ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਉਪਰੋਕਤ ਦਿੱਤੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਇਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਜਮਾਤ (ਗਰੀਬ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਗੈਰ-ਮਾਲਕ) ਦੀ ਦੂਜੀ ਜਮਾਤ (ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ-ਮਾਲਕ) ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਦਬਦਬਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜਮਾਤ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜਮਾਤ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਅਤੇ ਜੁਲਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜਮਾਤ ਦੇ ਏਕੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਨਨ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਖਿਰਕਾਰ ਤਾਕਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹਨ।

6.8 ਰਾਜ ਦੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ, ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Differences between Liberal, Gandhian and Marxist Views of State)

1. ਉਦਾਰਵਾਦ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Differences between Liberalism and Marxism):

ਦੇਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਹੇਠ ਵਿਚਾਰੇ ਗਏ ਹਨ:

- I. ਉਦਾਰਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੋਤੇ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਲਈ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
- II. ਉਦਾਰਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਦਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਜਮਾਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।
- III. ਉਦਾਰਵਾਦ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਆਬਾਦੀ ਜਾਂ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਭਲਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- IV. ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

- V. ਉਦਾਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਪਾਅ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਹ ਭਲਾਈ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ, ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਜਮਾਤੀ ਸੰਸਥਾ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਲੋਪ ਜਾਵੇਗਾ।
- VI. ਉਦਾਰਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਜਾਰੀ ਰਹੇਗਾ। ਪਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜ ਆਲੋਪ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜਮਾਤ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਰਾਜ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਵੇਗਾ।
- VII. ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬੁਰਾਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬੁਰਾਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਜਮਾਤੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ।
- VIII. ਉਦਾਰਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2 ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Differences Between Gandhism and Marxism)

ਸਾਨੂੰ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ:

1. ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜਬਰ ਜਾਂ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।
2. ਦੋਵੇਂ ਇੱਸ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦੇ ਸਨ।
3. ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਰਾਜ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਜ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਹੈ।
4. ਦੋਵੇਂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਟੁੱਟ ਸੰਸਥਾ ਵਜੋਂ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

• ਦੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਝ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ (Some dissimilarity between the two political thinkers):

1. ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਜਮਾਤ ਦੇ ਹਿੱਤ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਇੱਥੇ ਦੋ ਜਮਾਤਾਂ ਹਨ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਲੀਤਾਰੀ ਅਤੇ ਬੁਰਜੂਆ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।
2. ਮਾਰਕਸ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਸਨ।
3. ਅਹਿੰਸਾ, ਸਤਿਆ, ਟਰੱਸਟੀਸ਼ਿਪ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ ਅਤੇ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼, ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦ, ਦਵੰਦਤਮਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦ, ਵਾਧੂ ਮੁੱਲ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਪ੍ਰੇਲੇਤਾਰੀ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ।

3. ਉਦਾਰਵਾਦ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Differences between Liberalism and Gandhism)

- I. ਉਦਾਰਵਾਦ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣ ਵਜੋਂ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜਬਰ ਸੰਸਥਾ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- II. ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਰਾਮ ਰਾਜ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
- III. ਉਦਾਰਵਾਦ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਰਾਜ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਜਾਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਟਰੱਸਟੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- IV. ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਰੀ ਰਹੇਗਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਰਾਜ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ ਸਨ।
- V. ਉਦਾਰਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਰਕਾਰ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਹਿੰਸਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- VI. ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੁਰਾਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬੁਰਾਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ।

6.8.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।।

1. ਜਮਾਤ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

.....

.....

.....

2. ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦੇ ਅੰਤਰ ਲਿਖੋ

.....

.....

.....

6.9 ਸੰਖੇਪ

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਉਦਾਰਵਾਦ, ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਰਾਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅੰਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ "ਅੰਤਮ ਭਲਾ" ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਦੂਜੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਉਦਾਰਵਾਦੀ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਵਰਾਜ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਅਹਿੰਸਕ ਰਾਜ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ

ਪ੍ਰਜੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਗਠਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਗਰਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਿਹਤਰ ਜੀਵਨ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਉਦਾਰਵਾਦੀ, ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇੱਕ ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ; ਜਮਾਤ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।

6.10 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

6.10.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਰਾਜ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਰਾਜ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਕੀ ਹੈ?
3. ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀ ਹਨ?
4. ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
5. ਰਾਜ ਦੇ ਉਦਾਰਵਾਦ, ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

6.10.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
2. ਰਾਜ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
3. ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਰਾਜ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

6.11 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

- J.C. Johari, *Contemporary Political Theory*, Sterling Publishers Pvt. Ltd., New Delhi, 1987.
- S.R. Myneni, *Political Science*, Allahabad Law Agency, Faridabad (Haryana), 2004.
- O.P. Gauba, *An Introduction to Political Theory*, Macmillan Publishers, Delhi, 2009
- R.C. Agarwal, *Political Theory*, S. Chand & Company Ltd., New Delhi, 1976.

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER I

COURSE: PRINCIPLES OF POLITICAL SCIENCE

UNIT- 7- ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ: ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਗੁਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

(Sovereignty: Definition, Attributes And it's Types)

ਸੰਰਚਨਾ

7.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

7.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

7.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

7.3 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ

7.4 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

7.5 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

7.6 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

7.6.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

7.7 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਇਕਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਆਸਟਿਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਿਧਾਂਤ

7.7.1 ਇਕਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਆਸਟਿਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਥਿਊਰੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

7.7.2 ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ: -

7.7.3 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

7.8 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ

7.8.1. ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

7.8.2. ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

7.8.3 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ

7.8.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

7.9 ਸੰਖੇਪ

7.10 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

7.10.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

7.10.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

7.11 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

7.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Learning Objectives):

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ
- ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਨ ਲਈ
- ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ

7.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (Key Words): ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਅਸੀਮਤ, ਸਰਵਵਿਆਪਕਤਾ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਇਕਾਤਮਕ, ਬਹੁਲਤਾਵਾਦੀ

7.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (Introduction)

ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸ਼ਬਦ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ '*ਸੁਪਰੀਨਸ*' ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਸੁਪਰੀਮ' ਜਾਂ ਸਰਵਉੱਚ। ਇਸ ਲਈ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕੋ ਇਕ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਸਕੂਲ, ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਰਗੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਅਤੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਸਮੂਹ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

7.3 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ (Two Dimensions of Sovereignty):

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ-ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ।

1. ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Internal Sovereignty):

ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹਨ। ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਇਹ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਆਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਸਦੀ ਇੱਛਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਜੋ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਛਾ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

2. ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (External sovereignty):

ਬਾਹਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਰਾਜ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਾਹਰੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਜਾਂ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਰਾਜ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਆਪਣੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਧੁਰੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਬਾਰੇ ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ “ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਰਾਜ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਦੂਜੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤ ਨਾਲ ਭਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ”

7.4 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Definitions of Sovereignty):

- ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਿਯਤ ਸਰਵਉੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਓਵਰ-ਰਾਈਡ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। - **ਗਰੇਟੀਅਸ**
- ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸਰਵਉੱਚ, ਅਟੱਲ, ਪੂਰਨ, ਅਣ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਸੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। - **ਬਾਲਕਸਟੋਨ**
- ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। - **ਜੈਲੀਨੇਕ**
- ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਤਾਂ ਅਸਥਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਹੈ, ਖਾਸ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਨਾ ਹੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੈ। - **ਪੋਲੋਕ**
- ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਤ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। - **ਲਿਓਨ ਡੂਗਿਟ**
- ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਉੱਤੇ ਮੂਲ, ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਸੀਮਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। - **ਜੇ. ਡਬਲਯੂ. ਬਰਗੇਸ**
- ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਆਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਇੱਛਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਜੋ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਰਾਦੇ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੁਆਰਾ ਸਹੀ ਹੈ। - **ਐਚ. ਜੇ. ਲਾਸਕੀ**
- ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕੇਵਲ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਗੁਣ ਹੈ; ਇਹ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। - **ਕੈਰੋ ਡੀ-ਮਾਲਡਰਗ**

- ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇੱਕ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਮਿਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਨਾ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਰਵਉੱਚ ਹੋਵੇਗੀ। - **ਡੋਨਾਲਡ ਐੱਫ. ਰਸਲ**
- ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਸੱਤਾ ਜੋ ਧਰਤੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। -**ਐਲ. ਓਪਨਹਾਈਮ**

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਅਸੀਮਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਦਲੀਲ ਜਾਂ ਅਪੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਤੋਂ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

7.5 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristic or Attributes of Sovereignty):

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗੁਣ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ:

1. ਮੌਲਿਕਤਾ (Originality):

ਮੌਲਿਕਤਾ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦੀ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

2. ਅਸੀਮਿਤ (Absoluteness):

ਅਸੀਮਿਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਅਤੇ ਅਸੀਮਤ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਗਿਲਕਿਸਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਸੀਮਤ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਰਾਜ ਇੱਕ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉੱਤਮ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸੀਮਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

3. ਸਥਾਈਪਣ (Permanence):

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇੱਕ ਰਾਜ ਦਾ ਸਥਾਈ ਗੁਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਰਾਜ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਮਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਚੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਾਰਨਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਰਾਜ ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਾਰਕ ਦੀ ਮੌਤ ਜਾਂ ਅਸਥਾਈ ਬੇਦਖਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਤੁਰੰਤ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਧਾਰਕ ਕੋਲ ਤਬਦੀਲ ਹੋ

ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਇੱਕ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਬਾਹਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਤੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ।"

4. ਅਵੰਡਣਯੋਗ (Indivisibility):

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਵਿਭਾਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇੱਕ ਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸੰਗਠਨਾਂ ਜਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੇਟਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਜੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਰਾਜ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਜ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।"

5. ਸਰਵ ਵਿਆਪਕਤਾ (Universality) :

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਸੰਗਠਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਵਉੱਚ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਜੋਂ ਛੋਟਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਚਾਲਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ, ਇਸਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

6. ਅਟੁੱਟ (Inalienability):

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਟੁੱਟ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਰਾਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਹੋਣਾ ਰਾਜ ਲਈ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਰਾਜ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਿਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਰਾਜ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣਾ ਇੱਕ ਦਰੱਖਤ ਪੁੰਗਰਣ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਵੈ-ਵਿਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਹੈ।"

7. ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ (Imprescriptibility):-

ਇਹ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੁਣ ਹੈ। ਭਾਵ ਜੇ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਨਿਯਤ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਨਾ ਤਾਂ ਤਬਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸਦੀ ਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

8. ਨਿਵੇਕਲਾਪਣ (Exclusiveness) :-

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇੱਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਨਾਗਰਿਕਾਂ' ਨੂੰ ਆਗਿਆਪਾਲਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਜਾਂ ਨਿਵੇਕਲਾਪਣ ਨਾਲ ਅਟੁੱਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।

7.6 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Types of Sovereignty)

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

1. ਨਾਮਾਤਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Nominal sovereignty): -

ਨਾਮਾਤਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ ਨਾਮ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਅਸਲ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਮਾਤਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣ ਯੂਕੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਰਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਰਾਜੇ ਜਾਂ ਰਾਣੀ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

2. ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Real Sovereignty):

ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਅਸਲ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਜਾਂ ਨਿਵਾਸੀ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ "ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਗਈ।" ਹਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹੀ ਅਥਾਰਟੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਿਯਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਵੇਲ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਕਿ, "ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸਨ। ਇਹ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਟੀਮ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਲਈ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਲਗਭਗ ਉਲਟ ਗਏ ਹਨ। ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।"

3. ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Legal Sovereignty):

ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕੋਲ ਅੰਤਿਮ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰਬੋਤਮ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਹੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਗਾਰਨਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, "ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਉਹ ਸੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਕਮਾਂਡ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਦੈਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸੁਝਾਅ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਜਨਤਕ ਰਾਏ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।" ਇਸ ਲਈ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਹੈ।

4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Political Sovereignty): -

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇੱਕ ਅਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿੱਚ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅੰਤਮ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਜੋ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਹੋਣ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ, ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹੈ। ਗਿਲਕ੍ਰਿਸਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇੱਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਕੁੱਲ ਜੋੜ ਹੈ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿਆ ਹੈ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਡਾਇਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਿਸਨੂੰ ਵਕੀਲ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਝੁਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ"। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਝੁਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5. ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Popular Sovereignty):

ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ 10^{ਵੇਂ} ਅਤੇ 17^{ਵੇਂ} ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਉਭਰਿਆ ਹੈ। ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅੰਤਮ ਸੱਤਾ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ। ਡਾ. ਗਾਰਨਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵੋਟਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਲਗਭਗ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਮਤਾਧਿਕਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਚੈਨਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।" ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

6. ਨਿਰਣਾਇਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (De-Jure sovereignty) :

ਨਿਰਣਾਇਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਡੀ- ਜਿਊਰੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕੋਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡੀ- ਜਿਊਰੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪੂਰੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਡੀ- ਜਿਊਰੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਆਗਿਆਪਾਲਣ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਡੀ-ਫੈਕਟੋ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਆਗਿਆਪਾਲਣ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

7. ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (De- Facto sovereignty) :

ਡੀ-ਫੈਕਟੋ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਗਿਆਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡੀ-ਫੈਕਟੋ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲਾਰਡ ਬ੍ਰਾਈਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਵਾਨ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਹੈ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਸ਼ਾਸਕ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। "ਡੀ-ਫੈਕਟੋ

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਅਸਲ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਉਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਪੱਖ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਡੀ-ਜਿਊਰੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਖੁਦ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

7.6.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ (Check Your Progress)

1. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਲਿਖੋ

2. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿਓ।

7.7 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਇਕਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਆਸਟਿਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਿਧਾਂਤ (Monistic Theory of Sovereignty or Austin's Theory of Sovereignty or Legal Theory of Sovereignty Meaning):

ਸਰ ਜੌਨ ਐਸਟਿਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਸਦੀ ਕਿਤਾਬ "Province of Jurisprudence Determined" ਅਤੇ "Lectures on Jurisprudence" (1832) ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੇਬਸ ਅਤੇ ਬੈਥਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੇਬਸ ਅਤੇ ਬੈਥਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਹੇਬਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਬੈਥਮ ਤੋਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਤਰਕਪੂਰਨ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ। ਇਸ ਲਈ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਉਸਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ, "ਕਾਨੂੰਨ ਇੱਕ ਹੁਕਮ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਮੋਨਿਜ਼ਮ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਇਕੱਲਾ'। ਮੋਨਿਸਟਿਕ ਥਿਊਰੀ ਜਾਂ ਇਕਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿਰਫ ਰਾਜ ਨੂੰ 'ਇੱਕ ਏਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ' ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਹੋਵੇ।

ਆਸਟਿਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, "ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉੱਤਮ ਮਨੁੱਖ, ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਉੱਤਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਆਦਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਗਿਆਪਾਲਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਉੱਤਮ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮ, ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ... ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਜੋ ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

7.7.1 ਆਸਟਿਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Austin's Theory of Sovereignty)

ਜਾਂ (OR)

ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਿਧਾਂਤ (Legal Theory)

ਜਾਂ (OR)

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਏਕਾਤਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ (Monistic Theory of Sovereignty)

ਆਸਟਿਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਕਲਪਿਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ: -

1. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ (Sovereignty is the essential element of a state):

ਐਸਟਿਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਦਾ ਐਲਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਆਸਟਿਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਤੱਤ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੰਘਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਰਵਉੱਚ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ (Sovereignty is with a determinate superior):

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਸਟਿਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕੋਈ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

3. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਸੀਮਤ ਹੈ (Sovereignty is Unlimited):

ਇਹ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਸੀਮਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੈਤਿਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

4. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਵਿਭਾਗੀ ਹੈ (Sovereignty is Indivisible):

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਵਿਭਾਗੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਜਾਂ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਇਸਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਲਈ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ, ਅਵਿਭਾਗੀ ਅਤੇ ਅਸੀਮਤ ਹੈ।

5. ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਕੋਲੋਂ ਅਗਿਆਪਾਲਣ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ (Receives habitual obedience form the bulk of society):

ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਉੱਤਮ ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਆਦਤ ਵਾਂਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਯਮਤ, ਬੇਰੋਕ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਸਦੀਵੀ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

6. ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ (Law is a command of the sovereign):

ਆਸਟਿਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹੁਕਮ ਵਜੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵੀ ਉੱਤਮ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਜਾਂ ਨਾ ਮੰਨਣ, ਪਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਉਸਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਇਸ ਲਈ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜੌਨ ਐਸਟਿਨ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਐਸਟਿਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਣਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"

7.7.2 ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Austin's Theory)

ਜਾਂ

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ (Criticism of Legal Theory of Sovereignty):-

1. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ (Sovereign is not always Determinate):

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਆਸਟਿਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉੱਤਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਸਰਵਉੱਚ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਮੇਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਜ਼ਬਰ-ਜੁਲਮ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।

2. ਆਸਟਿਨ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ (Austin's concept of law is not correct):

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਜੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਆਸਟਿਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਸਟਿਨ ਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ "ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੁਕਮ ਹੈ" ਨੂੰ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਸਟਿਨ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਧਰਮ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਕਲੀਵਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜ ਕੋਲ ਰੀਤੀ-

ਰਿਵਾਜ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਘੱਟ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਘੱਟ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਉਪਜਦੇ ਹਨ।"

4. ਤਾਕਤ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ (Force is not the Basis of law):

ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ 'ਤਾਕਤ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ' ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਡਰੋਂ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਆਸਟਿਨ ਦਾ ਇਹ ਨਜ਼ਰੀਆ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਲੋਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਸਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਕਰਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡੁਗਿਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

5. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵੰਡਣਯੋਗ ਹੈ (Sovereignty is divisible):-

ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਵਿਭਾਗੀ ਹੈ, ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੰਘੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਵੰਡ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਭਾਵ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

6. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ (Powers of the sovereign are not unlimited):

ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਸੀਮਤ ਹਨ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਕਈ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਬਲੈਂਟਸਲੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੀਮਤ ਹੈ, ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਦੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ। ਬੇਅੰਤ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਬੇਅੰਤ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿਆਂ-ਸ਼ਾਸਤਰ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਅਮੂਰਤ ਅਤੇ ਰੋਕਾਂ ਹਨ।

7. ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ (It ignores the power of political sovereignty):

ਆਸਟਿਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਕਵਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੋਟਰਾਂ, ਜਨਤਕ ਰਾਏ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

8. ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਮਿਤ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ (This theory makes the sovereign completely absolute):

ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਮਿਤ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਐਸਟਿਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਵਿਭਾਗੀ ਹੈ, ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਹੈ। ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਰਾਜ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ, "ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਸੰਘੀ ਹੈ, ਅਥਾਰਟੀ ਸੰਘੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

9. ਬਹੁਲਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਲੋਚਨਾ (Criticism by pluralists):

ਲਾਸਕੀ, ਬਰਕ, ਡੁਗੁਇਟ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਵਿਭਾਜਿਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਹਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

7.7.3 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ। (Check Your Progress)

1. ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕੀ ਹੈ?

.....

.....

.....

2. ਐਸਟਿਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ?

.....

.....

.....

7.8 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਬਹੁਲਵਾਦ (Pluralistic Theory of Sovereignty or Pluralism)

19^{ਵੀਂ} ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ 20^{ਵੀਂ} ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਹੁਲਵਾਦ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਲਵਾਦ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਅਸੀਮਤ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਰੂਪ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਲਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਕੇਵਲ ਸਰਵਉੱਚ ਸੰਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਉਸਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਰਾਜ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਰਾਜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ,

ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਲਈ ਕੋਈ ਉੱਤਮ ਦਾਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਘਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

7.8.1. ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ (Definitions of Pluralistic Theory are given below):

1. "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ-ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ। ਇੱਕ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਇਕਾਰਤਮਕ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਦਲੀਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਰਾਜ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਸੰਗਠਨ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਂਝਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ, ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਰਾਜ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਇਕੱਲੇ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।" -ਜੇ. ਸੀ ਜੌਹਰੀ
2. "ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ." -ਲਸਕੀ
3. "ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਿਨਾਂ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਹਕੀਕਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਕਲਪਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਜਨਤਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਅਲੋਪ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਜਾਂ ਮਰਨ ਦੇ ਬਿੰਦੂ 'ਤੇ ਹੈ।" -ਡੂਗਿਟ
4. "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ." - ਕਰਬੇ

• **ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਮਰਥਕ (Main Supporters of Pluralism):**

F.W. Maitland, G.D.H. Cole, A.D. Lindsay, Ernest Barker, Dugit, Laski ਆਦਿ ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਸਮਰਥਕ ਹਨ।

7.8.2 ਬਹੁਲਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗੁਣ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (The Main Characteristics Of Pluralist Theory)

1. **ਰਾਜ ਕੋਲ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਸੀਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ (State does not possess Absolute and Unlimited Sovereignty) :**

ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਅਰਾਜਕਤਾਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੀਮਤ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕਣ। ਅਜੋਕੇ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਮਿਸਾਲ ਜਾਂ

ਉਦਹਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਸੀਮਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਸਨ।

2. ਰਾਜ ਵਾਂਗ ਹੋਰ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ (Like State other Associations are equally important):

ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸੋ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਗੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੋੜਾਂ ਹੀ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਰਾਜ ਵਾਂਗ ਬਰਾਬਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। E. Barkers ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਅਸੀਂ ਆਮ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਜੋਂ ਘੱਟ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ; ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਭਲੇ ਲਈ ਇਕੱਜੁੱਟ ਹੈ, ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ।

3. ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ (Associations Possess Personalities and wills of their own):

ਓਟੋ ਗਿਅਰਕੇ ਅਤੇ ਮੈਟਲੈਂਡ ਨੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਨਾ ਸਿਰਫ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸੰਗਠਨਾਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਅਸੀਮਤ ਅਤੇ ਅਵਿਭਾਗੀ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।

4. ਨੈਤਿਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ (Criticism of Absolute Sovereignty on Ethical Grounds) :

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲਾਸਕੀ ਨੈਤਿਕ ਆਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰੇ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਪਾਲਣਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨਾ ਅਨੈਤਿਕ ਹੈ, ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਯਕੀਨਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਹੁਕਮ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹਨ। ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਟ੍ਰੈਡ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਹਾਂਗਾ, ਜੇ ਮੇਰੇ ਤਜਰਬੇ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਚਰਚ ਜਾਂ ਟ੍ਰੈਡ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘੱਟ ਜਾਪਦਾ ਹੈ

5. ਕਾਨੂੰਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ (Criticism on The Basis of Views regarding Law) :

ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕ ਕਾਨੂੰਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਆਸਟਿਨ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਾਨੂੰਨ ਉੱਤਮ ਦਾ ਨੀਵੇਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾਸਕੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡੂਗਿਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਅਰਾਜਕਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

6. ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਵਿਭਾਗੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ (Criticism of Indivisible Sovereignty on Administrative Grounds) :

ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਬਾਰੇ ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਖਤਰਨਾਕ ਹਨ। ਲਾਰਡ ਐਕਟਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਦਾ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇੱਕ ਪੂਰਨ ਅਵਿਭਾਗੀ ਇਕਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

7.8.3 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ (CRITICISM OF PLURALISTIC THEORY OF SOVEREIGNTY)

ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਕਈ ਸਿਆਸੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:

1. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਵੰਡ ਅਵਿਵਹਾਰਕ (Division of Sovereignty Impracticable):

ਬਹੁਲਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਦੂਜੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸੰਘਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਵੰਡਣਾ ਇਸ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਹੈ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਦਿੱਖ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੈਟਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਹੈ।" ਅਤੇ ਕੋਲਹਨ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ, "ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇੱਕ ਸਮੁੱਚੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਵੰਡਣਾ, ਇਸਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਅੱਧੇ ਵਰਗ, ਜਾਂ ਅੱਧੇ ਤਿਕੋਣ ਦੀ ਅੱਧੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

2. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ (Without Sovereignty State is not exist):

ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਤੱਤ ਹਨ ਭਾਵ ਜਨਸੰਖਿਆ, ਭੂਮੀ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ। ਰਾਜ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਿਕਾਰੀ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਧੀਆਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦਬਾਅ ਦੇ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

3. ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਜ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਨਹੀਂ ਹੈ (Law is not superior to State):

ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਜ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਸਿਰਫ ਰਾਜ ਹੈ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡੂਗਿਟ ਦਾ ਵਿਚਾਰ, “ਰਾਜ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ” ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਹੈ।

4. ਬਹੁਲਵਾਦ ਅਰਾਜਕਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ (Pluralism Encourages Anarchy) :

ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਰਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਅਰਾਜਕਤਾ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ। ਹਰ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏਗੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲੇਗੀ।

7.8.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ (Check Your Progress)

1. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਕੀ ਹੈ?

.....

.....

.....

2. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ।

.....

.....

.....

7.9 ਸੰਖੇਪ (Summary) -

ਭਾਵੇਂ ਰਾਜ ਦੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕਈ ਆਲੋਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਸਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਇਹ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਹਿੱਤ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਸਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਲਵਾਦ ਨੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਹ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਲਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੈਟਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਰਾਜ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਹੈ"

ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Questions For Practice)

7.10.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਇਕਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕੀ ਹਨ?
2. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।
3. ਐਸਟਿਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।
4. ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
5. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।

7.10.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕੀ ਹੈ?
2. ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕੀ ਹੈ?
3. ਨਾਮਾਤਰ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕੀ ਹੈ?
4. ਡੀ-ਜਿਊਰੇ ਅਤੇ ਡੀ-ਫੈਕਟੋ (De-Jure and De-Facto) ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕੀ ਹੈ?

7.11 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (SUGGESTED READINGS)

- O.P. Gauba, An Introduction Political Theory, National Paperbacks, U. P., 2009
- M.P. Jain, Political Theory (Punjabi & Hindi): Authors Guild Publication, New Delhi, 1990
- Principles of Modern Political Science; J.C. Johri, Sterling Publications, New Delhi, 2009
- N.P. Barry, Introduction to Modern Political Theory; N.P. Barry, MacMillan London, 1995
- S.P. Verma, Political theory, Geetanjali Publishing House, New Delhi, 2007

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ

ਸਮੈਸਟਰ I

ਕੋਰਸ: ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

ਯੂਨਿਟ 8: ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਗ: ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ

ਸੰਰਚਨਾ

8.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

8.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

8.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

8.3 ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ

8.3.1 ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

8.3.2 ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਰਚਨਾ

8.3.3. ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮ

8.3.4 ਦੋ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਲੀਲਾਂ

8.3.5 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

8.4 ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ

8.4.1 ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

8.4.2 ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮ

8.4.3 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

8.5 ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ

8.5.1 ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ

8.5.2 ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

8.5.3 ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮ

8.5.4 ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ

8.5.5 ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਉਂ ਹੈ?

8.5.6 ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਢੰਗ ਜਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ

8.5.7 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

8.6 ਸੰਖੇਪ

8.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

8.7.1. ਲੰਬੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ:

8.7.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

8.8 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

8.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (LEARNING OBJECTIVES):

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਆਧੁਨਿਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਅੰਗਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ
- ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ
- ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ
- ਆਧੁਨਿਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ

8.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (KEY WORDS): ਇੱਕ ਸਦਨ, ਦੋ-ਸਦਨ, ਬਹੁ-ਪੱਖੀ, ਲੜੀਵਾਰ, ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ-ਨਿਰੀਖਣ

8.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (INTRODUCTION)

ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਤੱਤ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ;

1. ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣਾ।
2. ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ।
3. ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨਾ।

ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗ ਹਨ ਜੋ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਸਰਕਾਰ		
ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ	ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ	ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ

1. **ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ** - ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. **ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ** - ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।

3. **ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ** - ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

8.3 ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (THE LEGISTURE)

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨੂੰ ਸੋਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਰਵਉੱਚ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਬਾਲਗਮਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ, ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿੱਚ ਹਨ।'

8.3.1 ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (TYPES OF LEGISLATURE)

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ;

A. ਸਦਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਸਮਾਂ:

ਸਦਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ;

(i) **ਇੱਕ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (Uni-cameral Legislature):** ਇੱਕ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਸਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੀਨ, ਤੁਰਕੀ, ਹੰਗਰੀ, ਨਾਰਵੇ, ਸਵੀਡਨ, ਪੋਲੈਂਡ ਅਤੇ ਰੋਮਾਨੀਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਹੈ।

(ii) **ਦੋ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (Bi-cameral Legislature):** ਦੋ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੋ ਦੋ ਸਦਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ, ਯੂਕੇ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਫਰਾਂਸ, ਇਟਲੀ, ਜਾਪਾਨ, ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਆਦਿ ਵਿੱਚ, ਦੋ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਹੈ।

B. ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (TYPES OF LEGISLATURE ON THE BASIS OF POWERS):

ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ;

(i) **ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ (Sovereign Legislature):** ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਕਿੰਗਡਮ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵਿਧਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,

ਆਮ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਘੋਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(ii) **ਗੈਰ-ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਿਕਾ (Non-Sovereign Legislature):** ਜਦੋਂ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਗੈਰ-ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਗੈਰ-ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਨਿਆਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸੀਮਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਅਸੰਵਿਧਾਨਕ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

8.3.2 ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਬਣਤਰ (COMPOSITION OF THE LEGISLATURE):

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਦੋ ਸਦਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਹੇਠਲੀ ਸਦਨ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸਦਨ। ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਬਾਲਗਮਤ ਅਧਿਕਾਰ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਪਤ ਮਤਦਾਨ ਰਾਹੀਂ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ, ਜਿਸਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਨੁਪਾਤਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕਲੀ ਤਬਾਦਲੇਯੋਗ ਵੋਟ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Single transferable vote system) ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ, ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ, ਜਿਸਨੂੰ ਸੈਨੇਟ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਬਾਲਗਮਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ (Tenure of the Legislature):

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਪੰਜ ਸਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਦੋ ਸਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਚ ਸਦਨ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਸਥਾਈ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 1/3 ਹਰ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

8.3.3. ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮ (FUNCTIONS OF LEGISLATURE)

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

1. ਵਿਧਾਨਕ ਕਾਰਜ (Legislative Functions):

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਧਾਨਕ ਅੰਗ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੰਮ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋੜ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਦਾ ਅਤੇ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੇ ਨਾਲ, ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

2. ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕਾਰਜ (Constitutional Functions):

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਧਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕੋਲ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਸੋਧ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ।

3. ਵਿੱਤੀ ਕਾਰਜ (Financial Functions):

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿੱਤ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖਰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਬਜਟ ਪਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਨਵੇਂ ਟੈਕਸ ਲਗਾਉਣ, ਪੁਰਾਣੇ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਜਾਂ ਘਟਾਉਣ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ 'ਤੇ ਪੈਸਾ ਖਰਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

4. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ (Control over the Executive):

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸਦੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛ ਕੇ, ਨਿੰਦਾ ਮਤਾ ਜਾਂ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਆਦਿ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਜਾਂਚ ਕਮੇਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀ ਹੈ।

5. ਨਿਆਂਇਕ ਕਾਰਜ (Judicial Functions):

ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੇ ਤਾਂ ਮਹਾਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਅਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਮਹਾਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਰੀਕੀ ਕਾਂਗਰਸ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹਾਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਹਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ, ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਹਾਊਸ ਆਫ਼ ਲਾਰਡਜ਼ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਪੀਲ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਹੈ।

6. ਚੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਜ (Electoral Functions):

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕੁਝ ਚੋਣ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿੱਚ, ਫੈਡਰਲ ਕੋਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਸੰਘੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

7. ਨੀਤੀ ਬਣਾਉਣਾ (Policy Formulation):

ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

8. ਜਾਂਚ ਕਾਰਜ (Investigating Functions):

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ, ਇਹ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਜਾਂਚ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ:

1. ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ (Deliberative Function):

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

2. ਜਨਤਕ ਰਾਏ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ (To Express Public Opinion):

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਅੱਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਕੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

3. ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਕੰਮ (The Function of Criticism):

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

4. ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਸਕੂਲ (School of Leadership):

ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਕੂਲ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਆਗੂ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੌਮ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ।

5. ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ (To provide link between the people and the Government):

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।

6. ਹੋਰ ਕਾਰਜ (Selective Function):

ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਮੰਚ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਯੋਗ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ, ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਾਲਟਰ ਬਗੇਹੋਟ (Walter Bagehot) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਅਸਲ ਕੰਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕੌਮ ਨੂੰ ਉਹ ਸਿਖਾਉਣਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ।'

ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਪੱਖ ਅਤੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਲੀਲ (ARGUMENTS FOR AND AGAINST BI-CAMERAL LEGISLATURE):-

ਸਦਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ (i) ਇੱਕ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ (ii) ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਹਨ।

• ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਦਲੀਲਾਂ (ARGUMENTS IN FAVOUR OF BI-CAMERALISM)

ਦੋ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ;

1. ਇੱਕ ਸਦਨ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਉੱਤੇ ਰੋਕ ਹੈ (Check on the despotism of one House):

ਦੂਜਾ ਸਦਨ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਸਦਨ ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਸਦਨ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ.ਐਸ. ਮਿੱਲ (J. S. Mill) ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, 'ਇਕੱਲੇ ਸਦਨ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।'

1. ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਕਾਨੂੰਨ ਉੱਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ (Check on the hasty Legislation):

ਦੂਸਰਾ ਸਦਨ ਵੀ ਸਿੰਗਲ ਸਦਨ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਕਾਹਲੀ, ਗੈਰ-ਵਿਚਾਰੇ ਅਤੇ ਕਾਹਲੀ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਗਲਤ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ।

3. ਇਹ ਸੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਦਨ ਹੈ (It is Revisory Chamber):

ਦੂਜਾ ਸਦਨ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸਦਨ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹੋਣ। ਇਹ ਦੂਜੇ ਸੰਜੀਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨੂੰਨ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

4. ਸਮਾਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ (Saves the Time):

ਦੋ ਸਦਨ ਸਮਾਂ ਵੀ ਬਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬਿੱਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਬਿੱਲਾਂ 'ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਲਾ ਸਦਨ ਆਪਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅਜਿਹੇ ਬਿੱਲ ਪਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. ਇਹ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦਾ ਬੋਝ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਾ ਜਾਂ ਘਟਾਉਂਦਾ ਹੈ (It shares the burden of the lower House):

ਦੂਜੇ ਸਦਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਫਾਇਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦਾ ਬੋਝ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਾ ਜਾਂ ਘਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਦੇ ਬੋਝ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ, ਬਿੱਲਾਂ 'ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਗੈਰ-ਵਿਵਾਦ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੇ ਬਿੱਲਾਂ 'ਤੇ ਵੱਡੇ ਸਦਨ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਚਦਾ ਹੈ।

6. ਜਮਹੂਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ (According to democratic Principles):

ਲੋਕਤੰਤਰ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਦੋ ਸਦਨ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ

ਇਲਾਵਾ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇੱਕੋ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

2. ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ (Minorities and special interests get proper Representation):

ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੱਧ ਵੋਟਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ, ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ 12 ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

8. ਸੰਘੀ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ (Essential for federal States):

ਸੰਘੀ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਦੋ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਘ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ, ਨੂੰ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

9. ਉੱਚ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਾਲੀ ਬਹਿਸ (High quality debates in the Upper House):

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਚ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਉੱਚ ਯੋਗਤਾ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਦੂਜੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਣ ਉੱਚ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

10. ਦੂਜਾ ਸਦਨ ਸਥਿਰ ਹੈ (Second Chamber is Stable):

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਦੂਜਾ ਸਦਨ ਪਹਿਲੇ ਸਦਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ, ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਦਨ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਸਿਰਫ਼ ਮੈਂਬਰ ਹੀ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਭਵ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

11. ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਰਥਨ (Historical Support):

ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਦੋ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹੈ। 18ਵੀਂ ਅਤੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ, ਅਨੁਭਵ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਇਕ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਹਨ।

- **ਦੇ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਲੀਲਾਂ (ARGUMENTS AGAINST BI-CAMERAL LEGISLATURE)**

ਦੇ-ਸਦਨੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ;

1. **ਇੱਕ ਸਦਨ ਜਨਤਕ ਰਾਏ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ (One house can represent Public Opinion):**

ਆਮ ਰਾਏ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਸਦਨ ਵੀ ਜਨਤਕ ਰਾਏ ਦੀ ਸਹੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਇੱਕ ਰਾਏ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁੱਦੇ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਦੂਜੇ ਸਦਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ।

2. **ਦੂਜਾ ਸਦਨ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਜਾਂ ਲੋੜੀਂਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ (Second chamber is either mischievous or Superfluous):**

ਤਜਰਬਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਬਹੁਮਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਪਰਲਾ ਸਦਨ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੋਕ ਦੇ ਪਾਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਬਹੁਮਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਪਰਲਾ ਸਦਨ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

3. **ਡੈੱਡ-ਲਾਕ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ (Possibility of Dead-Lock):**

ਜਦੋਂ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਦੋ ਸਦਨ ਹੋਣ ਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਡੈੱਡ-ਲਾਕ (ਭਾਵ ਜਦੋਂ ਦੋਨੋਂ ਸਦਨ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਤੇ ਅੜ ਜਾਣ ਅਤੇ ਬਿਲ ਪਾਸ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਡੈੱਡ-ਲਾਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। **ਬੈਂਜਾਮਿਨ ਫਰੈਂਕਲਿਨ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, 'ਦੇ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਇੱਕ ਗੱਡੀ ਵਰਗੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਹਰ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਘੋੜੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋ ਘੋੜੇ ਉਲਟ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਹਨ।' ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੱਗੇ ਡੈੱਡ-ਲਾਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

4. **ਕਾਨੂੰਨ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (Laws are not passed in Haste):**

ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ, ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਯੂਕੇ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਰੀਡਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਸ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਦ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਪਾਸ ਮੰਨਿਆ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਬਿਲ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੇ ਸਦਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

5. ਉਪਰਲਾ ਸਦਨ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਰੋਕ ਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ (Upper House is unable to check the despotism of Lower House):

ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰਲਾ ਸਦਨ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ, ਹੇਠਲੇ ਸਦਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਹੇਠਲਾ ਸਦਨ, ਇੱਕ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸਦਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿੱਤ, ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਪਰਲਾ ਸਦਨ ਬਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

6. ਉੱਚ ਸਦਨ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ (Difficulty in the organization of the Upper House):

ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਦੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣੇ ਗਏ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਯੂਕੇ ਵਿੱਚ, ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਦੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਮੈਂਬਰ ਖਾਨਦਾਨੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ, ਮੈਂਬਰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬਰਾਬਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।

7. ਮਹਿੰਗਾ ਸਦਨ (Expensive House):

ਦੇ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਮਹਿੰਗੀ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੂਜੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਖਰਚਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ ਇਸਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਹੀ ਪੈਸਾ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

8. ਉਪਰਲਾ ਸਦਨ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਸਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (Upper House is generally Conservative House):

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਰਲਾ ਸਦਨ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਦਨ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹਾਊਸ ਆਫ਼ ਲਾਰਡਜ਼ ਇਸ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

9. ਉੱਚ ਸਦਨ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੈ (Upper House is fortress of rich People):

ਤਜਰਬਾ ਇਹ ਵੀ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਹੀ ਵੱਡੇ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਾਊਸ ਆਫ਼ ਲਾਰਡਜ਼ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਸੈਨੇਟ ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ।

10. ਦੂਜੇ ਸਦਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ (Problem of defining the powers of Second Chamber):

ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਡੈੱਡ-ਲਾਕ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ। ਜੇਕਰ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਘੱਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਜਾਂ ਸਹੂਲਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਗੈਰ-ਜਮਹੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ।

11. ਫੈਡਰਲ ਜਾਂ ਸੰਘੀ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਦੂਜਾ ਸਦਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ (Second chamber is not essential for Federal States):

ਸੰਘੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਉੱਚ ਸਦਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੂਬੇ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਪਾਰਟੀ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਵੋਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ, ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ, ਇੱਕੋ ਸੂਬੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੋਟ ਪਾਈ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਕਮੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅਸੀਂ ਦੇ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਜਮਹੂਰੀ ਹੈ, ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਿੱਲਾਂ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਦੇ-ਸਦਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ।

8.3.5 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

1 . ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗ ਕਿਹੜੇ-2 ਹਨ?

.....
.....
.....

2. ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਬਣਤਰ ਲਿਖੋ।

.....
.....
.....

8.4 ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (THE EXECUTIVE)

ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅੰਗ ਹੈ ਜੋ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਫਰਜ਼ ਹੈ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ:

ਗਿਲਕ੍ਰਿਸਟ (Gilchrist) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਲਾਗੂ ਕਰਦੀ ਹੈ।'

ਗੈਟੇਲ (Gettell) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਇਸਦੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਿਕ ਅਤੇ ਨਿਆਂਇਕ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ।'

ਗੈਟੇਲ (Gettell) ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਮੁਖੀ, ਮੰਤਰੀ ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ। ਸੋਝੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਘੜਦੇ ਹਨ, ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪਾਲਿਕਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

8.4.1 ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (KINDS OF EXECUTIVE)

ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ।

1. ਨਾਮਾਤਰ ਅਤੇ ਅਸਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (Nominal and Real Executive):

ਨਾਮਾਤਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ, ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਮੁਖੀ ਨਾਮਾਤਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ, ਉਸ ਕੋਲ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਮੁਖੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਕੈਬਨਿਟ ਜਾਂ ਮੰਤਰੀ ਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸਦੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਭਾਰਤ ਦੇ *ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ* ਨਾਮਾਤਰ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ *ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ* ਨਾਮਾਤਰ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ, ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਉਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਹਕੀਕਤ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। *ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ* ਅਤੇ *ਜਰਮਨ ਕੁਲਪਤੀ* ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹਨ।

2. ਇਕ-ਪੁਰਖੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪੁਰਖੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (Singular and Plural Executive):

ਇਕ-ਪੁਰਖੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ, ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਕੱਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇੱਕਹਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਬਹੁਵਚਨ

ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਬਹੁ-ਪੁਰਖੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇੱਕ ਸੰਘੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

3. **ਸੰਸਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (Parliamentary and Presidential Executive):**

ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸਦੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ - ਨਾਮਾਤਰ ਅਤੇ ਅਸਲੀ। ਨਾਮਾਤਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਨਾਮਾਤਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਸਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮੰਤਰੀ ਪਾਲਿਕਾ ਜਾਂ ਮੰਤਰੀ ਪਾਲਿਕਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸਦੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਅਸਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਨਾਮਾਤਰ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਮੁਖੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

4. **ਅਸੀਮਤ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (Absolute and Constitutional Executive):**

ਜਦੋਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਅਸੀਮਤ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਪਰਵੇਜ਼ ਮੁਸ਼ੱਰਫ਼, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਪੂਰਨ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਜਦੋਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

5. **ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ, ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (Hereditary, Elected and Nominated Executive):**

ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ;

- **ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ -**

ਜਦੋਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਆਹੁਦਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

- **ਚੁਣੀ ਹੋਈ:**

ਜਦੋਂ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ, ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹਨ।

- **ਨਾਮਜ਼ਦ-**

ਜਦੋਂ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ।

6. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (Political and Permanent Executive):

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਲੋਕ ਹਟਾ ਵੀ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਸਥਾਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਰਜਕਾਲ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਸਥਾਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀ। ਸਿਵਲ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਥਾਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਰੂਪ ਹਨ।

8.4.2 ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮ (FUNCTIONS OF THE EXECUTIVE)

1. ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਾਰਜ (Administrative Functions):

ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਭਾਗ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2. ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ (Internal and External Security):

ਰਾਜ ਅੰਦਰ ਅਮਨ-ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਇਹ ਸੈਨਾ, ਜਲ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਫੌਜ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਾਰਤੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਹੈ।

3. ਨੀਤੀ ਬਣਾਉਣਾ (Policy Formulation):

ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੀਤੀਆਂ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸਦੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ,

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।

4. **ਕੂਟਨੀਤਕ ਕਾਰਜ (Diplomatic Functions):**

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

5. **ਵਿਧਾਨਕ ਕਾਰਜ (Legislative Functions):**

ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਧਾਨਕ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ;

(a) ਲਗਭਗ 95% ਬਿੱਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

(ਬੀ) ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(c) ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਇਜਲਾਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਮੁਅੱਤਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(d) ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(e) ਇਹ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਬਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀਟੋ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(f) ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਮੁਖੀ ਬਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਸਕਦਾ ਹੈ।

6. **ਵਿੱਤੀ ਕਾਰਜ (Financial Functions):**

ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸਦੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸਲਾਨਾ ਬਜਟ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਬਜਟ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਟੈਕਸ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ 'ਤੇ ਪੈਸਾ ਖਰਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

7. **ਨਿਆਇਕ ਕਾਰਜ (Judicial Functions):**

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਜੱਜ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਮੁਖੀ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਦੇ ਜੱਜ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਮੁਖੀਆਂ ਕੋਲ ਮਾਫ਼ੀ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਲਗਭਗ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਨਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਆਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

7. ਖ਼ਿਤਾਬ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ (To grant titles and Honours):

ਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਸਿਰਲੇਖ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖ਼ਿਤਾਬ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

8. ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ (Control over Appointments):

ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਮੁਖੀ ਵੀ ਉੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੋਲ ਰਾਜਪਾਲਾਂ, ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਅਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ, ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ, ਫੋਰਸਾਂ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

9. ਫੌਜੀ ਕਾਰਜ (Military Functions):

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਮੁਖੀ ਜਲ ਸੈਨਾ, ਥਲ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਫੌਜੀ ਬਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਉੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਜੰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਉਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ।

ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵੀ ਵਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਸਲ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਸਿੱਧੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।

8.4.3 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

1. ਅਸਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

.....
.....
.....

2. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ?

.....
.....
.....

8.5 ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ (THE JUDICIARY)

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤੀਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੋ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਨਮਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। **ਲਾਰਡ ਬ੍ਰਾਈਸ ਦੇ** ਅਨੁਸਾਰ, 'ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਔਸਤ ਨਾਗਰਿਕ ਦੀ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਨਿਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।'

8.5.1 ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ (ORGANISATION OF JUDICIARY)

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸੰਘੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਇਕਾਤਮਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਮਹੂਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਾਰੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਅੰਤਰਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਆਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ;

8.5.2 ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (CHARACTERISTICS OF THE ORGANISATION OF JUDICIARY)

1. ਲੜੀਵਾਰ ਸੰਸਥਾ (Hierarchial organization):

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਲੜੀਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਉਪਰਲੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤੀਜੇ, ਦੂਜੇ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੈਸ਼ਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਪੱਧਰ 'ਤੇ, ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਹੈ। ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉਪਰਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

2. ਦੋਹਰੀ ਬਣਤਰ (Dual Structure):

ਬਹੁਤੇ ਸੰਘੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ, ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਦੋਹਰਾ ਸੰਗਠਨ ਹੈ। ਸੰਘੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋਹਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸਲਈ, ਸੰਘੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵੀ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ, ਦੋਹਰੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਸੰਘੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸੰਘੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ

ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਹਰੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ।

3. ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ (Civil and Criminal Courts)

ਕੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖਰੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਹਨ। ਦੀਵਾਨੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਜਾਇਦਾਦ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਝਗੜਿਆਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਚੋਰੀ, ਕਤਲ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਜੱਜ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਜੁਡੀਸ਼ੀਅਲ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਅਤੇ ਚੀਫ ਜੁਡੀਸ਼ੀਅਲ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹੀ ਜੱਜ ਸਿਵਲ ਕੇਸ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸਿਵਲ ਜੱਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਜੱਜ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਿਵਲ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜੱਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਦਾਲਤਾਂ (Special Courts):

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਦਾਅਵਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ, ਟੈਕਸ ਅਦਾਲਤਾਂ, ਕਸਟਮ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ, ਮਿਲਟਰੀ ਅਪੀਲਾਂ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਆਦਿ; ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

5. ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਦਾਲਤਾਂ (Administrative Courts):

ਫਰਾਂਸ, ਇਟਲੀ, ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਅਦਾਲਤਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਆਮ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ।

6. ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ (Administrative Tribunals):

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਲਗਭਗ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲਾਂ ਦਾ ਕੰਮਕਾਜ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਇਨਕਮ ਟੈਕਸ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ, ਲੇਬਰ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਆਦਿ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਹਨ।

7. ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣਕਰਤਾ (People's Assessors):

ਕੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਿਆਂ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਕਿੰਗਡਮ ਅਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿੱਚ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ।

8. ਲੋਕ ਅਦਾਲਤਾਂ:

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਸੀ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰੇ ਰਾਹੀਂ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਜੱਜਾਂ, ਸੀਨੀਅਰ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਜੱਜ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ (APPOINTMENT OF JUDGES):

ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿੱਚ, ਸੰਘੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸੰਘੀ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸੈਨੇਟ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਓਪਨ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਯੋਗਤਾਵਾਂ: ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਮਰੀਕੀ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਜੱਜ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜੱਜ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਕਾਰਜਕਾਲ: ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜੱਜਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ 65 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਜੱਜ 62 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਉਮਰ ਭਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਛੇ ਸਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

8.5.3 ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮ (FUNCTIONS OF JUDICIARY)

1. ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ (To provide justice):

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੇ

ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆਂ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕੇਸ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

2. ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ (Interpretation of Law):

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਾਨੂੰਨ ਤਕਨੀਕੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਆਮ ਆਦਮੀ ਉਸ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ, ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਉਸਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਭੰਬਲਭੂਸਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਇਸਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹੈ।

3. ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ (To make Laws):

ਭਾਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣਾ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਨਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਨਵੀਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਇਨਸਾਫ਼ ਜੱਜ ਨੇ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜੱਜ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਆਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ 'ਜੱਜ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਕਾਨੂੰਨ' ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ (Protection of the Constitution):

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਆਪਹੁਦਰੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇ। ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ, ਨੂੰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਅਸੰਵਿਧਾਨਕ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ 'ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ-ਨਿਰੀਖਣ' ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਕੋਲ ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

5. ਸੰਘੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ (Protection of Federal System):

ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਘੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਦੇਹਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਵਿਵਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਮਨਮਾਨੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ।

6. ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ (Protection of the Rights and Liberties):

ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਨਮਾਨੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਧਾਰਾ 32 ਅਤੇ 226 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

7. ਸਲਾਹਕਾਰੀ ਕਾਰਜ (Advisory Functions):

ਕੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਕੋਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਮੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ।

8. ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਾਰਜ (Administrative Functions):

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨ ਹਟਾਉਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਖਿਆ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

9. ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਰਿਕਾਰਡ (Court of Record):

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਰਿਕਾਰਡ ਅਦਾਲਤ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸਲਾਹਾਂ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਰੈਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

10. ਫੁਟਕਲ ਕਾਰਜ (Miscellaneous Functions):

ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ- (a) ਇਹ ਰਿੱਟ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। (b) ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਟਰੱਸਟੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। (c) ਰਿਸ਼ੀਵਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। (d) ਇਹ ਵਸੀਅਤ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਵਿਆਹਾਂ ਨੂੰ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। (e) ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ

ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। (f) ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। (f) ਚੋਣ ਪਟੀਸ਼ਨਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਆਦਿ।

8.5.4 ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (INDEPENDENCE OF JUDICIARY)

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਦੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਤੌਰ ਨਿਭਾ ਸਕਣ। ਜੇਕਰ ਜੱਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੋ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਧੀਨ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਰਪੱਖ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਤਰੱਕੀ, ਹਟਾਉਣ, ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ। **ਡਾ. ਗਾਰਨਰ** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ 'ਜੱਜ ਵਿੱਚ ਸਿਆਣਪ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਤਾਂ ਜਿਸ ਉੱਚ ਮਕਸਦ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ, ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।'

8.5.5 ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਉਂ ਹੈ? (WHY JUDICIARY NEEDS TO BE INDEPENDENT)

ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਕੰਮ ਸਭ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ 'ਤੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨਿਆਂ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਨਿਆਂ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬੁਝ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹਨੇਰਾ ਫੈਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ-

1. **ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ:** ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. **ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਉੱਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ:** ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਸਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਉੱਤੇ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
3. **ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ:** ਜੇਕਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਗੁਆ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4. **ਸੰਘੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ:** ਸੰਘੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ, ਦੇਹਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਪਟਾਉਣ ਲਈ, ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

5. **ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ** ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਹੀ **ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ** ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

8.5.6 ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਢੰਗ ਜਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ (METHODS OR CONDITIONS TO SECURE INDEPENDENCE OF JUDICIARY)

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ;

1. ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਢੰਗ (Mode of appointment of Judges):

ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਢੰਗ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਤਰੀਕੇ ਹਨ (a) ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੋਣ (b) ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਚੋਣ (c) ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤੀ। ਅਸੀਂ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਇਹਨਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਾਂ;

(a) ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੋਣ -

ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੱਜ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹ ਇਨਸਾਫ਼ ਵੀ ਕਰਨਗੇ। ਪਰ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ.

(i) ਜੱਜ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(ii) ਜੱਜ ਅਗਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਨਿਰਪੱਖ ਜਾਂ ਗਲਤ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(iii) ਜੱਜ ਆਪਣੇ ਹਲਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(iv) ਜੱਜ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਗਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।

(v) ਜੱਜ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹਨ ਕਿ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇਕਾਈਆਂ ਜਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਪ੍ਰੋ. ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅਪਵਾਦ ਦੇ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਮਾੜੇ ਹਨ।'

(b) ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਚੋਣ-

ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੱਜ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ, ਸੇਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਸੰਘ ਰੂਸ (ਯੂ.ਐਸ.ਐਸ.ਆਰ) ਅਤੇ ਯੂ.ਐਸ.ਏ ਦੇ ਕੁਝ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ, ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ- (1) ਜੱਜ

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ (ii) ਉਹ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਦ ਬਣ ਜਾਣਗੇ। ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਲਈ, ਜੱਜ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ।

(c) ਕਾਰਜਕਾਰਨੀ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ-

ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ, ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਵੀ ਸੈਨੇਟ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਕਿੰਗਡਮ, ਕੈਨੇਡਾ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਜਾਪਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਜੱਜਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ।

2. ਜੱਜਾਂ ਦਾ ਲੰਮਾ ਕਾਰਜਕਾਲ (Long tenure of the Judges):

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ, ਇਮਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੱਜਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਲੰਬਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੱਜ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬਾ ਤਜਰਬਾ ਵੀ ਦੇਵੇਗਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਪੱਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਬਣਾਵੇਗਾ। ਇੱਕ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਜੱਜ ਬਿਹਤਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਉਮਰ ਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ 65 ਸਾਲ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 62 ਸਾਲ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸਥਾਈ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਦੀ ਉਮਰ 60 ਸਾਲ ਹੈ।

3. ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਔਖਾ ਤਰੀਕਾ (Difficult method to remove from Office):

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਔਖਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੱਜ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਨਿਡਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਮਾੜੇ ਆਚਰਣ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ-124 (4) ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸਦਨ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਆਦੇਸ਼ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਸਦਾ ਸਮਰਥਨ ਉਸ ਸਦਨ ਦੀ ਕੁੱਲ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਬਹੁਮਤ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ। ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਅਤੇ ਵੋਟਿੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਮਤ $\frac{2}{3}$ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਢੰਗ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵੋਟਾਂ ਦੇਣੇ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਵੋਟਿੰਗ ਦਾ $\frac{2}{3}$ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

4. ਉੱਚ ਯੋਗਤਾ (High Qualifications):

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਤ ਜੱਜ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਨਹੀਂ ਆਉਣਗੇ। ਇੱਕ ਅਯੋਗ ਜੱਜ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਚਲਾਕ ਵਕੀਲਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਕਠਪੁਤਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੇਸ਼ੇ ਤੋਂ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਅਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5. ਉੱਚ ਤਨਖਾਹ (High Salaries):

ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਨਖਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿੱਤੀ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿਣ। ਘੱਟ ਤਨਖਾਹ ਵਾਲੇ ਜੱਜ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ ਲਈ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਜੱਜ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਹੋਣਗੇ। ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਚ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਨੂੰ ਰੁ. 2.80 ਲੱਖ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੱਜ 2.50 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਰੁ. 2.50 ਲੱਖ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਰੁ. 2.25 ਲੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

6. ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ (Legal practice is prohibited after):

ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਜੇਕਰ ਇਸਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੱਜ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਜੱਜਾਂ 'ਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਫੈਸਲਾ ਦੇਣ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾਉਣਗੇ। ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਘਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

7. ਜੱਜਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਛੋਟ (Special immunities for Judges):

ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੱਜ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਕੋਈ ਵੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਮਾਣਹਾਨੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ।

8. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨਾ (Separation of Judiciary from Executive and the Legislature):

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਵਕੀਲ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੱਜ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਦੇ

ਲਈ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਰੱਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਏਗੀ।

9. **ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਸਹੁੰ (Oath of Office):**

ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਸਮੇਂ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

10. **ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ (Not to appoint retired judges on High Offices):**

ਕਈ ਵਾਰ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਜੱਜਾਂ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ। ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਜੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਗੁਆ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

11. **ਆਪਹੁਦਰੇ ਤਬਾਦਲਿਆਂ ਤੇ ਰੋਕ (Check on the arbitrary Transfers):**

ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਤਬਾਦਲੇ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਆਪਹੁਦਰੇ ਤਬਾਦਲੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਡਰਪੇਕ ਬਣਾ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਗੁਆ ਦੇਣਗੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂ ਦੇਣ ਲਈ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

8.5.7 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

1. ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਰਿਕਾਰਡ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?

.....

.....

.....

2. ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਲਿਖੋ।

.....

.....

.....

8.6 ਸੰਖੇਪ (SUMMARY)

ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਉੱਪਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਸਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਆਦਿ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਹੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

8.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

8.7.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ:

1. ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਲਿਖੋ।
2. ਦੇ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿਓ।
3. ਦੇ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿਓ।
4. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖੋ।
5. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖੋ।
6. ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।
7. ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖੋ।
8. ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਲਿਖੋ।

8.7.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ:

1. ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਿਖੋ।
2. ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕੰਮ ਲਿਖੋ।
3. ਦੇ-ਸਦਨ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕੀ ਹੈ?
4. ਇੱਕ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕੀ ਹੈ?
3. ਦੇ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿਓ।
4. ਦੇ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤਿੰਨ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿਓ।
5. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਅਰਥ ਲਿਖੋ।

6. ਨਾਮਾਤਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਕੀ ਹੈ?
7. ਅਸਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਕੀ ਹੈ?
8. ਇਕਹਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਕੀ ਹੈ?
9. ਬਹੁਪੁਰਖੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਕੀ ਹੈ?
- 10 ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਉਂ ਹੈ?

8.8 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

- J.C. Johari: Principles of Political Science, Sterling Publishers, New Delhi.
- S.P. Verma: Political Theory, Geetanjali Publishing House, New Delhi.
- A.C. Kapoor: Principles of Political Science, S. Chand & Company, New Delhi.
- E. Ashirvatham: Political Theory, S. Chand & Company, New Delhi.
- M.P. Jain: Political Theory, Authors Guild Publication, New Delhi.
- D.C. Bhattacharya: Political Theory, Vijay Publishing House, Calcutta.
- O.P. Gauba: An Introduction to Political Theory, Macmillan India Ltd. New Delhi.

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ

ਸਮੈਸਟਰ I

ਕੋਰਸ: ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

ਯੂਨਿਟ-9 ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸਦੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰੂਪ: ਅਰਥ, ਗੁਣ ਅਤੇ ਐਗੁਣ

(Parliamentary and Presidential Forms of Government: Meaning, Merits and Demerits)

ਸੰਰਚਨਾ

9.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

9.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

9.2 ਭੂਮਿਕਾ

9.3 ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

9.3.1 ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਰਗੀਕਰਨ

9.3.2 ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਵਰਗੀਕਰਨ

9.3.3 ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਵਰਗੀਕਰਨ

9.4 ਵਿਧਾਨਕ-ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ

9.5 ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ

9.5.1 ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

9.5.2 ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ

9.5.3 ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

9.5.4 ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣ

9.5.5 ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ

9.5.6 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ

9.6 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ

9.6.1 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

9.6.2 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ

9.6.3 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

9.6.4 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣ

9.6.5 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ

9.6.6 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

9.7 ਸੰਖੇਪ

9.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

9.8.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

9.8.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

9.9 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

9.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Learning Objectives)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸਦੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ।
- ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸਦੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰੂਪਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸਦੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸਦੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਲਈ।

9.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (Key Words): ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ, ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਸੰਸਦ, ਸਮੂਹਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਰੂਪਤਾ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ, ਸਮਤੋਲ

9.2 ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ 'ਰਾਜ' ਅਤੇ 'ਸਰਕਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ 'ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਉ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ

ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕੀਤੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰੀਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸਦੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧੀਏ।

9.3 ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ (Classification of Governments)

9.3.1 ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਵਰਗੀਕਰਨ (Ancient Classification of Governments)

ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ 400 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਹੇਰੋਡੋਟਸ, ਸੁਕਰਾਤ ਅਤੇ ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਰਾਜਾਂ/ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ। ਪਰ, ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨੀ ਨਗਰ-ਰਾਜਾਂ ਦੇ 158 ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਲਈ ਗਿਣਤਮਕ (ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ) ਅਤੇ ਗੁਣਤਮਕ (ਗੁਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ) ਦੋਵੇਂ ਮਾਪਦੰਡ ਅਪਣਾਏ। ਗਿਣਤਮਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਉਸਨੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਚੰਗੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ- ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ, ਕੁਲੀਨਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ-ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇੱਕ, ਕੁਝ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ। ਗੁਣਤਮਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭਾਵ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਮਾੜਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਾੜੇ ਰੂਪਾਂ- ਜੁਲਮ, ਕੁਲੀਨਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ।

ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼	ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ		
	ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ	ਕੁਝ	ਕਈ
ਖਾਲਸ ਰੂਪ (ਜਨ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ)	ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ	ਕੁਲੀਨ	ਰਾਜਨੀਤੀ
ਵਿਗੜਿਆ ਰੂਪ (ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ)	ਜੁਲਮ	ਕੁਲੀਨਤਾ	ਲੋਕਤੰਤਰ

9.3.2 ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਵਰਗੀਕਰਨ (Modern Classification of Governments)

ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਨੂੰ ਬੇਡਿਨ, ਬਲੰਸਲੀ, ਮੋਂਟੇਸਕੀਯੂ, ਹੋਬਸ, ਲਾਕ, ਰੂਸੋ ਅਤੇ ਕਾਂਟ ਵਰਗੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਵਾਇਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਅਮਰੀਕੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਜਮਹੂਰੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਘਟ ਗਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼

ਕੀਤੀ। ਵੋਟਜ਼, ਪ੍ਰਤੀਅਰ, ਫੋਡੇਰੇ, ਵੈਨ ਮੋਹਲ, ਜੈਲੇਨਿਕ, ਬਰਗੇਸ, ਮੈਰੀਓਲਟ, ਐਫਸੀ ਸਟ੍ਰੋਂਗ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਲੀਕੋਕ ਨੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਆਧੁਨਿਕ ਵਰਗੀਕਰਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

9.3.3 ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਵਰਗੀਕਰਨ (Contemporary Classification of Governments)

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ, ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਏਸ਼ੀਆ, ਅਫਰੀਕਾ ਅਤੇ ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਰਾਜਾਂ ਵਜੋਂ ਉਭਰੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ ਵਰਗੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਭਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦਿੱਤਾ। ਐਡਵਰਡ ਸ਼ਿਲਸ, ਡੇਵਿਡ ਐਪਟਰ, ਰੋਬਰਟ ਡਾਹਲ, ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ, ਜੀਨ ਬਲੋਂਡੇਲ ਅਤੇ ਐਲਨ ਬਾਲ ਵਰਗੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜ/ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਅਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ ਨੇ ਢਾਂਚਾਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਵਰਗੀਕਰਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

'ਤਿੰਨ-ਸੰਸਾਰ' ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਵੀ ਉਭਾਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਬਲਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ- ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਚੌਥੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ, ਗਰੀਬੀ-ਗ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਪਈਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ, ਨਵੇਂ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਉਭਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

9.3.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ: ਅਭਿਆਸ-1

1. ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

.....

.....

.....

2. ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

.....

.....

.....

9.4 ਵਿਧਾਨ-ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ (CLASSIFICATION ON THE BASIS OF LEGISLATIVE-EXECUTIVE RELATIONSHIP)

ਆਧੁਨਿਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਸਦੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚਕਾਰ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ, ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਲਈ ਗੈਰ-ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੈ।

9.5 ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ (PARLIAMENTARY GOVERNMENT)

ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਕਿੰਗਡਮ, ਭਾਰਤ, ਕੈਨੇਡਾ, ਜਾਪਾਨ, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ, ਸਵੀਡਨ, ਡੈਨਮਾਰਕ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਇਟਲੀ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

9.5.1 ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Evolution of Parliamentary Government)

ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਵਿੱਚ 'ਸੰਸਦ' ਅਤੇ 'ਕੈਬਨੇਟ' ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੂੰ 'ਮਦਰ ਆਫ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਸ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਕਿੰਗ ਜੌਹਨ ਨੇ ਟੈਕਸ ਵਸੂਲੀ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਮਹਾਨ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਾਈਟਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਕਿੰਗ ਜੌਹਨ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਕੌਂਸਲ ਦੁਆਰਾ 1215 ਵਿੱਚ 'ਮੈਗਨਾ ਕਾਰਟਾ' 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਮਹਾਨ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਟੈਕਸ ਨਹੀਂ ਲਗਾਏਗਾ। ਕਿੰਗ ਐਡਵਰਡ-1 ਨੇ 1295 ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦੀ ਬੈਠਕ ਨੂੰ 'ਮਾਡਲ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ' ਕਿਹਾ। ਦੇ-ਸਦਨੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ- ਹਾਊਸ ਆਫ ਲਾਰਡਜ਼ ਅਤੇ ਹਾਊਸ ਆਫ ਕਾਮਨਜ਼, 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ। 1688 ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ 1689 ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਿੱਲ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। 19ਵੀਂ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਐਕਟ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 1832, 1867 ਅਤੇ 1884 ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਐਕਟ, ਲੋਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਐਕਟ, 1928, 1911 ਅਤੇ 1949 ਦੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਐਕਟ, ਹਾਊਸ ਆਫ ਲਾਰਡਜ਼ ਐਕਟ, 1999 ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੰਸਦ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਵਿੱਚ, ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਸਦ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਐਂਗਲੋ-ਸੈਕਸਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ 'ਵਿਟੇਨੇਗੇਮੇਟ' ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਕੌਂਸਲ

ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨੌਰਮਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕੁਰੀਆ ਰੇਗਿਸ' ਰੱਖਿਆ। ਪ੍ਰੀਵੀ ਕੌਂਸਲ ਨੇ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਕਿਊਰੀਆ ਰੇਗਿਸ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਈ। ਪ੍ਰੀਵੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵਧਦਾ ਗਿਆ, ਇਸ ਲਈ, ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯਾਤਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਕੈਬਲ' ਕਿਹਾ। ਰਾਜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕੈਬਿਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕੈਬਨਿਟ ਦਾ ਨਾਮ ਪੈ ਗਿਆ। 1689 ਵਿੱਚ, ਕਿੰਗ ਵਿਲੀਅਮ-III ਨੇ ਇਸ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਊਸ ਆਫ ਕਾਮਨਜ਼ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਮੇਲਨ ਬਣ ਗਿਆ।

ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਕਿੰਗ ਜਾਰਜ-1, ਜਰਮਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਉਸਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਮੰਤਰੀ ਸਰ ਰੋਬਰਟ ਵਾਲਪੋਲ ਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਵਾਲਪੋਲ 1721 ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ। ਉਸਨੇ 1742 ਵਿੱਚ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਾਲਪੋਲ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। 19ਵੀਂ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿੱਚ ਕਈ ਨਵੇਂ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਸੰਸਦ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਈ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ।

9.5.2 ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮਤਲਬ (Meaning of Parliamentary Government)

ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਰਥਾਤ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ- ਨਾਮਾਤਰ ਅਤੇ ਅਸਲ। ਅਸਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੈਟੇਲ (Gettell) ਨੇ ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਅਸਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ।

ਡਾ. ਗੇਮਰ (Dr. Gamer) ਨੇ ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ- ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਜਾਂ ਮੰਤਰਾਲਾ- ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਜਾਂ ਇਸਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਖਾ (ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕਪਰਿਯੋਗ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਦਨ) ਲਈ ਤੁਰੰਤ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਅੰਤਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੋਟਰਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾਮਾਤਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਜਬਾਬਦੇਹੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

9.5.3 ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Parliamentary Government)

ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ- ਨਾਮਾਤਰ ਅਤੇ ਅਸਲੀ। ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਇੱਕ ਨਾਮਾਤਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਿਯਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਰਾਜਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਗਣਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਇੱਕ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਹੈ ਜੋ ਨਾਮਾਤਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦਾ ਹੈ।

ਦੂਸਰਾ, ਅਸਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨਾਲ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਜਾਂ ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਰਲੇਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਤੀਜਾ, ਅਸਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਸੰਸਦ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੂਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਕਹਾਵਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਤੈਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਡੁੱਬਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਅਸਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਲੋਕਪਰਿਯੋਜ ਸਦਨ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਭਰੋਸੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਚੌਥਾ, ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਹਰੇਕ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਬਹਿਸ ਵਰਗੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਮਾੜੀ-ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਜਾਂ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਕਿਸੇ ਅਸਫਲਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਵਾਂ, ਸੰਸਦ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਰੂਪਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਇੱਕ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਸਦ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।

ਛੇਵਾਂ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਭਾਵ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਨੇਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਤਾਲਮੇਲ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਗੁਪਤਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਅਸਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਦ ਦੇ ਲੋਕਪਰਿਯੋਜ ਸਦਨ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨਾ ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ।

9.5.4 ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣ (Merits of Parliamentary Government)

ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਖੁਬੀਆਂ ਹਨ। ਆਉ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੀਏ:

1. **ਇਹ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ (It brings harmony and cooperation between the legislatures and executive):**

ਇਹ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਭਾਵ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਡੈਂਡਲਾਕ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਰਕਾਰ (Responsible government):**

ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਇੱਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਆਖਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਮਤੇ ਰਾਹੀਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

3. **ਵਧੇਰੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ (More democratic government):**

ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੈ। ਨਿਰੰਤਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਆਪਣੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਰਜਕਾਲ ਕਾਰਨ ਇਹ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੈ।

4. **ਲਚਕਦਾਰ ਸਰਕਾਰ (Flexible government):**

ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਇੱਕ ਲਚਕਦਾਰ ਸਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਜਾਂ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

5. **ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਗਤੀ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ (It brings swiftness in the administration):**

ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਗਤੀ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਸਲੇ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

6. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ (Provides political education):**

ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਚੋਣਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ

ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

7. ਜਨਤਕ ਰਾਏ ਲਈ ਜਵਾਬਦੇਹ (Responsive to public opinion):

ਇਹ ਜਨਤਕ ਰਾਏ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਨਵੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੋਕ ਰਾਏ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

8. ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਰੋਧ (Strong and effective opposition):

ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਕਲਪਕ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

9. ਲੋਕ ਭਲਾਈ (Public Welfare):

ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਮੰਤਰੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਚੰਗੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਉਭਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

10. ਦੋਹਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ (Two-fold Responsibility):

ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੰਸਦ ਪ੍ਰਤੀ ਕੈਬਨਿਟ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਕੈਬਨਿਟ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਲਏ ਗਏ ਫੈਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਹਰੇਕ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

11. ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਾਮਾਤਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (Responsible Nominal Executive):

ਨਾਮਾਤਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਜੋ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

9.5.5 ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ (Demerits of Parliamentary Government)

ਭਾਵੇਂ ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਖੂਬੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨੁਕਸ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

1. ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ (Violates the principle of separation of powers):

ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੋਵੇਂ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਇੰਨਾ ਨਿਰਭਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇੱਕੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਅਸਥਿਰ ਹੈ (Parliamentary government is unstable):

ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਅਸਥਿਰ ਹੈ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਜੋ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਸਮਰਥਨ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਭੰਗ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

3. ਇਹ ਕੈਬਨਿਟ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ (It establishes dictatorship of the cabinet):

ਇਹ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਹੈ।

4. ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਅਕੁਸ਼ਲਤਾ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ (Parliamentary Government brings inefficiency):

ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਅਕੁਸ਼ਲਤਾ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੇ ਕੰਮ ਦਾ ਬੋਝ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕੰਮ ਵੀ ਨਾਲੇ-ਨਾਲ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਚੋਣਾਂ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰੁੱਝੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਉਹ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਵਧਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਪਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

5. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (National interests are ignored):

ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਰਕਾਰ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਹਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾ-ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕੋਮੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੌਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

6. ਜਲਦੀ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ (Fails to take quick decisions):

ਇਹ ਇੱਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਰਕਾਰ ਹੈ। ਬਹਿਸਾਂ ਅਤੇ ਚਰਚਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

7. ਅਣਜਾਣ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ (Government by amateurs):

ਇਸ ਨੂੰ ਅਣਜਾਣ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਿਆਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਓਤੇ ਤਜਰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਹੀ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ 'ਚ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

8. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਜੰਗ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਹੈ (Becomes a battle-ground between political parties):

ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਉਸਾਰੂ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਗੈਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰਾਨਾ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਾ ਸਿਸਟਮ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਜੰਗ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਉਸਾਰੂ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਚਿੰਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

9. ਅਪਵਿੱਤਰ ਸਿਆਸੀ ਗਠਜੋੜ (Unholy political alliances):

ਬਹੁ-ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਸਥਿਰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੱਠਜੋੜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਪਵਿੱਤਰ ਸਿਆਸੀ ਗਠਜੋੜ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸਿਆਸੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਕੌਮ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ।

9.5.6 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

1. ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।

.....

.....

.....

2. ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

.....

.....

.....

9.6 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ (Presidential Government)

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਬਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਫਿਲੀਪੀਨਜ਼, ਮੈਕਸੀਕੋ, ਦੱਖਣੀ ਕੋਰੀਆ, ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ, ਫਰਾਂਸ, ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

9.6.1 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Evolution of Presidential Government)

ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉਲਟ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਕਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ (Latin America) ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਲੇਖਕ ਮੋਂਟੇਸਕੀਯੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਸਪਿਰਿਟ ਆਫ਼ ਲਾਅਜ਼' ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਅੰਗਾਂ-ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਮਰੀਕੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੋਂਟੇਸਕੀਯੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ। ਉਹ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵੱਖ ਹੋਣ ਨੂੰ ਗਲਤ ਅਤੇ ਸਖਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਤਿੰਨੋਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਜਗਾਂ ਇਕੱਠਾ ਹੋਣਾ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ 15 ਸਤੰਬਰ, 1787 ਨੂੰ ਫਿਲਾਡੇਲਫੀਆ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 4 ਮਾਰਚ, 1789 ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਅਮਰੀਕੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸੋਧਾਂ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਯੂਐਸਏ ਮਾਡਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਧੀਨ ਸਥਾਪਿਤ ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਗ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਨਾ ਬਣ ਜਾਵੇ, ਚੈਕ ਅਤੇ ਬੈਲੈਂਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (THEORY OF CHECKS AND BALANCES) ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਦੇ ਇੱਕ ਅੰਗ ਭਾਵ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾ ਕੇ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਗ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।

9.6.2 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ (MEANING OF PRESIDENTIAL GOVERNMENT)

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ, ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅੰਗ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਬਾਬਦੇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਡਾ.ਗਾਰਨਰ (Dr. Garner) ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਸਮੇਤ) ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੀ ਮਿਆਦ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਨੀਤੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਦਾ ਨਾਮਾਤਰ ਮੁਖੀ ਅਸਲ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੈਟੇਲ (Gettell) ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਉਸ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

9.6.3 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Presidential Government)

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

1. **ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਕਾਰੀ (One chief executive):** ਪਹਿਲਾਂ, ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਰਥਾਤ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਵੀ ਹੈ। ਨਾਮਾਤਰ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਤੇ ਬਰਖਾਸਤਗੀ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਇਸਦੀ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਜਾਂ ਨਾ ਮੰਨਣਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਰਜਕਾਲ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (The executive is separated from the legislature):** ਦੂਜਾ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਦੋਵੇਂ ਅੰਗ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਵਿਧਾਨਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

3. **ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ (The executive is not responsible to the legislature):** ਤੀਜਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਭਾਵ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਧਾਨਕ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛ ਸਕਦੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਰਜਕਾਲ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਵੋਟ ਦੁਆਰਾ ਹਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮੂਹਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

4. **ਵੋਟਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ (Direct responsibility of Chief Executive towards electorates):** ਚੌਥਾ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੋਟਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ

ਮਿਆਦ ਲਈ ਵੋਟਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਸਲੀ ਸ਼ਾਸਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. **ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਰਜਕਾਲ (Fixed Tenure of the legislature):** ਪੰਜਵਾਂ, ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਨੂੰ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

6. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਰੂਪਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ (Political Homogeneity is not required):** ਛੇਵੇਂ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਰੂਪਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਦਿਮਾਗੀ ਟਰੱਸਟ ਵਾਂਗ ਹਨ।

7. **ਚੈਕ ਅਤੇ ਬੈਲੇਂਸ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (System of checks and balances):** ਸੱਤਵਾਂ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਚੈਕ ਅਤੇ ਬੈਲੇਂਸ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੋਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੂਜੇ ਅੰਗ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਜਾਂਚ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਮਰੀਕੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

9.6.4 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣ (Merits of Presidential Government)

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਈ ਫਾਇਦੇ ਹਨ।

1. **ਸਥਿਰ ਸਰਕਾਰ (Stable government):** ਇਹ ਇੱਕ ਸਥਿਰ ਸਰਕਾਰ ਹੈ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਇਕਸਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
2. **ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵੱਖ ਹੋਣਾ (Separation of powers):** ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੋਵੇਂ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. **ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਰਕਾਰ (Strong government):** ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਰਕਾਰ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਸਲ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਲਦੀ ਫੈਸਲੇ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
4. **ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ (Government of competent persons):** ਇਹ ਕਾਬਲ ਅਤੇ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ।
5. **ਸਥਿਰ ਕਾਰਜਕਾਲ (Fixed tenure):** ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਗਠਨ ਪਾਰਟੀਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਰਜਕਾਲ ਸਿਆਸੀ ਮੋਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

6. **ਚੈਕ ਅਤੇ ਬੈਲੇਂਸ (Checks and balances):** ਚੈਕ ਅਤੇ ਬੈਲੇਂਸ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਜਾਂਚ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਗ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।
7. **ਬਹੁ-ਪਾਰਟੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ (Suitable for multi-party countries):** ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਬਹੁ-ਪਾਰਟੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਢੁਕਵੀਂ ਹੈ। ਬਹੁ-ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਪਵਿੱਤਰ ਗੱਠਜੋੜਾਂ ਦੇ ਗਠਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ, ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ, ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਗੱਠਜੋੜ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਬਹੁ-ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

9.6.5 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਐਗੂਣ (Demerits of Presidential Government)

ਇਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਹਨ।

1. **ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ (Possibility of the executive autocracy):** ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਸਲ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਸਿੱਧੇ ਵਿਧਾਨਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮਨਮਾਨੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ 'ਤੇ ਮਹਾਦੇਸ਼ ਲਗਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।
2. **ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਰਕਾਰ (non-responsible government):** ਇਹ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਹੈ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਲਈ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਇਹ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਰਜਕਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. **ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਕੁਸ਼ਲਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ (Separation of powers may lead to inefficiency):** ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ ਹੋਣ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਅਕੁਸ਼ਲਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚਕਾਰ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਅਤੇ ਟਕਰਾਅ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

4. **ਕਠੋਰ ਸਰਕਾਰ (Rigid Government):** ਇਹ ਇੱਕ ਕਠੋਰ ਸਰਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਲਚਕਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਸੰਕਟ ਜਾਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਤੁਰੰਤ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਲਈ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਅਤੇ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕਸੁਰਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਚੰਗੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪਾਸ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
5. **ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ (Separation of power cannot be fully realized):** ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਅਮਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਇੱਕ ਤਾਲਮੇਲ ਵਾਲੀ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵੱਖਰਾਕਰਨ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।
6. **ਚੈਕ ਅਤੇ ਬੈਲੇਂਸ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਘਟਾ ਸਕਦੇ ਹਨ (Checks and Balances may curtail the efficiency):** ਚੈਕ ਅਤੇ ਬੈਲੇਂਸ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਘਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਅੰਗ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਦਖ਼ਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੂਜੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
7. **ਗੈਰ-ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ (Undemocratic government):** ਇਸਨੂੰ ਗੈਰ-ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
8. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਘੱਟ ਮੌਕੇ (Less opportunity of political education):** ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘੱਟ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਧਾਨਕ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
9. **ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੈਅ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ (Difficult to fix responsibility):** ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੈਅ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ, ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ ਮੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਨ।

9.6.6 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ: ਅਭਿਆਸ-III।

1. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।

.....

.....

.....

2. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

.....

.....

.....

9.7 ਸੰਖੇਪ (SUMMARY)

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਸਦੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਗੁਣ ਅਤੇ ਔਗੁਣ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਬਣਾ ਕੇ, ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਮਿਸ਼ਰਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ।

9.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

9.8.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ: -

1. ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
2. ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।
3. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਕਮੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ।
5. ਸੰਸਦੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ।

9.8.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਅਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰੋ।
2. ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰੋ।
3. ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ।
4. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਓ।
5. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਦਿਓ।

9.9 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (Suggested Readings)

- J.C. Johari, Principles of Political Science, Sterling Publishers Private Limited, New Delhi, 2019
- Andrew Heywood, Politics Palgrave Macmillan, New York, 2002.
- Vishnool Bhagwan and Vidhya Bhushan, World Constitutions: A Comparative Study Sterling Publishers Private Limited, New Delhi, 2004
- Gabriel A. Almond and G. B. Powell, Comparative Politics: A Developmental Approach: The Little, Brown and Co., Boston 1966

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ
ਸਮੈਸਟਰ I
ਕੋਰਸ: ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

ਯੂਨਿਟ 10- ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਘਾਤਮਕ ਅਤੇ ਇਕਾਤਮਕ ਰੂਪ: ਅਰਥ, ਗੁਣ ਅਤੇ ਐਗੁਣ
(Federal and Unitary Form of Government: Meaning Merits and Demerits)

ਸੰਰਚਨਾ

10.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

10.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

10.2 ਭੂਮਿਕਾ: ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਘੀ ਰੂਪ

10.2.1. ਸੰਘਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

10.2.2. ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਘਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

10.2.3. ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਘਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇ ਗੁਣ

10.2.4. ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਘਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇ ਐਗੁਣ

10.2.5 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

10.3 ਭੂਮਿਕਾ: ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ

10.3.1 ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

10.3.2 ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣ

10.3.3. ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇ ਐਗੁਣ

10.3.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

10.4 ਸੰਖੇਪ

10.5 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

10.5.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

10.5.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

10.6 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

10.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (LEARNING OBJECTIVES)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਘਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਸੰਘੀ ਅਤੇ ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਐਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ।

10.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (Key Words): ਰਾਜ, ਇਕਾਤਮਕ, ਸੰਘਾਤਮਕ, ਇਕਾਈਆਂ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵੱਖਰਾਕਰਣ।

10.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ: ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਘੀ ਰੂਪ (Introduction: Federal Form of Government)

‘ਫੈਡਰਲਿਜ਼ਮ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ‘ਲਾਤੀਨੀ’ ਸ਼ਬਦ ‘ਫੈਡਰਸ’ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੰਧੀ ਜਾਂ ਸਮਝੌਤਾ। ਸੰਘਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਧੀਨ ਦੇਹਰੇ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹਨ, ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਰਾਜ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ। ਦੋਵਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

10.2.1. ਸੰਘਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition of Federal System):

1. **ਹੈਮਿਲਟਨ (Hamilton) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,** " ਸੰਘ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ"
2. **ਡਾਇਸੀ (Dicey) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,** " ਇੱਕ ਸੰਘੀ ਰਾਜ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ-ਸੰਭਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ।"
3. **ਫਾਈਨਰ (Finer) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,** "ਇੱਕ ਸੰਘੀ ਰਾਜ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਥਾਨਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇੱਕ ਹੋਰ ਹਿੱਸਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਿਯਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਥਾਨਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ"।
4. **ਗਾਰਨਰ (Garner) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,** "ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀਤਾ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਵੰਡਿਆ ਅਤੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੰਸਦ ਦੇ ਜੈਵਿਕ ਐਕਟ ਦੁਆਰਾ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਖੇਤਰੀ ਉਪ-ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਬਣੀ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ, ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੰਘੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਘੀ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਰਵਉੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

10.2.2. ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ (Characteristics or Feature of the Federal Form of Government):

ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਗੁਣ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹਨ:

1. **ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ (Supremacy of the Constitution):** ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਵੰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ, ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਉਪਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੋਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੋਧਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੂਰਾ ਸੰਘੀ ਢਾਂਚਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ (Rigid and Written Constitution):** ਸੰਘਵਾਦ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਿਖਤੀ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਠੋਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨਮਾਨੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੋਧ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੋਧ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਸੰਘੀ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਘੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਿਖਤੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵੀ ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।
3. **ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ (Division of Powers):** ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਵ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਜਾਂ ਖੇਤਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰੀ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਂਝੇ ਹਿੱਤ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮਵਰਤੀ ਮਾਮਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੋਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਓਵਰਰਾਈਡਿੰਗ ਅਥਾਰਟੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਭਾਵ ਉੱਥੇ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਰਹੇਗਾ।
4. **ਦੋਹਰੀ ਸਰਕਾਰ (Dual Government):** ਸੰਘਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋ ਸਮੂਹ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਰਾਜ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਇੱਕੋ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਪੂਰੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਸੀਮਤ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
5. **ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ (Independent Judiciary):** ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ, ਪ੍ਰਾਂਤ ਆਦਿ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਖੇਤਰੀ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ ਅਤੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣਾ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਇਸ ਨੂੰ "ਅਲਟਰਾ ਵਾਇਰਸ" ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਰੱਦ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।
6. **ਦੋਹਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ (Dual Citizenship):** ਸੰਘੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਦੋਹਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਰਾਜ, ਪ੍ਰਾਂਤ ਆਦਿ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਮਿਲੇਗੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਾ ਵੀ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨਗੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਦੋਹਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
7. **ਦੋ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ (Bicameral Legislature):** ਦੋ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਘੀ ਰੂਪ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਦੋ ਸਦਨ ਉਪਰਲਾ ਸਦਨ ਅਤੇ ਹੇਠਲਾ ਸਦਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੇਠਲਾ ਸਦਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਰਲਾ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

10.2.3. ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਘਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇ ਗੁਣ (Merits of Federal Form of Government):

ਇੱਕ ਸੰਘਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਔਗੁਣ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:

- i. **ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਫਾਇਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦੇ ਫਾਇਦਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ (It combines the advantages of National unity with those of local Autonomy):** ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਫਾਇਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ii. **ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (Division of powers between center and states lead to administrative efficiency):** ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੋਝ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਰਾਹਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਵ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਸੂਬਾਈ ਜਾਂ ਖੇਤਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਖੇਤਰੀ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਅਤੇ ਹੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- iii. **ਇਹ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ (It Checks the despotism):** ਜੇਕਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਘਵਾਦ ਵਿਚ, ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ।
- iv. **ਲੋਕ ਸਥਾਨਕ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ (People take interests in local and regional affairs):** ਸੰਘਵਾਦ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਇਕਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਨਾਲੋਂ ਲੋਕ ਲੋਕਲ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕੋ ਇੱਕ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ।
- v. **ਸੰਘ ਲਈ ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (Encourages small states for Union):** ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਹੈ। ਸੰਘਵਾਦ ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਵਿੱਚ ਇੱਕਜੁੱਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੂਟਨੀਤਿਕ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਛੋਟੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- vi. **ਵੱਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ (Necessary for Big Countries):** ਵਿਸ਼ਾਲ ਆਬਾਦੀ, ਨਸਲੀ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸੰਘਵਾਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਘਵਾਦ ਹੀ ਇਸ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ।

- vii. **ਇਹ ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ ਲਈ ਇੱਕ ਨਮੂਨਾ ਹੈ (It is a model for the Global Village):** ਇਹ ਰਾਜ ਲਈ ਇੱਕ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਲਈ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਵਿਸ਼ਵ ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਹੈ। ਫੈਡਰਲ ਸਿਸਟਮ ਮਨੁੱਖਜਾਤੀ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਉੱਚ ਉਮੀਦਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

10.2.4. ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਘਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇ ਐਗੂਣ (Demerits of Federal Form of Government): ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਗੁਣ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕਮੀਆਂ ਹਨ:

1. **ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਇੱਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਰਕਾਰ ਹੈ (Federal government is a weak government):** ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਇੱਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਰਕਾਰ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦੇਹਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਾਰਨ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਡਾਇਸੀ (Dicey) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, " ਇਕਾਤਮਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇੱਕ ਸੰਘੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਇੱਕ ਸੱਚੀ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਾਜਨੀਤਿਕਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨ । "

2. **ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਮਹਿੰਗੀ ਹੈ (Federal Government is more Expensive):** ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹਿੰਗੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ ਸੰਘੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਖਰਚਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਦੇਹਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਉਲਝਣਾ ਅਤੇ ਝਗੜੇ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

3. **ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤਰੱਕੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ (Rigidity of the Constitution may Hinder National Progress):** ਸੰਘਵਾਦ ਵਿੱਚ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਠੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਇਕਾਈਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੋਧਣ ਜਾਂ ਬਦਲਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੋਧ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਾਰਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ।

4. **ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੈਅ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ (Fixation of responsibility is difficult):** ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਇੱਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਰਕਾਰ ਹੈ। ਤਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਵੰਡ ਕਈ ਵਾਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਨ ਬਾਰੇ ਭੰਬਲਭੂਸਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ (ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਨਕਾਰਾਤਮਕ, ਗਲਤ ਜਾਂ ਗੈਰ-

ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ)। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਗਲਤ ਫੈਸਲਿਆਂ ਜਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਸਰਕਾਰ (ਕੇਂਦਰ ਜਾਂ ਰਾਜ) ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

5. **ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਈ ਵਿਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ (Division of Power between Central and State Government leads to many conflicts):** ਸੰਘਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਹਰ ਰਾਜ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਅਸਹਿਯੋਗ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਗਲਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।
6. **ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਟਕਰਾਅ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ (Conflict of Jurisdiction may arise):** ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਦੋ ਪੱਧਰ ਹਨ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵੰਡ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁੱਦਿਆਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।
7. **ਵਿਧਾਨਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ (Diversity in Legislation and Administration):** ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਹੀ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵੱਡੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਅਤੇ ਉਲਝਣਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

10.2.5 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

1. ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਘਾਤਮਕ ਰੂਪ ਕੀ ਹੈ?

.....

.....

.....

2. ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖਰਾਕਰਣ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?

.....

.....

.....

10.3 ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ: ਭੂਮਿਕਾ (Introduction: Unitary Government)

ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੰਘਾਤਮਕ ਵਜੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਉ ਅਸੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੀਏ।

ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕੱਲੀ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਂਦ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਫਾਈਨਰ (Finer) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇਕਾਤਮਕ ਰਾਜ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਇੱਕਲੇ ਕੇਂਦਰ ਕੋਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਏਜੰਟ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਏਜੰਟ ਪੂਰੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"

ਵਿਲੋਬੀ (Willoughby) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇੱਕ ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ, "ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇੱਕਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਖੇਤਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਟ੍ਰਾਂਗ (Prof. Strong) ਨੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ: "ਇੱਕ ਇਕਾਤਮਕ ਰਾਜ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ, ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਿਤ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਕੋਲ ਜੋ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵੇਕ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿਸੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਸਭ ਤੋਂ ਸਰਵਉੱਚ ਹੈ।"

ਗਾਰਨਰ (Garner) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜਿੱਥੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕਲੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅੰਗ ਜਾਂ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ।"

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਸੀਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਇਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਹੈ।

10.3.1 ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Features of Unitary Government)

ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ:

1. **ਇਕਹਿਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ (Existence of Single Government):** ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਕੋ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਖੇਤਰੀ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਇਕਾਈਆਂ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਰਤਣ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਅਮਨ-ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ।
2. **ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਲਚਕਦਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ (Rigid and Flexible Constitution):** ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਠੋਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਏਕਤਾਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਖਤ ਜਾਂ ਲਚਕਦਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਯੂ.ਕੇ. ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਚਕਦਾਰ ਹੈ ਪਰ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕਠੋਰ ਹੈ।
3. **ਇਕਹਿਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ (Single Citizenship):** ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਏਕਤਾਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਦੇਹਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਇਕਾਤਮਕ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਕੋਲ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਇੱਕ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਵੇਲਜ਼ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਿੰਗਲ ਸਿਟੀਜ਼ਨਸ਼ਿਪ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ।
4. **ਲਿਖਤੀ ਜਾਂ ਅਣਲਿਖਤ ਸੰਵਿਧਾਨ (Written or unwritten constitution):** ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਿਖਤੀ ਜਾਂ ਅਣਲਿਖਤ ਦੋਵਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਯੂ.ਕੇ. ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਖਤੀ ਅਤੇ ਅਣਲਿਖਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਸੰਘੀ ਰਾਜ ਵਾਂਗ, ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਏਕਤਾਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।
5. **ਇਕਹਿਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (Single Legislature):** ਇਕਾਤਮਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਦੇਹਰਾ ਪੱਧਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਈਆਂ ਲਈ ਵੱਖਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕਾਈਆਂ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
6. **ਵਿਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਨਿਆਂਇਕ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ (No Separate Judicial Authority to Resolve the Disputes):** ਏਕਤਾਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੀ ਲਾਗੂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਥਾਨਕ ਇਕਾਈਆਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹਨ।
7. **ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵੰਡ ਨਹੀਂ (No Constitutional Division of Powers):** ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ, ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਸਰਵਉੱਚ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਸਭਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਇਕਾਈਆਂ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ

ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ ਯੂਨਿਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

8. **ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਇਕਸਾਰਤਾ (Administrative Uniformity):** ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਇਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਕਾਰਨ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸੰਸਦ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਇੱਕ ਹੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਹੈ। ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਅਤੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਇੱਕ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਹੈ।

10.3.2 ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣ (Merits of Unitary Government)

ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੁਣ ਹਨ:

1. **ਲਚਕਤਾ (Flexibility):** ਇਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਲਚਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਅਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੋਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇਕਾਤਮਕ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਚਕਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. **ਤੁਰੰਤ ਫੈਸਲੇ (Prompt Decisions):** ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਤੁਰੰਤ ਫੈਸਲੇ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਅਤੇ ਟਕਰਾਅ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੈ।
3. **ਇਕਸਾਰਤਾ (Uniformity):** ਇਕਸਾਰਤਾ ਇਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਵਿਚ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਥਾਨਕ ਇਕਾਈਆਂ ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਏਜੰਟ ਹਨ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਕੋਈ ਟਕਰਾਅ ਅਤੇ ਓਵਰਲੈਪਿੰਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਯੂਨਿਟਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
4. **ਮਜ਼ਬੂਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ (Strong Administration):** ਇਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਜਲਦੀ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਹੈ। ਇਕਹਿਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਢਾਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।
5. **ਘੱਟ ਮਹਿੰਗਾ (Less expensive):** ਸੰਘੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਘੱਟ ਮਹਿੰਗੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋਹਰੇ ਰੂਪ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਇਕਾਈ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋਹਰਾਪਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਸਤਾ ਹੈ।

6. **ਛੋਟੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਕੂਲ (More suited to the small countries):** ਭੂਗੋਲਿਕ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਏਕਤਾ ਵਾਲੇ ਛੋਟੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸਾਰੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਕਾਫ਼ੀ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ।
7. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ (Promotes National Unity):** ਇਹ ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਸੰਘੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਉਲਟ ਏਕਾਤਮਕ ਰਾਜ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵੰਡਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।
8. **ਮਜ਼ਬੂਤ ਨੀਤੀਆਂ ਸੰਭਵ (Strong policies possible):** ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਨੀਤੀਆਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਹਿਮਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਕਾਰਨ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਟਕਰਾਅ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਘੱਟ ਹੈ।

10.3.3. ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇ ਐਗੂਣ (Demerits of the Unitary Form of Government)

ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਐਗੂਣ ਹਨ ਜੋ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

1. **ਇਹ ਸਥਾਨਕ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦਾ ਹੈ (It crushes the local initiative):** ਇਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਥਾਨਕ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਝ ਖਾਸ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਸਟਮ ਸਥਾਨਕ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. **ਸਥਾਨਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ (Local Affairs are neglected):** ਇਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਸਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ-ਸਵੈ ਸਰਕਾਰ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ, ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਨਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਘੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਬਿਹਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਕਾਰਨ, ਕੇਂਦਰ ਕੋਲ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਮਾਮਲੇ ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੇਂਦਰ ਸੰਘੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਬਿਹਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ।
3. **ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ (Centralized Bureaucracy):** ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਉੱਪਰ ਇਕਾਤਮਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ। ਸੂਬਿਆਂ ਅਤੇ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੈਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਦੁਆਰਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

4. **ਕੇਂਦਰ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ** (The center may become Autocratic): ਸੱਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਕੱਲੇ ਅਥਾਰਟੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ 'ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਅਥਾਰਟੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ।
5. **ਵੱਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਨਹੀਂ** (Not suitable for the big countries): ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਵੱਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਘੀ ਰੂਪ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ।
6. **ਅਕੁਸ਼ਲ ਸਰਕਾਰ** (Inefficient Government): ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰਾਂ ਖੇਤਰੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਬੋਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਤਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਇਹ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
7. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਘੱਟ ਮੌਕੇ** (Less opportunities of Political Education): ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਏਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜੋ ਉਹ ਸੰਘੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਖੇਤਰੀ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਕਸਰ ਨੈਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਚੁਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਏਕਾਤਮਕ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਘੱਟ ਮੌਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਗਾਰਨਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਨਕ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਨਤਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਊਰਜਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

10.3.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

1. ਇਕਹਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਕੀ ਹੈ?

.....

.....

2. ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਕੀ ਹੈ?

.....

.....

10.4 ਸੰਖੇਪ (Summary)

ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਘ ਬਿਹਤਰ ਮੌਕੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਮੌਕੇ ਮਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਨਸਲੀ ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾਈ, ਨਸਲੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।

ਏਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਔਗੁਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਘੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਔਗੁਣ ਹਨ। ਇਹ ਛੋਟੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਏਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੇਤਰੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਏਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਛੋਟੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਬਿਹਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਤਮਕ ਰੂਪ।

ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

10.5.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ?
2. ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕੀ ਹਨ?
3. ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਔਗੁਣ ਲਿਖੋ।
4. ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।
5. ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
6. ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ।

10.5.1 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਘਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।
2. ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੰਜ ਸੰਘਾਤਮਕ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਸੋ।
3. ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਕੀ ਹੈ?
4. ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿਓ।
5. ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੰਜ ਇਕਾਤਮਕ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ।

10.6 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (Suggested readings)

- J.C. Johari: Principles of Political Science, Sterling Publishers, New Delhi.
- S.P. Verma: Political Theory, Geetanjali Publishing House, New Delhi.
- A.C. Kapoor: Principles of Political Science, S. Chand & Company, New Delhi.

- E. Ashirvatham: Political Theory, S. Chand & Company, New Delhi.
- M.P. Jain: Political Theory, Authors Guild Publication, New Delhi.
- D.C. Bhattacharya: Political Theory, Vijay Publishing House, Calcutta.
- O.P. Gauba: An Introduction to Political Theory, Macmillan India Ltd. New Delhi.